

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहर भवन, ललितपुर, नेपाल
पो.ब.नं. : ९१८२, काठमाडौं, नेपाल
फोन : ०१-५०१००१५, हटलाइन : ५०१००००

National Human Rights Commission, Nepal
Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal
P.O. Box: 9182, Kathmandu, Nepal
Phone: 01-5010015, Hotline: 5010000

संवाहक 4 Sambahak

मानव अधिकार

संवाहक

अङ्क ४

Human Rights

SAMBAHAK

Vol. 4

संवाहक Sambahak

मानव अधिकार पत्रिका
Human Rights Journal

वर्ष २	जेठ २०७४	अङ्क ४
Year 2	May 2017	Vol. 4

आयोगका पदाधिकारीहरू

अध्यक्ष, माननीय अनूप राज शर्मा
सदस्य, माननीय प्रकाश वस्ती
सदस्य, माननीय सुदिप पाठक
सदस्य, माननीय मोहना अन्सारी
सदस्य, माननीय गोविन्द शर्मा पौड्याल
सचिव, वेदप्रसाद भट्टराई

प्रकाशक :

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहर भवन, ललितपुर, नेपाल

Commissioners of NHRC

Chairperson, Hon. Anup Raj Sharma
Commissioner, Hon. Prakash Osti
Commissioner, Hon. Sudip Pathak
Commissioner, Hon. Mohna Ansari
Commissioner, Hon. Govinda Sharma Paudyal
Secretary, Bed Prasad Bhattarai

Publisher :

National Human Rights Commission, Nepal
Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal

Email: nhrc@nhrcnepal.org, Web: www.nhrcnepal.org

Facebook: www.facebook.com/NepalNHRC, Twitter: [@NepalNHRC](https://twitter.com/NepalNHRC)

सर्वाधिकार © राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहर भवन, पुल्चोक, ललितपुर, नेपाल

Copyright © National Human Rights Commission
Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal

उल्लेखन विधि :

यस पत्रिकालाई उल्लेख गर्नु परेमा
संवाहक, जेठ २०७४
राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपाल

Citation Method:

This publication is to be cited as
Sambahak, May 2017
National Human Rights Commission, Nepal

प्रकाशन मिति : जेठ, २०७४

प्रति : १०००

Publication Date: May 2017

Copies: 1000

आयोगको पूर्व स्वीकृतिबिना यस प्रकाशनका लेख र सामग्रीलाई बौद्धिक वा शैक्षिक प्रयोजनबाहेक व्यापारिक वा अन्य प्रयोजनका लागि पुनः उत्पादन एवम् मुद्रण तथा कुनै पनि माध्यमबाट प्रयोगमा ल्याउन पाइने छैन ।
बौद्धिक तथा शैक्षिक प्रयोजनार्थ स्रोत खुलाई आवश्यक अंशहरू साभार गरी प्रयोग गर्न सकिने छ ।

The articles and matter of this journal can not be reprinted and republished for the commercial purposes, and can not be used without the prior consent of the Commission except for intellectual and academic purposes. For intellectual and academic purposes, necessary portions can be used with proper citation.

मुद्रण : स्काई प्रेस (०१-४७८४२८३)
बिजुलीबजार, काठमाडौं, नेपाल

Printing : Sky Press (01-4784283)
Bijulibazar, Kathmandu, Nepal

सम्पादन समिति

अध्यक्ष : प्रकाश वस्ती
सदस्य : वेदप्रसाद भट्टराई
सदस्य : मञ्जु खतिवडा
सदस्य : जायश्वर चापागाई
सदस्य : मनमाया रानामगर
सदस्य : लक्ष्मी राई
सदस्य सचिव : खिमानन्द बस्याल

भाषा सम्पादन

माया गैरे (नेपाली)
रामकान्त तिवारी (अङ्ग्रेजी)

Editorial Board

Chair: Prakash Osti
Member: Bed Prasad Bhattarai
Member: Manju Khatiwada
Member: Jaya Shor Chapagain
Member: Manamaya Ranamagar
Member: Laxmi Rai
Member Secretary: Khimananda Bashyal

Language Editing

Maya Gaire (Nepali)
Ramkanta Tiwari (English)

विषय सूची / Contents

१. सुदर्शन सुवेदी/मनिष प्रसाई नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र तिनको मानव अधिकारको अवस्था : एक समीक्षा	१	6. Salina Kafle Laws, Practices and Growing Challenges of Child Marriages in Nepal	103
२. विनोदकुमार विश्वकर्मा दलितको मानव अधिकारको अवस्था : स्थलगत अध्ययन	२६	7. Puspa Pokharel/Sharada Timalsena Role of Child Reform Homes for the Protection of Child Rights in Nepal	119
३. राजु चापागाईं मानव अधिकार आयोगसम्बन्धी संघात्मक देशहरूको भोगाई र नेपाल	६०	8. Shiva Prasad Paudel Legal Regime in Nepal to End Corporal or Other Cruel or Inhumane or Degrading Treatment or Punishment to Children	139
४. कैलाशकुमार सिवाकोटी बुद्ध धर्म र मानव अधिकार	७१	9. Dr. Chandra Kanta Gyawali Inclusive Electoral System for Strengthening Demo- cratic Institutions and Human Rights in Nepal	155
५. डा. महेन्द्रजंग शाह मानव अधिकार र राष्ट्रिय सुरक्षाबीचको रणनीतिक सह-सम्बन्ध	८७	10. Neetu Pokharel/Som Niroula Justice as a Development Priority for the Protection of Human Rights in Nepal	170

यस पत्रिकामा प्रकाशित लेखहरूमा व्यक्त विचार लेखकका निजी हुन् । ती विचारले लेखकको पदीय हैसियत तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपालको प्रतिनिधित्व गर्दैनन् ।

The views expressed in the articles of this publication are solely those of the authors. The views do not represent the status of author and the views of NHRC.

नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र तिनको मानव अधिकारको अवस्था : एक समीक्षा

- सुदर्शन सुवेदी / मनिष प्रसाई

सारसंक्षेप

कानूनी प्रावधानहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि व्यवस्था गरिएका सेवा, सुविधा र अधिकारहरू हेर्दा नीति र कानूनहरूको निर्माणमा राज्यको प्रयास सकारात्मक देखिएता पनि यसको कार्यान्वयन पक्ष भने निकै नै निराशाजनक रहेको छ। जति नै सेवा सुविधाहरूको व्यवस्था गरेपनि नेपाल सरकारले गरेको वर्गीकरण अनुसार क र ख वर्गमा पर्ने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू विभिन्न अवरोधहरूको कारण जहिले पनि त्यस्ता सेवा सुविधा र अवसरहरूको पहुँचमा सबैभन्दा पछाडि पर्ने गर्छन्। यसको पछाडिको मुख्य कारण भनेको उनीहरूको विरुद्धमा उभिने नकारात्मक सामाजिक सोच, अवरोधयुक्त सार्वजनिक भौतिक संरचना र सुविधाहरू, यातायात सेवा र सूचना तथा सञ्चार प्रणाली हुन्।

भूमिका

अपाङ्गता एउटा अवस्था हो जुन विभिन्न कारणवस कुनै पनि मानिसले कुनै पनि बेला व्यहोर्नु पर्ने हुन सक्छ। मानिसमा अपाङ्गता स्वास्थ्यसम्बन्धी अवस्थाको कारणले मात्र आउँदैन। विभिन्न कारणले मानिसमा शारीरिक, मानसिक वा इन्द्रियसम्बन्धी दीर्घकालीन वा अल्पकालीन सीमितता, विचलन वा शरीरका अङ्ग वा प्रणालीहरूको सञ्चालनमा बाधाहरू उत्पन्न हुन स्वभाविक हो तर सोही कारणले मात्र व्यक्ति असक्षम हुँदैन। व्यक्ति जुनसुकै अवस्थामा किन नहोस् उसलाई आफ्ना दैनिक क्रियाकलाप लगायत जीवनका हरेक पक्षमा आफ्नो क्षमताले भ्याएसम्म सहभागी हुन पाउने समान अधिकार हुन्छ। तर शारीरिक, मानसिक वा इन्द्रियसम्बन्धी दीर्घकालीन विचलन, सीमितता वा अवरोध भएका व्यक्तिहरूले अरुसरह आफ्ना दैनिक क्रियाकलाप गर्न, अधिकार, सेवा सुविधा र अवसर लिन र जीवनका विभिन्न पक्षहरूमा सहभागी हुनका लागि जब समाजका विभिन्न वातावरणीय पक्षसँग अन्तर्क्रिया गर्छन् तब उनीहरूले दृष्टिकोणजन्य, भौतिक, संस्थागत र सञ्चारसम्बन्धी विभिन्न अवरोधहरूको सामना गर्नुपर्छ। यस्ता अवरोधहरूको कारण उनीहरू विभेदमा पर्छन्; उपेक्षा र असमान व्यवहारको

शिकार हुन्छन् । सेवा सुविधा र अवसरहरूमा समान पहुँच हुँदैन र मानव अधिकारहरूको उपयोगबाट बञ्चित भएको कारणले एउटा कठिन अवस्थामा बाँच्न बाध्य हुन्छन् । यही अवस्थालाई अपाङ्गताको अवस्था भनिन्छ । अपाङ्गता कुनै भूगोल, जाति, रङ्ग, वर्ग, समुदाय वा लिङ्ग विशेषसँग सम्बन्धित छैन । अपाङ्गता शारीरिक वा मानसिक अवस्था भन्दा पनि गलत सामाजिक सोच, अवरोधयुक्त भौतिक संरचना र सेवा सुविधाहरू, विभेदपूर्ण कानूनी र संस्थागत अभ्यासहरू, अवरोधयुक्त सञ्चार प्रणाली र सेवाहरू जस्ता अवरोधहरूको परिणामले सिर्जित अवस्था हो । अपाङ्गता एक परिवर्तनीय अवस्था हो किनभने जति जति अवरोधहरू हटाइन्छ त्यति नै मानिसहरू यो अवस्थाबाट मुक्त हुन्छन् र अन्यसरह सक्रिय र उत्पादनशील जीवन बाँच्न सक्छन् । अपाङ्गता विश्वव्यापी प्रश्न हो र सन् १९८० देखि नै संयुक्त राष्ट्रसंघले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकार र अवसर समानीकरणको लागि विश्वव्यापी रूपमा काम गर्दै आएको छ ।

विश्व समुदायले स्वीकार गरेका र विश्वका अधिकांश देशहरू पक्षराष्ट्र रहेका विभिन्न मानव अधिकारसम्बन्धी सन्धि महासन्धिहरूले सुनिश्चित गरेका अधिकारहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि समान रूपमा लागू हुन्छन् र अपाङ्गताको आधारमा कुनै व्यक्तिलाई कुनै पनि अधिकारको उपयोगमा बञ्चित गर्न, अवरोध गर्न वा विभेद गर्न पाइँदैन । सन् २००६ मा संयुक्त राष्ट्रसंघले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी छुट्टै महासन्धि पारित गरेपश्चात् विश्व समुदायले यसलाई अनुमोदन गरिसके पछि अपाङ्गता अब मानव अधिकार र विकासको प्रश्न बनेको छ ।

नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको वर्तमान अवस्था

क) तथ्याङ्क र सूचना

विश्व स्वास्थ्य सङ्गठन र विश्व बैंकले सन् २०११ मा विश्वव्यापी रूपमा गरेको एक अध्ययनले देखाए अनुसार संसारको कुल जनसङ्ख्याको १५ प्रतिशत मानिसहरू कुनै न कुनै प्रकारको अपाङ्गताको अवस्थामा रहेका छन् र जसमध्ये ८० प्रतिशत मानिसहरू विकासोन्मुख तथा अल्पविकसित देशहरूमा बस्ने गर्छन् ।^१ समय समयमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अवस्था बुझ्न गरिएका नमूना अध्ययन वा सर्वेक्षणबाहेक नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सम्पूर्ण वा विस्तृत तथ्याङ्क र सूचना सङ्कलन वा अद्यावधिक हुने गरी हालसम्म कुनै अध्ययन वा सर्वेक्षण वा भरपर्दो सूचना प्रणाली विकास गरिएको छैन । २०६८ सालमा गरिएको जनगणनामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको समेत तथ्याङ्क लिने गरी केही प्रश्नावलीहरू समावेश गरिएको थियो । सो जनगणनाले ल्याएको नतिजाअनुसार नेपालको कुल जनसङ्ख्याको १.९४ प्रतिशत मानिसहरूमा अपाङ्गता रहेको जनाइएको छ ।^२ राष्ट्रिय योजना आयोगले सन् २०११ मै गरेको जीवनस्तर सर्वेक्षणले भने कुल जनसङ्ख्याको ३.६ प्रतिशत मानिसहरूमा अपाङ्गता रहेको जनाएको छ ।^३ नेपालमा गरिएका दुवै सरकारी अध्ययनहरूले देखाएको

१ विश्व अपाङ्गता प्रतिवेदन, २०११ ।

२ राष्ट्रिय जनगणना, २०६८, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ।

३ राष्ट्रिय जीवनस्तर सर्वेक्षण, २०११, राष्ट्रिय योजना आयोग ।

अपाङ्गतासम्बन्धी तथ्याङ्क विश्व स्वास्थ्य सङ्गठन र विश्व बैंकको प्रतिवेदनले गरेको दाबीभन्दा निकै कम देखिन्छ । यस भिन्नताको पछाडिका कारणहरूमा अपाङ्गताको क्षेत्रमा काम गरिरहेका अधिकारकर्मीहरू र विज्ञहरूका विभिन्न तर्क र रायहरू रहेका छन् ।

विज्ञ तथा अपाङ्गता अधिकारकर्मीहरूका तर्कहरूको सार^४

- ✓ नेपाल सरकारले गरेको अपाङ्गताको परिभाषा तथा वर्गीकरण र विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनले गरेको परिभाषा तथा वर्गीकरणमा निकै अन्तर छ । अपाङ्गतासम्बन्धी विश्व प्रतिवेदनले अपाङ्गताको अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड र परिभाषालाई अपनाएको छ जुन नेपालको भन्दा धेरै फराकिलो छ ।
- ✓ अपाङ्गतासम्बन्धी तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नु त्यति सरल विषय नभएको र यसमा विभिन्न प्राविधिक व्यक्तिहरूको समेत त्यत्तिकै आवश्यकता पर्ने हुन्छ । जनगणनाको लागि परिचालन हुने गणकहरूले अपाङ्गता पहिचानको विषयमा सामान्य अभिमुखीकरण बाहेक कुनै अन्य तालिम लिएका हुँदैनन् । जसले गर्दा उनीहरूले नदेखिने प्रकृतिका अपाङ्गताहरू छुट्याउन सक्दैनन् ।
- ✓ मनोसामाजिक अपाङ्गता, बौद्धिक अपाङ्गता लगायत गम्भीर अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई परिवारमा लुकाएर राख्ने र गणना नगर्ने परिपाटी र सामाजिक सोचको कारण पनि धेरै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू गणनामै नपर्ने संभावना पनि त्यत्तिकै रहेको छ ।
- ✓ नेपालमा गाउँघरमा अपाङ्गतासम्बन्धी जनचेतनाको अभावको कारणले कसलाई अपाङ्गता भएका व्यक्ति भनिन्छ र अपाङ्गताका कति प्रकार हुन्छन् भन्ने बारेमा जानकारी पर्याप्त छैन । गणकहरू स्वयंले पनि यस विषयमा पर्याप्त तालिम र जानकारी प्राप्त नगरेको लगायत विभिन्न सामाजिक सोच, सांस्कृतिक परिवेश, परम्परागत सोचका कारण सबै घरपरिवारमा गणकले अपाङ्गता भएका व्यक्ति भएको नभएको बारेमा सोच्ने र विस्तृत जानकारी लिन क्षमता पुग्दैन ।

जनगणना २०६८ को प्रतिवेदनमा उल्लिखित विभिन्न प्रकार अनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्यालाई प्रतिशतमा राखेर हेर्दा सबैभन्दा धेरै शारीरिक अपाङ्गता भएका व्यक्ति (३६.३ प्रतिशत), दोस्रोमा दृष्टिसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्ति (१८.४ प्रतिशत) र तेस्रोमा सुनाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्ति (१५.४ प्रतिशत) रहेका छन् । यसैगरी स्वर तथा बोलाइसम्बन्धी ११.४ प्रतिशत, बहुअपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू ७.५ प्रतिशत र अन्य विभिन्न प्रकारका नदेखिने प्रकृतिका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू ९ प्रतिशत जति रहेको पाइन्छ ।^५

४ अपाङ्गता अधिकारसम्बन्धी विज्ञ र सरोकारवालाहरूसँगको कुराकानीमा आधारित ।

५ राष्ट्रिय जनगणना, २०६८, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ।

मानिसमा शारीरिक, मानसिक वा इन्द्रियसम्बन्धी दीर्घकालीन समस्याहरू आउने विभिन्न कारणहरू हुन्छन्। सन् २०१५ मा नेपालका ५९ जिल्लामा राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ तथा महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयको समन्वयमा नर्वेस्थित अन्तर्राष्ट्रियस्तरको अध्ययन अनुसन्धानसम्बन्धी संस्था सिन्टेफले गरेको अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको जीवनस्तरसम्बन्धी एक विस्तृत अध्ययनले देखाएको नतिजाअनुसार नेपालमा बाल्यावस्थामै अथवा १० वर्षभन्दा मुनिको उमेर समूहमै शरीरमा विभिन्न दीर्घकालीन अशक्तता वा समस्या आउने दर सबैभन्दा उच्च (५०.६ प्रतिशत) रहेको छ र जसमध्ये ३३.६ प्रतिशत जन्मजात समस्या हुने गरेको छ। यस्ता समस्याहरू आउने प्रमुख चार कारणलाई हेर्ने हो भने सबैभन्दा धेरै रोग लागेर (३८.३ प्रतिशत), त्यसपछि ज्ञात अज्ञात जन्मजात समस्याको कारणले ३३.६ प्रतिशत, लडेर वा खसेर १०.५ प्रतिशत र दुर्घटनाबाट ८.३ प्रतिशत रहेका छन्।^६

ख) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले भोग्नुपरेका समस्या र चुनौतीहरू

म शारीरिक अपाङ्गता भएको व्यक्ति हुँ। म हवीलचियरमा बसेर हिँड्ने गर्छु। मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गतको कलेजबाट दुःख सुख स्नातक तह पास गरें। मलाई काम गरेर कमाउन मन छ। त्यसैले म गाउँबाट काठमाडौं आएँ। भौतिक संरचना, सडक र यातायातका साधनहरू अपाङ्गता मैत्री नभएको कारण मैले कति पटक पाएको काम पनि छोड्नुपरेको छ। कतै काम पाएपनि काम गर्ने ठाउँ मैत्रीपूर्ण हुँदैन भने कतै सार्वजनिक यातायात प्रयोग गर्न नसकेर काम छोड्नुपरेको छ। के यसमा मेरो दोष छ र ? यदि छैन भने म यस्ता अवरोधहरूको शिकार किन हुनुपर्ने ?

- अध्ययनकर्ताले अपाङ्गता भएका एक पुरुषसँग गरिएको कुराकानीमा आधारित।

नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले विभिन्न प्रकारका समस्या चुनौती र सामाजिक विभेदहरूको सामना गरिरहनु परेको छ। असमान व्यवहार, सेवा सुविधामा समान पहुँचको अभाव, अपहेलना, अपमान, उपेक्षा, हिंसा र दुर्व्यवहार अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले दैनिक भोगिरहेका समस्या र चुनौतीहरू हुन्। अपाङ्गतालाई हेर्ने पुरातन सामाजिक दृष्टिकोणमा खासै परिवर्तन आउन सकेको छैन र यसलाई अझै पनि शारीरिक कमजोरी, अशक्तता र विकृतिको रूपमा हेरिने हुनाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई पनि कमजोर, केही गर्न नसक्ने, विरामी, परनिर्भर, पारिवारिक बोझको रूपमा हेर्ने र व्यवहार गर्ने गरिन्छ। अझैपनि कतिपय राजनीतिक नेतृत्वले गर्ने आफ्ना भाषणमा र लेखकहरूका रचनाहरूमा अपाङ्गतालाई अकर्मण्यता, काम नलान्ने र गए गुज्जेको भन्ने अर्थ जनाउने गरी उपमाको रूपमा प्रयोग गर्ने गरिएको छ। सिनेमा वा टेलिश्रृंखलाहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई कमजोर पात्र, भिखारी, उपहास वा हाँस्यपात्रको रूपमा प्रस्तुत गर्ने चलन हटेको छैन। सञ्चार माध्यमहरूले पस्कने कतिपय सामग्रीहरूमा पनि अपाङ्गताको कमजोर र दुःखद पक्षलाई मात्र उजागर गर्ने चलन भित्र रहेको मनोविज्ञानलाई हेर्ने हो भने पनि अपाङ्गताप्रतिको गलत दृष्टिकोणले समाजको हरेक तप्कामा जरा गाडेर बसेको छ भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ। विभिन्न प्रकारका मानव निर्मित भौतिक संरचनाहरू, सेवा र सुविधाहरू, कानूनी प्रावधानहरू, संस्थागत अभ्यासहरू र सञ्चारसम्बन्धी प्रणालीहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका

६ Living Condition Survey among Persons with Disabilities in Nepal-2015, Sintef.

आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने गरी नबनाइएका हुनाले त्यहाँ उनीहरूको पहुँच न्यून र कतिपय अवस्थामा शून्य छ । मानिसको जीवनलाई सक्रिय, विकसित र उत्पादनशील बनाउन आवश्यक पर्ने यस्ता सबैभन्दा आधारभूत कुराहरूमा नै समान पहुँच नभएको कारणले उनीहरू धेरैजसो र कहिलेकाहीं सबैजसो मानव अधिकारहरूबाट वञ्चित हुने गरेका छन् ।

समाजमा अपाङ्गताको आधारमा विभिन्न विभेदहरू व्याप्त छन् । जस्तै काममा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई स्वीकार नगर्ने, निरुत्साहित गर्ने र ज्यालामा असमान व्यवहार गर्ने, विद्यालयमा अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई भर्ना लिन नचाहने, निर्णय प्रक्रियाहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सहभागी नगराउने आदि ।

म चाहन्थेँ, मलाई पनि बुवा आमाले दाजुहरूलाई जस्तै समान व्यवहार गरून् । तर मैले फरक व्यवहार पाएँ । मैले परिवारका अरु सदस्यहरूले जस्तो सेवा सुविधा र अवसर पनि पाइँनँ । मैले पढ्न पनि पाइँनँ ।

- पोखरामा गरिएको समूह छलफलको क्रममा अपाङ्गता भएका एक पुरुषको अनुभव मेरो विद्यालयको नजिकै र मेरो छिमेकमा एकजना मेरी साथी थिइन् । उनी मसँग एकदमै नजिक हुन चाहन्थिन् । तर उनको दाजु र आमाले उनलाई मेरो नजिक हुन र कुरा गर्न दिँदैनथे । उनी मेरो नजिक आउन खोज्दा उनलाई मेरै अगाडि गाली गरिन्थ्यो र मसँग कुरा नगर्न र मलाई नछुन भनिन्थ्यो । किनभने उनको परिवारलाई मेरो अपाङ्गता उनलाई पनि सँझ्नु भन्ने लाग्थ्यो । यस्तो व्यवहारले मलाई ज्यादै दुःखी बनाउँथ्यो ।

- अपाङ्गता भएकी एक महिलाको अनुभव

Disability Rights Holistic Monitoring Report-2013, National Federation of the Disabled Nepal, page 32 बाट नेपालीमा उल्या गरी साभार गरिएको ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र क्षमता विकासका अवसरहरूमा अन्य व्यक्ति सरह समान पहुँच सुनिश्चित गरिएको छैन र त्यसमा पनि सबैभन्दा धेरै अवरोधहरूको सामना गर्नुपर्ने अति अशक्त अपाङ्गता भएका व्यक्ति र अपाङ्गता भएका महिलाहरू सबैभन्दा पछाडि परेका छन् । अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूलाई यो वा त्यो वहानामा विद्यालयमा भर्ना नगराउने वा भर्ना लिन नमान्ने अभ्यास पटक पटक दोहोरिरहेको कुरा सञ्चार माध्यममा आइरहेको छ । २०७३ सालमै इलामका एक शारीरिक अपाङ्गता भएका ह्वीलचियर प्रयोगकर्ता विद्यार्थी भुवन खतिवडाले काठमाडौँमा कलेजमा भर्ना हुन चाहँदा उनी ह्वीलचियर प्रयोगकर्ता भएकै कारण र विद्यालयहरू उनका लागि पहुँचयुक्त नभएको कारण भर्ना हुन नपाएको समाचार कान्तिपुर दैनिकले छापेको थियो ।^७

अपाङ्गता भएका महिलाहरू पुरुषभन्दा शिक्षामा पछाडि छन् र उनीहरू अन्य महिलाहरूको तुलनामा हिंसा र दुर्व्यवहारबाट पनि बढी प्रभावित हुने गरेका तथ्यहरू नेपाल अपाङ्ग महिला संघले गरेको विभिन्न

७ कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिक, २०७३/३/१५ ।

घटनाहरूको सङ्कलन, यस विषयमा गरेका अध्ययनहरू र सञ्चार माध्यमहरूमा आएका समाचारहरूले समेत प्रष्ट पारेका छन्।^८ २०७३ सालमा मात्रै नुवाकोट, मकवानपुर, कपिलवस्तु, बाँके लगायत विभिन्न ठाउँमा अपाङ्गता भएका महिलाहरूमाथि भएका बलात्कार र अन्य यौन हिंसाका घटनाहरू सार्वजनिक भएका थिए। सहायक सामग्रीहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको दैनिक जीवनका लागि अत्यन्तै आवश्यक कुराहरू हुन्। सेतो छडी, वैशाखी, एल्बो क्रचेस, क्यालिपर, ह्वीलचियर, हिडन प्रयोग गरिने लठ्ठी, श्रवण यन्त्र, म्याग्नीफाइड ग्लास, ट्राइ साइकल, स्क्रीन रिडीड सफ्टवेयर, कृत्रिम अङ्गहरूको प्रयोगले उनीहरूको दैनिक जीवनलाई सक्रिय बनाउन, मानव अधिकारहरूको उपयोग गर्न, समाजमा सहभागी र उत्पादनशील हुन र परनिर्भरता घटाउन मद्दत गर्छ। तर नेपालमा यस्ता अत्यावश्यक सामग्रीहरूको आपूर्ति राज्यले गुणस्तरीय र प्रभावकारी रूपमा गर्न सकेको छैन। परिणामस्वरूप अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू निस्क्रिय, कुण्ठित र परनिर्भरतामा बाँच्न बाध्य छन्। एक अध्ययनले देखाएअनुसार विभिन्न सहायक सामग्रीहरू आवश्यक पर्ने हरेक ८ जना अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमध्ये एक जनाले मात्र सहायक सामग्री प्राप्त गर्छन्।^९

मानव निर्मित सार्वजनिक भौतिक संरचना, सेवा र सुविधाहरू जस्तै: सडक, बसपार्क, यातायात सेवा, सरकारी सेवा दिने कार्यालयहरू, अन्य सार्वजनिक सेवा दिने कार्यालयहरू, शौचालय, शैक्षिक सेवा दिने भवनहरू, अस्पताल, मठमन्दिर, मनोरञ्जन स्थलहरू, हवाई अड्डा आदि अपाङ्गता भएका व्यक्ति, जेष्ठ नागरिक, बालबालिका र कतिपय अवस्थामा महिलाहरूका लागि पनि पहुँचयुक्त छैनन्। परिणामस्वरूप उनीहरू यस अन्तर्गतका सेवा सुविधाहरू समान र स्वतन्त्र रूपमा उपयोग गर्न बञ्चित भएका छन्।

विद्यालयसँग धेरै वादविवाद गरेर म बल्ल बल्ल कलेजमा भर्ना भएँ। तर एक वर्षपछि मैले कलेज छोड्न बाध्य हुनुपर्यो। किनभने मेरो कक्षाकोठा एक तला माथि पर्यो। कलेज मेरा लागि पहुँचयुक्त थिएन। तलामाथि चढ्नको लागि मेरो लागि कुनै सहयोगी थिएन र यस्तो सहयोगी कलेजले उपलब्ध गराउन पनि चाहेन। शिक्षकहरूले पनि मलाई कक्षामा खासै वास्ता गर्दैनथे। मेरो आँखा पनि कमजोर भएको कारणले म शिक्षकले पाटीमा के लेखेका छन् भनेर थाहा पाउँदैनथे। तर शिक्षकले मलाई यो बारेमा व्याख्या पनि गर्न चाहँदैनथे।^{१०}

- अपाङ्गता भएका एक व्यक्ति सँगको प्रत्यक्ष कुराकानीमा आधारित

Disability Rights Holistic Monitoring Report-2013, National Federation of the Disabled Nepal बाट नेपालीमा उल्ट्या गरी साभार गरिएको।

पूर्ण अशक्त अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि नेपाल सरकारले मासिक २००० रूपैयाँ सामाजिक सुरक्षा भत्ता दिँदै आएको छ। तर उनीहरू आफैँ केही पनि गर्न नसक्ने, उनीहरूको दैनिक स्याहार र हेरचाहको लागि हरसमय एकजना सहयोगी आवश्यक पर्ने भएको र उनीहरूको स्वास्थ्यसमेत

८ नेपाल अपाङ्ग महिला संघले २०१६ मा सङ्कलन गरेको घटना अध्ययन तथा कपिलवस्तु, नुवाकोट, बाँके र कञ्चनपुरमा भएका बलात्कारका घटनाबारे सञ्चार माध्यममा प्रकाशित सूचना प्रतिवेदन।

९ Living condition survey among persons with disabilities in Nepal- 2015, Sintef.

१० राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघले गरेको २०१४ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धमा गरेको अनुगमन प्रतिवेदन, पृ. ३४।

जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहने हुनाले नियमित स्वास्थ्य जाँच र पोषणमा समेत ध्यान दिनुपर्ने हुनाले सो रकम एकातिर आफैँमा अपर्याप्त छ भने उक्त रकम समयमा यसको हकवालाले नपाउने कारणले थप समस्या भएको देखिन्छ । यसै विषयमा सरकारको ध्यानाकर्षण गराउन नेपाल अपाङ्ग मानव अधिकार केन्द्रले सर्वोच्च अदालतमा हालको मुद्दाको पक्षमा २०६८ सालमा फैसला सुनाउँदै यस्तो सामाजिक सुरक्षा भत्ता न्यूनतम पनि ५०००/- रूपैयाँ हुनुपर्ने लगायतका अन्य विविध फैसलाहरू सुनाएको थियो । तर उक्त कुनै पनि फैसलाको हालसम्म पनि नेपाल सरकारले कार्यान्वयन गरेको छैन ।

अदालतको फैसलाको सानो अंश

यसरी समग्र परिस्थितिको गम्भीरतापूर्वक अध्ययन र समीक्षा गरी हेर्दा केही कुराहरू तत्कालै गर्नु आवश्यक देखिन्छ भने केही कुराहरू क्रमशः गर्दै जान पर्ने देखिन्छ । नेपाल सरकार र यसका विभिन्न अङ्गहरूबाट अपाङ्गहरूको हक, हितका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य एवम् सामाजिक सुरक्षाको क्षेत्रमा केही कार्यहरूको थालनी हुनु उत्साहवर्द्धक कुरा हो । तर, त्यो अत्यन्त न्यून र अपर्याप्त छन् । यसर्थ यसप्रति बढी गम्भीर र बढी जिम्मेवार भएर देहायका कार्यहरू गर्न भनी विपक्षी नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय र अर्थ मन्त्रालयको नाममा परमादेश जारी गरिएको छ ।

गर्नुपर्ने कार्यहरू :

- १) अहिलेसम्म पहिचान र गणना भइसकेका अपाङ्गहरूलाई अपाङ्गताको अवस्था हेरी बेरोजगार र आयको स्रोत नभएका र वृद्ध अपाङ्गहरूलाई न्यूनतम मासिक रु. ५००/- (पाँच सय) देखि रु. ३०००/- (तीन हजार) सम्म निर्वाह भत्ता दिने दिलाउने व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- २) पहिचान भई गणना भइसकेका शारीरिक रूपले हिँडडुल समेत गर्न नसक्ने पूर्ण अशक्त वा पूर्णरूपले मानसिक विकृतिताको अवस्थामा रहेको अति अपाङ्गलाई उचित हेरचाह गर्ने परिवार नभएका वा सो गर्न सक्षम परिवार नभएकालाई हेरचाह गर्ने व्यक्ति समेतका लागि न्यूनतम निर्वाह भत्ताको रूपमा अवस्था अनुसार रु. ३०००/- (तीन हजार) देखि रु. ५०००/- (पाँच हजार) सम्म मासिक विशेष भत्ता उपलब्ध गराउने,
- ३) अपाङ्गहरूको पहिचान, वर्गीकरण र तिनीहरूको समग्र हकहित समेत हेर्ने गरी प्रत्येक जिल्लामा कम्तीमा एक जना समाज कल्याण अधिकृतको नियुक्ति गर्ने वा निजको काम गर्ने गरी नेपाल सरकारको कुनै अधिकृतलाई तोक्नु पर्ने,
- ४) उपरोक्त दफा १ र २ अनुसारको भत्ता र विशेष भत्ता यो आदेश प्राप्त भएको मितिदेखि लागू हुने गरी आदेश प्राप्त भएको मितिले तीन महिना भित्र उपलब्ध गराउनु पर्ने,
- ५) यो आदेश प्राप्त भएको मितिले ६ महिनाभित्र समाज कल्याण अधिकृत नियुक्त गरी सक्नु पर्ने,
- ६) उपरोक्त बमोजिमको कार्यहरू सम्पन्न गरी यो आदेश प्राप्त भएको सातौँ महिना भित्र आदेश कार्यान्वयन भएको जानकारी यस अदालतलाई गराउनु पर्ने ।

ग) कानूनी व्यवस्था र नेपाल सरकारले गरेका प्रतिबद्धताहरू

१. नेपाल पक्षराष्ट्र रहेका अन्तर्राष्ट्रिय घोषणापत्र, प्रमुख सन्धि तथा महासन्धिहरू

नेपाल मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रप्रति पूर्ण प्रतिबद्ध र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र; आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, महिलाविरुद्ध सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी महासन्धि, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको पक्षराष्ट्र हो । उल्लिखित महासन्धि वा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरू पक्षराष्ट्रका लागि सो देशको प्रचलित कानूनसरह लागू हुन्छन् र बाध्यकारी पनि हुन्छन् । यी सबै अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी अभिलेखमा उल्लेख भएका सबै अधिकारहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि पनि समान रूपमा लागू हुन्छन् र ती अधिकारहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले समान रूपमा उपयोग गरेका छन् र उनीहरूलाई अपाङ्गता भएकै आधारमा कुनै पनि मानव अधिकारको उपयोगमा कुनै प्रकारको विभेद गरिँदैन भन्ने कुरा पक्ष राष्ट्रको सरकारले सुनिश्चित गर्नुपर्छ र यसको लागि कम्तीमा पनि आवश्यक कानून बनाउने, यस्ता अधिकारहरूको बारेमा सबैलाई सचेत तुल्याउने, कानून कार्यान्वयन गर्ने संयन्त्र निर्माण गर्ने, कानूनको उपयोग गर्न सक्ने बनाउन जनताको क्षमता विकास गर्ने र कुनै पनि प्रकारको विभेदविरुद्ध लड्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्ने कामहरू गर्नुपर्छ ।

२. नेपाल पक्षराष्ट्र रहेका विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि र त्यसमा उल्लिखित अपाङ्गता भएका व्यक्तिका अधिकारहरू

नेपाल पक्षराष्ट्र रहेका सबै मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरू, प्रतिज्ञापत्र र घोषणापत्रहरूमा उल्लिखित सबै प्रावधानहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका हकमा समान रूपमा लागू हुन्छन् । अपाङ्गता भएकै आधारमा यस्ता सन्धि, महासन्धिहरूमा उल्लिखित हक र अधिकारहरूको उपयोगबाट कसैलाई पनि वञ्चित गराउन पाइँदैन । मानव भएको नाताले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका पनि कुनै छुट्टै र फरक अधिकारहरू हुँदैनन् । त्यसैले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि २००६ ले पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका हकमा मानव अधिकारको समान उपयोगलाई सुनिश्चित गर्न गरिएका विशेष व्यवस्थाहरू बाहेक पहिले नै विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी कानूनहरूले सुनिश्चित गरेका अधिकार र प्रावधानहरूलाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका जीवनमा सुनिश्चित गराउन राज्यले अपनाउनुपर्ने आवश्यक उपायहरूको लागि पक्षराष्ट्रहरूलाई थप मार्गदर्शनहरू दिएको छ । हरेक पुरुष, महिला, बालबालिका कुनै पनि जाति, वर्ग वा भूगोलमा रहने व्यक्तिले उपयोग गर्न पाउने सबै मानव अधिकारहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले समान आधारमा उपयोग गर्न पाउँछन् र उक्त अधिकारहरू उनीहरूका हकमा समान रूपमा लागू गराउन पक्षराष्ट्रहरूले सबै आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि बाहेक मानव अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र र अन्य सन्धि महासन्धिहरूमा पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि विशेष प्रावधानहरू राखिएका छन् ।

बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा २३ मा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको लागि आत्म सम्मानको अधिकार, समुदायमा सक्रिय रूपमा सहभागी हुन पाउने अधिकार, विशेष हेरचाह तथा स्याहारसुसार प्राप्त गर्ने अधिकार, औषधोपचार, आवश्यकता अनुसारको शिक्षा, प्रशिक्षण र स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्ने अधिकार र पुनर्स्थापना सेवा पाउने अधिकारको व्यवस्था गरिएको छ।^{११}

३. नेपाल पक्षराष्ट्र रहेको अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि र यसमा उल्लिखित प्रावधानहरू

मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय घोषणापत्र, कानून, सन्धि, अभिसन्धि, महासन्धिहरू निर्माण भई लागू भएको भएतापनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका हकमा ती कानूनहरू प्रभावकारी रूपमा लागू हुन सकेनन्। उनीहरू सधैं विभेद र उपेक्षाको शिकार भएको कारण विकासको दृष्टिकोणले विश्वमा कुल जनसङ्ख्याको १५ प्रतिशत जनसङ्ख्या सबैभन्दा पछाडि पर्दै गयो। यसरी नै विकास र मानव अधिकारको दृष्टिले पछाडि पारिएका अन्य धेरै समुदायहरू विश्वभर उल्लेख्य सङ्ख्यामा रहेका कारणले विश्वले पटक पटक हासिल गर्न चाहेका विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्न सकेन। यसै विषयलाई दृष्टिगत गरी सन् २००६ मा संयुक्त राष्ट्रसंघले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको समग्र विकास, सशक्तीकरण र मानव अधिकार प्रवर्द्धनको लागि अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि २००६ पारित गरी लागू गर्‍यो। नेपालले सन् २०१० मा यस महासन्धि र यसको इच्छाधीन आलेख दुवैलाई अनुमोदन गरी यसको पक्षराष्ट्र भयो। हालसम्म यस महासन्धिलाई १७२ राष्ट्रले अनुमोदन गरिसकेका छन्।^{१२}

यस महासन्धिले अपाङ्गतालाई हेर्ने र व्याख्या गर्ने अधिकारमुखी अवधारणालाई संस्थागत गर्दै अपाङ्गता भनेको शारीरिक, मानसिक वा इन्द्रियसम्बन्धी दीर्घकालीन क्षति वा समस्या भएका व्यक्तिहरूले आफ्नो वरिपरिको वातावरणसँग अन्तर्क्रिया गर्दा सामना गर्नुपर्ने विभिन्न अवरोधहरूको परिणामले सिर्जित अवस्था हो भनी व्याख्या गरेको छ।^{१३} महासन्धिले आफ्नो प्रस्तावनामा नै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू समाजमा विकास र मानव अधिकारको दृष्टिले पछाडि पारिएका समुदाय हुन भनी स्वीकार गरेको छ भने यस महासन्धि भन्दा पहिले पारित भई विश्वभर लागू भएका सबै मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानून, घोषणापत्र, सन्धि वा महासन्धि सबैले सुनिश्चित गरेका अधिकारहरू सबै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका हकमा समान रूपमा लागू हुन्छन् भनी स्पष्ट पारेको छ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकारहरूलाई सुनिश्चित गर्दा ध्यान दिनुपर्ने सबैभन्दा महत्वपूर्ण कुराहरू जस्तै: सञ्चार, उपयुक्त अनुकूलता, अपाङ्गताको आधारमा हुने विभेद र सर्वमान्य संरचनालाई महासन्धिले प्रष्टसँग परिभाषित गरेको छ। यस महासन्धिमा उल्लिखित सबै अधिकारहरूको कार्यान्वयन धारा ३ मा उल्लिखित ८ वटा सिद्धान्तहरूबाट निर्देशित हुन्छन्।

११ बाल अधिकार महासन्धि, धारा २३।

१२ Available at: <https://www.un.org/development/desa/disabilities/> (accessed on March 29, 2017).

१३ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि २००६ को प्रस्तावना र धारा १।

महासन्धिको सिद्धान्तहरू

- (क) नैसर्गिक मर्यादाको सम्मान, आफ्नो लागि आफैँ छनौट गर्न पाउने स्वतन्त्रता लगायतका वैयक्तिक स्वायत्तता तथा व्यक्तिको स्वतन्त्रताको सम्मान;
- (ख) गैर-भेदभाव;
- (ग) समाजमा पूर्ण र प्रभावकारी सहभागिता तथा समावेशीकरण;
- (घ) मानव विविधता एवम् मानवीयताको अङ्गको रूपमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको भिन्नताको स्वीकार्यता;
- (ङ) अवसरहरूमा समानता;
- (च) पहुँचयोग्यता;
- (छ) पुरुष र महिलाबीच समानता;
- (ज) अपाङ्गता भएका बालबालिकाको विकासोन्मुख क्षमताको सम्मान तथा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको आफ्नो पहिचानको संरक्षण गर्न पाउने अधिकारको सम्मान ।

महासन्धिमा जम्मा ५० वटा धारा छन् । धारा ५ देखि ३० सम्म अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकार र उक्त अधिकारहरू कार्यान्वयन गर्न राज्यले अपनाउनुपर्ने उपायहरूको व्याख्या गरिएको छ । धारा ४ ले यस महासन्धिलाई कार्यान्वयन गर्नको लागि हरेक पक्षराष्ट्रले पुरा गर्नुपर्ने दायित्वहरूको व्याख्या गरेको छ ।

धारा ४: राज्यका सामान्य दायित्वहरू

१. पक्षराष्ट्रहरू अपाङ्गताको आधारमा हुने कुनै पनि प्रकारको भेदभाव नगरी अपाङ्गता भएका सबै व्यक्तिहरूलाई सबै मानव अधिकार तथा आधारभूत स्वतन्त्रताहरूको पूर्ण उपभोग सुनिश्चित र प्रवर्द्धन गर्ने कबुल गर्दछन् । यस उद्देश्य प्राप्तिका लागि पक्ष राष्ट्रहरूले देहायबमोजिमका कार्यहरू गर्ने कबुल गर्दछन् :
  - (क) प्रस्तुत महासन्धिमा स्वीकार गरिएका अधिकारहरूको कार्यान्वयनको लागि सम्पूर्ण उपयुक्त व्यवस्थापकीय, प्रशासनिक तथा अन्य उपायहरू ग्रहण गर्ने;
  - (ख) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू विरुद्ध भेदभाव सिर्जना गर्ने विद्यमान कानून, नियम, प्रथा तथा प्रचलनलाई संशोधन वा उन्मूलन गर्न कानून बनाउने लगायतका सबै उपयुक्त उपायहरू अवलम्बन गर्ने;
  - (ग) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मानव अधिकारको संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गर्न सबै नीति तथा कार्यक्रमहरूलाई ध्यान दिने;
  - (घ) यस महासन्धिसँग बाफिने कुनै पनि कार्य वा प्रचलनमा संलग्न नहुने तथा सार्वजनिक निकाय तथा संस्थाहरूले प्रस्तुत महासन्धि अनुरूप कार्य गरेको सुनिश्चित गर्ने;

- (ड) कुनै पनि व्यक्ति, संस्था वा निजी उद्यमबाट अपाङ्गताको आधारमा हुने विभेद अन्त्य गर्न सम्पूर्ण उपयुक्त उपायहरू अवलम्बन गर्ने ;
- (च) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको खास आवश्यकता परिपूर्ति गर्न न्यूनतम संभावित ग्रहणशीलता भएका र न्यूनतम खर्च लाग्ने गरी यस महासन्धिको धारा २ मा परिभाषित विश्वव्यापी रूपमा डिजाईन गरिएको वस्तु, सेवा, उपकरण र सुविधाहरूको अनुसन्धान तथा विकास गर्ने वा सोको लागि प्रोत्साहित गर्ने, त्यस्ता वस्तु, सेवा, उपकरण र सुविधाहरूको उपलब्धता र प्रयोग प्रवर्द्धन गर्ने र मापदण्ड तथा मार्ग निर्देशिकाहरूको विकास गर्न विश्वव्यापी रूपमा डिजाईन प्रवर्द्धन गर्ने ;
- (छ) धान्न सक्ने मूल्यका प्रविधिहरूलाई प्राथमिकता दिदै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सुहाउँदो सूचना र संचार प्रविधि, गमनशील सहाय सामग्री, उपकरण, सहयोगात्मक प्रविधिहरू लगायत अन्य नयाँ प्रविधिहरूको अनुसन्धान, विकास गर्ने वा सोको लागि प्रोत्साहित गर्ने तथा त्यस्ता प्रविधिहरूको उपलब्धता र प्रयोगको प्रवर्द्धन गर्ने;
- ज) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई नयाँ प्रविधिका साथै अन्य प्रकारको सहयोग, आधार सेवा र सुविधा लगायतका अन्य गमनशिल सहाय सामग्री, उपकरण तथा सहयोगात्मक प्रविधिहरूबारे पहुँचयोग्य जानकारी उपलब्ध गराउने; भ्र) प्रस्तुत महासन्धिमा प्रत्याभूत गरिएका सहयोग र सुविधाहरू अझ राम्ररी उपलब्ध गराउन अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसँग काम गर्ने पेशाकर्मी तथा कर्मचारीलाई तालिम, प्रशिक्षण प्रवर्द्धन गर्ने ।
२. आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारहरूको सम्बन्धमा प्रत्येक पक्ष राष्ट्रले अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको संरचनाभित्र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनबमोजिम प्रस्तुत महासन्धिमा उल्लिखित तत्काल लागू हुने जिम्मेवारीहरूमा प्रतिकूल प्रभाव नपार्ने गरी आफूसँग उपलब्ध स्रोतहरूको अधिकतम हदसम्म र आवश्यकता अनुसार त्यस्ता अधिकारहरूको प्रगतिशील ढंगले पूर्ण प्राप्ति गर्ने उद्देश्यले उपायहरू अवलम्बन गर्ने कवूल गर्दछ ।
३. पक्ष राष्ट्रहरूले प्रस्तुत महासन्धि कार्यान्वयन गर्ने कानून तथा नीतिहरूको निर्माण र कार्यान्वयनमा तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसँग सम्बन्धित विषयहरूसँग सम्बन्धित अन्य निर्णय गर्ने प्रक्रियाहरूमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू लगायत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसँग उनीहरूका प्रतिनिधि संस्थाहरूमार्फत् निकट रूपमा परामर्श गर्ने तथा निजहरूलाई सक्रिय रूपमा संलग्न गराउने छन् ।

४. कुनै पक्ष राष्ट्रको कानून वा त्यस्तो राष्ट्रलाई लागू हुने अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकारको प्राप्तिका लागि थप अनुकूल व्यवस्थाहरू गरिएका भए प्रस्तुत महासन्धिमा लेखिएको कुनै पनि कुराले त्यस्ता व्यवस्थाहरूलाई प्रभाव पार्ने छैन । कानून, परम्परा, नियम वा प्रथाबमोजिम कुनै पक्ष राष्ट्रहरूको इलाकामा स्वीकार गरिएका वा विद्यमान रहेका मानव अधिकार र आधारभूत स्वतन्त्रताहरू उपर प्रस्तुत महासन्धिले त्यस्ता अधिकार वा स्वतन्त्रताहरू स्वीकार नगरेको वा कम हदमा स्वीकार गरेको बहानामा कुनै पनि प्रतिबन्ध लगाईने वा त्यस्तो अधिकार र स्वतन्त्रताहरूलाई न्यूनीकरण गरिने छैन ।
५. प्रस्तुत महासन्धिको व्यवस्थाहरू कुनै सीमा वा अपवादविना संघीय राज्यका सबै भागहरूमा लागू हुनेछ ।

यसैगरी महासन्धिमा सुनिश्चित गरिएका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकारहरूमा खास गरेर समानताको अधिकार, न्यायमा पहुँच, शिक्षा, स्वास्थ्य, पहुँचयुक्त वातावरण, रोजगारी, पुनर्स्थापना, स्वावलम्बी जीवनयापनसँग सम्बन्धित अधिकारहरू महत्त्वपूर्ण छन् । यसबाहेक राज्यले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको छुट्टै, विस्तृत र वर्गीकृत तथ्याङ्क राख्नुपर्ने र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सशक्तीकरण विकास र अधिकार प्रवर्द्धनको लागि अन्तर्राष्ट्रिय विकास साभेदार र विकसित देशहरूले गरीब तथा अल्पविकसित देशहरूमा लगानी वृद्धि गर्नुपर्ने जस्ता प्रावधानहरू समेत उल्लेख गरिएको छ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिका अधिकारहरू

- धारा ५ : समानता र गैरभेदभाव - कानूनको अगाडि र अन्तर्गत सबै समान हुने र अपाङ्गताको आधारमा भेदभाव गर्न नपाइने ।
- धारा ६ : अपाङ्गता भएको महिला - मानव अधिकार र आधारभूत स्वतन्त्रताको पूर्ण र समानरूपमा अपाङ्गता भएका महिलाहरूले उपयोग गर्न पाउने ।
- धारा ७ : अपाङ्गता भएका बालबालिका - मानव अधिकार र आधारभूत स्वतन्त्रताको अन्य बालबालिका सरह अपाङ्गता भएका बालबालिकाले समान रूपमा उपयोग गर्न पाउने । बालबालिकाको सर्वोत्तम हित प्राथमिकतामा रहने ।
- धारा ८ : सचेतना अभिवृद्धि - अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको स्वाभिमान र अधिकारहरूको सम्मानको लागि समाजमा सचेतना वृद्धि गर्ने ।
- धारा ९ : पहुँचयुक्तता - सार्वजनिक संरचना, यातायात सेवा, सूचना तथा सञ्चार सेवा, प्रणालीहरूमा समान पहुँच प्राप्त गर्न पाउने ।
- धारा १० : जीवनको अधिकार ।
- धारा ११ : जोखिमका अवस्थाहरू र मानवीय सङ्कटका अवस्थाहरूमा संरक्षण र समान सेवा सुविधा पाउने अधिकार ।

- धारा १२ : कानूनको अगाडि समान मान्यता - कानूनको अगाडि व्यक्तिको सर्वत्र मान्यता । समान रूपमा कानूनी क्षमताको उपयोग गर्न पाउने ।
- धारा १३ : न्यायमा पहुँच - अन्यायको विरुद्ध उजुरी गर्ने देखि लिएर उचित न्याय पाउनेसम्मका सबै प्रक्रियाहरूमा आवश्यकता अनुसार साक्षी बस्न पाउने, प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष सहभागी हुन चाहिने आवश्यक सहयोग र सेवाहरू प्राप्त गर्ने ।
- धारा १४ : व्यक्तिको स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकार ।
- धारा १५ : यातना, क्रुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायबाट मुक्ति
- धारा १६ : शोषण, हिंसा र दुर्व्यवहारबाट मुक्ति ।
- धारा १७ : व्यक्तिको अखण्डताको संरक्षण गर्ने ।
- धारा १८ : आवतजावत र राष्ट्रियताको स्वतन्त्रता ।
- धारा १९ : स्वतन्त्रतापूर्वक बस्न पाउने र समुदायमा समावेश हुने - जवरजस्ती कुनै निश्चित तोकिएको स्थान वा तरिकाले बस्न बाध्य पार्न नपाइने ।
- धारा २० : व्यक्तिगत गमनशीलता - आवतजावत र हिँडुलको लागि सहायक सामग्री तथा सहयोगी सेवा प्राप्त गर्न पाउने ।
- धारा २१ : विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता तथा सूचनामा पहुँच ।
- धारा २२ : गोपनीयताको सम्मान ।
- धारा २३ : घर तथा परिवारको सम्मान ।
- धारा २४ : शिक्षा - अन्य सरह समान आधारमा समावेशी ढाँचामा शिक्षा पाउने अधिकार र सोको लागि राज्यले सबै सम्भव र उपयुक्त उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने ।
- धारा २५ : स्वास्थ्य - निःशुल्क वा धान्न सक्ने प्रजनन तथा यौन स्वास्थ्य, थेरापी तथा परामर्श सेवा, शल्यक्रिया, औषधी उपचार ।
- धारा २६ : अभ्यस्थता र पुनर्स्थापना ।
- धारा २७ : काम र रोजगार ।
- धारा २८ : पर्याप्त जीवनस्तर र सामाजिक संरक्षण ।
- धारा २९ : राजनीतिक तथा सार्वजनिक जीवनमा सहभागिता ।
- धारा ३० : सांस्कृतिक जीवन, मनोरञ्जन, विश्राम तथा खेलकुदमा सहभागिता ।

४. नेपालको संविधान, २०७२ मा उल्लिखित अपाङ्गता भएका व्यक्तिका अधिकारहरू

जनआन्दोलन २०६२/०६३ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको साहसिक सहभागिताले उनीहरूको राजनीतिक चेतनालाई मात्र विश्व सामु ल्याएन समाज र राष्ट्रप्रतिको जिम्मेवारीबोधलाई समेत उजागर गरेको थियो । जनआन्दोलनले ल्याएको राजनीतिक परिवर्तनले क्रमशः देशलाई संवैधानिक राजसंस्था सहितको प्रजातान्त्रिक देशबाट संघीयता र गणतन्त्र सहितको लोकतान्त्रिक व्यवस्था देशमा परिणत गर्‍यो ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले पनि नेपालको नयाँ संविधानमा आफ्ना अधिकारहरूलाई समावेश गराउन विभिन्न मानव अधिकारकर्मीहरूसँग हातेमालो गर्दै विभिन्न आन्दोलनहरू गरे। जसको फलस्वरूप नेपालको संविधान २०७२ मा केही महत्वपूर्ण अधिकारहरू सुनिश्चित गरिएका छन्। जसमध्ये समानताको हक, निःशुल्क उच्च शिक्षाको व्यवस्था, सामाजिक न्यायको हक, राज्यका विभिन्न संयन्त्रहरूमा समावेशीकरण, राष्ट्रिय सभा, प्रतिनिधि सभा, प्रदेश सभामा समानुपातिक आधारमा प्रतिनिधित्व गर्न पाउने व्यवस्था सहितका विभिन्न प्रावधानहरू राखिएका छन्।^{१४}

५. नेपालमा सरकारले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारका लागि सरकाले गरेका कानूनी व्यवस्था र उपलब्ध गराएका सेवा सुविधाहरू

सरकारले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि कानून बनाई सेवा सुविधा उपलब्ध गराउने प्रयास २०३९ सालदेखि अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९ निर्माण गरी थालनी गरेको थियो। यो कल्याणकारी वा उपकारमुखी सोचबाट अभिप्रेरित भएको कानून भएता पनि तत्कालीन अवस्थामा राज्यको यो प्रयास सकारात्मक नै थियो। तर यसको पनि कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन नसक्दा र उल्लिखित कतिपय व्यवस्थाहरू बाध्यकारी प्रकृतिका नहुँदा यसमा उल्लिखित व्यवस्थाहरूबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू तत्काल लाभान्वित हुन पाएनन्। यस ऐनले गरेको अपाङ्गताको परिभाषा अत्यन्तै परम्परागत र साँघुरो थियो भने त्यसमा उल्लिखित कतिपय शब्दावलीहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आत्मसम्मानमा ठेस पुऱ्याउने खालका थिए। जसलाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिका समुदायले स्वीकार गर्न सकेनन् र यो ऐनलाई पूर्णरूपमा आत्मसात पनि गर्न सकेनन्।

अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐनले गरेको अपाङ्गताको परिभाषा र उल्लिखित अमर्यादित शब्दहरू^{१५}

“अपाङ्ग” भन्नाले सामान्य दैनिक चर्या गर्न शारीरिक वा मानसिक तवरले असमर्थ वा असक्षम भएको नेपाली नागरिकलाई सम्झनुपर्छ। सो शब्दले कानो, अन्धो, बहिरो, लाटो, लठेब्रो, लुलो, कुँजो, लङ्गडो, खोरण्डो, ढुँडो वा सुस्त मनस्थिति भएको व्यक्तिलाई समेत जनाउँछ।

यद्यपि यो ऐनमा उल्लिखित कतिपय व्यवस्थाहरू जस्तै समानताको हक, निःशुल्क शिक्षा, निजी क्षेत्रमा रोजगारीमा आरक्षण, निःशुल्क स्वास्थ्य परीक्षण, सहायक सामग्रीमा छुट, सार्वजनिक यातायातका साधनमा छुटको व्यवस्था जस्ता कुराहरू सकारात्मक थिए।

२०४६ सालको परिवर्तनले ल्याएको नयाँ संविधान र यसले जनतालाई दिएको आफ्नो अधिकारको लागि संगठित हुन पाउने अधिकारलाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले पनि खुलेर उपयोग गरे। उनीहरू आफैँ संस्थाहरू खोलेर आफ्ना आवाजहरूलाई बाहिर ल्याउन थाले। २०५० सालमा भएको राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघको स्थापना र यसभित्र सबै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका संस्थाहरूको आवद्धताले उनीहरूका

१४ नेपालको संविधान, २०७२ धारा १८, २४, ३१, ३९, ४२, ४३, ८४, ८६, १७६, २५८ र २५९।

१५ अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९, नेपाल कानून अयोगको वेबसाइटबाट लिइएको।

आवाजहरूलाई राष्ट्रियस्तरमा अगाडि ल्याउन सहयोग पुग्यो । प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन नसकेको अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐनमा समयसापेक्ष संशोधन गर्नुपर्ने र यसमा भएका राम्रा प्रावधानहरूलाई कार्यान्वयन गर्नुपर्ने आवाजहरू उठे । सरकारले २०५१ सालमा यो ऐन कार्यान्वयन गर्न आवश्यक पर्ने नियमावली बनाई लागू गर्‍यो । नियमावली बनिसकेपछि यसमा उल्लिखित केही प्रावधानहरू जस्तै परिचय पत्रको व्यवस्था आदि २०५७ सालदेखि केही हदसम्म कार्यान्वयनमा आयो ।

अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐनले गरेका अपाङ्गताको परिभाषा तथा वर्गीकरण दयामुखी अवधारणाबाट अभिप्रेरित भएको र यसमा उल्लिखित शब्दहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आत्मसम्मानमा ठेस पुग्ने भएको हुनाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले यस विषयमा ठूलो आपत्ती जनाएपछि सरकार परिभाषा र वर्गीकरणमा परिवर्तन गर्न तयार भयो । २०६३ सालमा राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघलगायत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका प्रतिनिधि संस्थाहरूसँगको परामर्श र सहकार्यमा नेपाल सरकारले अपाङ्गताको नयाँ परिभाषा र वर्गीकरण गरी राजपत्रमार्फत जारी गरी लागू गर्‍यो ।

नेपाल सरकारले २०६३ सालमा राजपत्र मार्फत जारी गरेको अपाङ्गताको परिभाषा ^{१६}

शरीरका अङ्गहरू र शारीरिक प्रणालीमा भएको समस्याका कारण भौतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वातावरणका साथै सञ्चारसमेतबाट सिर्जना भएको अवरोधसमेतले दैनिक क्रियाकलाप सामान्य रूपमा सञ्चालन गर्न एवम् सामाजिक जीवनमा पूर्ण सहभागी हुन कठिनाई हुने अवस्थालाई अपाङ्गता भनिन्छ ।

२०५१ सालमा बनेको अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण नियमावलीले अपाङ्गतालाई चार वटा वर्गमा विभाजन गरेको थियो भने २०६३ सालमा गरिएको वर्गीकरणमा प्रकृतिको आधारमा ७ वर्गमा र समस्याको गम्भीरताको आधारमा ४ वर्गमा वर्गीकरण गरियो जुन पहिलेको भन्दा निकै अग्रगामी र वैज्ञानिक पनि छ ।

२०६३ सालमा गरिएको अपाङ्गताको वर्गीकरण	गम्भीरताको आधारमा अपाङ्गताको वर्गीकरण
प्रकृतिको आधारमा गरिएको ७ प्रकारको वर्गीकरण	
१. शारीरिक अपाङ्गता	क) पूर्ण अशक्त अपाङ्गता
२. सुनाइसम्बन्धी अपाङ्गता	ख) अति अशक्त अपाङ्गता
क) बहिरा	ग) मध्यम अपाङ्गता
ख) सुस्त श्रवण	घ) सामान्य अपाङ्गता

१६ अपाङ्गताको परिभाषा र अपाङ्गपनको निर्धारण, नेपाल राजपत्र, नेपाल सरकारद्वारा प्रकाशित, खण्ड ५६, काठमाडौं, भदौ २, २०६३ ।

३. दृष्टिसम्बन्धी अपाङ्गता क) पूर्ण दृष्टिविहीन ख) न्यून दृष्टियुक्त	
४. स्वर तथा बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता	
५. श्रवण दृष्टिविहीनता	
६. मानसिक अपाङ्गता क) बौद्धिक अपाङ्गता ख) अटिज्म ग) मानसिक अस्वस्थता	
७. बहुअपाङ्गता	

सार्वजनिक भौतिक संरचना, यातायात सेवा, अन्य सेवा सुविधाहरू र सञ्चारसँग सम्बन्धित सेवा सुविधाहरूमा विभिन्न अवरोधहरूको कारण अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले समान पहुँच प्राप्त गर्न नसकेको अवस्थालाई दृष्टिगत गरी नेपाल सरकारले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६ को धारा ९ लाई कार्यान्वयन गर्न २०६९ सालमा भौतिक संरचना र सञ्चार सेवा समेत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि मैत्रीपूर्ण बनाउन मन्त्रपरिषद्बाट छुट्टै “अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि भौतिक पहुँच तथा सञ्चार सेवा निर्देशिका, २०६९” पारित गरी लागू गर्‍यो । यस निर्देशिकामा सार्वजनिक संरचनाहरू जस्तै सडक, भवन, सरकारी कार्यालय, ठूला ठूला किनमेल केन्द्र, सार्वजनिक शौचालय, विद्यालय वा शैक्षिक संस्थाहरू, बैंक, मठमन्दिरहरू, सार्वजनिक पार्क, यातायात सेवा, अस्पताललगायत सार्वजनिक प्रयोजनका लागि खुला गरिएका कुनै पनि भौतिक संरचना, यातायात सेवा, सूचना तथा सञ्चार सेवाहरू आदि सबै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि समान रूपमा पहुँचयुक्त हुनुपर्ने भनी सबै आवश्यक निर्देशनहरू दिइएको छ र यस्ता संरचनाहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू लगायत सबैका लागि पहुँचयुक्त बनाउन अपनाउनु पर्ने न्यूनतम मापदण्डहरू समेत उल्लेख गरिएको छ ।^{१७}

सरकारले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई समावेशी वातावरणमा अन्य विद्यार्थीहरूसँगै राखेर शिक्षा दिने कानूनी व्यवस्था गरेको छ । शिक्षा ऐन, २०२८ (आठौँ संशोधन २०७३) को दफा २ को (घ१क) मा समावेशी शिक्षालाई यसरी परिभाषित गरिएको छ ।^{१८}

“समावेशी शिक्षा” भन्नाले देहायको शिक्षा सम्भन्नु पर्छ :

- (१) दृष्टिविहीन, न्यून दृष्टियुक्त, बहिरा, सुस्त श्रवण, अटिज्म, बौद्धिक, शारीरिक वा अन्य अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई नियमित शैक्षिक पद्धतिको अधीनमा रही दिइने शिक्षा ।
- (२) सामाजिक, आर्थिक वा भौगोलिक कारणले पछाडि पारिएका व्यक्तिलाई विभेदरहित वातावरणमा दिइने शिक्षा ।

१७ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि भौतिक पहुँच तथा सञ्चार सेवा निर्देशिका, २०६९ ।

१८ शिक्षा ऐन, २०२८ (आठौँ संशोधन, २०७३), नेपाल कानून अयोगको वेबसाइटबाट लिइएको ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सिकाइ आवश्यकता, बौद्धिक क्षमता आदिलाई ध्यानमा राखी सिकाइ मूल्याङ्कन प्रणालीलाई लचिलो बनाउनको लागि सोही ऐनको दफा ६(क) को ४ मा “उपदफा (३) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि दृष्टिविहीन, न्यून दृष्टियुक्त, पूर्ण दृष्टिविहीन, बहिरा, सुस्त श्रवण, अटिज्म, बौद्धिक अपाङ्गता तथा श्रवण दृष्टिविहीन भएका बालबालिकाको लागि पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शिक्षण सिकाइ र मूल्याङ्कन प्रणालीमा फरक व्यवस्था गर्न सकिनेछ” भनी व्यवस्था गरिएको छ ।

यसैगरी दफा १२ को २ (ग) मा विशेष शिक्षा सञ्चालन गरिने विद्यालयको व्यवस्थापन समितिमा कम्तिमा ५० प्रतिशत र समावेशी शिक्षा वा स्रोत कक्षा सञ्चालन गरिने विद्यालयको व्यवस्थापन समितिमा कम्तिमा १ जना अपाङ्गता भएको व्यक्ति रहने व्यवस्था गरिएको छ । दफा १६ को (घ१ग) मा दृष्टिविहीन बालबालिकालाई ब्रेललिपी र बहिरा विद्यार्थीलाई साङ्केतिक भाषामा शिक्षा दिने व्यवस्था गरिएको छ । दफा १६(ज) मा निजी विद्यालयहरूले पनि कुल विद्यार्थी सङ्ख्यामा १० प्रतिशतमा नघट्ने गरी विपन्न, अपाङ्गता, महिला, दलित वा जनजाति विद्यार्थीलाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउनुपर्ने भनी तोकिएको छ । शिक्षा नियमावली, २०५९ ले अपाङ्गताका कारण शारीरिक अङ्गमा आएको कार्य सीमितता वा आङ्गिक क्रियाशीलतामा आएको ढिलाइका कारण कुनै अपाङ्गता भएको विद्यार्थीले परीक्षाका लागि तोकिएको सामान्य समयभित्र परीक्षा दिन भ्याउँदैन र केही थप समय आवश्यक छ भन्ने ठहर भएमा त्यस्ता अपाङ्गता भएका विद्यार्थीलाई बढीमा एक घन्टा तीस मिनेटसम्म समय थप गर्न सकिने व्यवस्था छ ।^{१९} यसैगरी सोही नियमावलीमा दृष्टिविहीन विद्यार्थीहरूका लागि परीक्षा दिँदा सहयोगी राखेर लेख्न पाउने व्यवस्था गरिएको छ । नेपाल सरकारले छात्रवृत्तिसम्बन्धी ऐन, २०२१ लाई कार्यान्वयन गर्न बनेको नियमावली, २०६० मा गरिएको व्यवस्था अनुसार सामुदायिक विद्यालयबाट प्रवेशिका परीक्षा पास हुने विद्यार्थीहरूलाई उच्च शिक्षा अध्ययनको लागि दिइने कुल आरक्षण कोटामध्ये २ प्रतिशत अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूले प्रतिस्पर्धाको आधारमा पाउने व्यवस्था गरिएको छ ।^{२०}

अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको शिक्षामा पहुँच पुऱ्याउनको लागि सरकारी विद्यालयमा अध्ययन गर्ने अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको लागि वार्षिक रु. ४००००/- देखि १००००/- सम्म छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरेको छ ।^{२१} यसैगरी दृष्टिविहीन, बौद्धिक अपाङ्गता भएका र बहिरा बालबालिकाहरूलाई समावेशी सिकाई प्रक्रियामा प्रभावकारी रूपमा सहभागी हुन सहयोग गर्नका लागि स्रोत कक्षाको व्यवस्था पनि गरेको छ ।

नेपाल सरकारले सरकारी अस्पतालहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई निःशुल्क स्वास्थ्य परीक्षणको सुविधा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिएको छ । निजामती सेवा ऐन तथा नियमावली अनुसार सरकारी सेवामा प्रतिस्पर्धा गर्न विभिन्न समुदायका लागि कुल ४५ प्रतिशत आरक्षित सीटको पाँच प्रतिशत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि तोकिएको छ ।^{२२} आयकर ऐन, २०५८ अनुसार अपाङ्गता भएका

१९ शिक्षा नियमावली, २०५९, परिच्छेद ८, नियम ४७ ।

२० छात्रवृत्ति नियमावली, २०६०, पाँचौँ संशोधन, २०६९ ।

२१ कार्यक्रम कार्यान्वयन पुस्तिका, २०७३/२०७४, शिक्षा विभाग ।

२२ निजामती सेवा ऐन, २०४९(चौथो संशोधन २०७२), निजामती सेवा नियमावली, २०५०, चौधौँ संशोधन, २०७३ ।

व्यक्तिहरूका लागि करयोग्य रकमको दायरा अन्य व्यक्तिहरूको तुलनामा पचास प्रतिशतले फराकिलो पारिएको छ। अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐनमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि आन्तरिक हवाई तथा स्थल यातायात भाडामा पचास प्रतिशतले छुट पाउने व्यवस्था गरिएको छ, भने सोही ऐनको दफा १० र सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐनको दफा १०७ को उपदफा १ बमोजिम अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सार्वजनिक सवारी साधनमा चारवटासम्म सीट आरक्षित गर्ने व्यवस्था गरिएको छ। शारीरिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले चलाउन सक्ने चार पाङ्ग्रा भएको विशेष प्रकारको स्कूटर भारतबाट खरिद गरी ल्याउँदा त्यसमा लाग्ने सबै भन्सार शुल्क नलाग्ने व्यवस्था पनि नेपाल सरकारले गरेको छ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने विभिन्न प्रकारका सहायक सामग्रीहरू जस्तै: ह्वीलचियर, वैशाखी, सेतो छडी, क्यालीपर, श्रवणयन्त्र आदिको खरिद तथा आयात गर्दा भन्सार शुल्क नलाग्ने व्यवस्था सरकारले गरेको छ, भने यस्ता सहायक सामग्रीहरू निःशुल्क रूपमा उपलब्ध गराउनु पर्ने कानूनी प्रावधानहरू पनि रहेका छन्।

सरकारले आफ्ना नीति, कार्यक्रम र बजेटमार्फत पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सामाजिक सुरक्षा भत्ताको व्यवस्था गर्दै आएको छ। जस अन्तर्गत रातो परिचयपत्र प्राप्त गर्ने अपाङ्गता भएका व्यक्तिले हाल मासिक रू. २०००/- र नीलो परिचय पत्र प्राप्त गर्ने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले मासिक रू. ६००/- सामाजिक सुरक्षा भत्ताको रूपमा पाउने व्यवस्था गरिएको छ।^{२३}

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको पक्षराष्ट्र भैसकेपछि उक्त महासन्धिको कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन नेपाल सरकारले अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९ लाई उक्त महासन्धि अनुकूल हुनेगरी पूर्णरूपमा पुनर्लेखन गरी अपाङ्गता अधिकार विधेयकको रूपमा व्यवस्थापिका संसदमा पेश गरेको छ। यो एकातिर पहिलेको भन्दा निकै अग्रगामी, अधिकारमुखी र बाध्यकारी व्यवस्थाहरू सहितको छ भने यसले महासन्धिले सुनिश्चित गरेका अधिकारहरूको कार्यान्वयनलाई मुख्य जोड दिएको छ। यो ऐनको कार्यान्वयनबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आधारभूत सेवा सुविधा, अवसरहरू, शिक्षा तथा रोजगारी, स्वास्थ्योपचार लगायत नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारमा समान पहुँच प्राप्तिमा निकै महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हासिल गर्न सकिने सम्भावना रहेको छ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि बनेका कानूनी प्रावधानहरूको कार्यान्वयनको अवस्था र चुनौतीहरू

माथि उल्लिखित सबै कानूनी प्रावधानहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि व्यवस्था गरिएका सेवा, सुविधा र अधिकारहरू हेर्दा नीति र कानूनहरूको निर्माणमा राज्यको प्रयास सकारात्मक देखिएता पनि यसको कार्यान्वयन पक्ष भने निकै नै निराशाजनक रहेको छ। सामान्य रूपमा राज्यका समान हैसियत राख्ने नागरिक भएको नाताले राज्यबाट पाउनु पर्ने आधारभूत सेवा सुविधाहरूमा अपाङ्गता नभएका व्यक्तिको तुलनामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पहुँच असाध्यै न्यून रहेको छ। सन् २०१५ मा

२३ सरकारको वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम, २०७२/०७३, बजेट भाषण, २०७२/०७३।

सार्वजनिक गरिएको नेपालमा गरिएको अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको जीवनस्तर अध्ययनको प्रतिवेदनले जनाएअनुसार यस्ता आधारभूत सेवा सुविधाहरूमा अपाङ्गता नभएका र भएका व्यक्तिहरूको पहुँचको अवस्थालाई तुलनात्मक अध्ययन गर्दा दुवै बीचको खाडल ७० देखि ९० प्रतिशतको देखिएको छ। सोही प्रतिवेदनले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको शिक्षामा पहुँच असाध्यै न्यून रहेको र आफ्ना दैनिक क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न र आवागमनको सहजताको लागि प्रयोग गर्ने सहायक सामग्रीहरू आवश्यक पर्ने हरेक ८ जना अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमध्ये १ जनाले मात्र त्यस्ता सहायक सामग्रीहरू प्राप्त गर्न सकेको तथ्य सार्वजनिक गरेको छ।^{२४}

सेवा सुविधालाई प्राथमिकीकरण गर्न सहज हुने गरी अपाङ्गताको गम्भीरताको आधारमा चार प्रकारका परिचय पत्रको व्यवस्था गरिएको हो। बढि गम्भीर अवस्था भएको वा सबैभन्दा धेरै अवरोधहरूको सामना गरिरहेको व्यक्तिले सेवा सुविधा तथा अवसरहरूमा बढि प्राथमिकता पाउनुपर्छ भन्ने सामान्य सिद्धान्त हो र सोही सिद्धान्तलाई कार्यान्वयन गर्न परिचय पत्रलाई चार प्रकारमा वर्गीकरण गर्नु आफैमा वैज्ञानिक पद्धति देखिएता पनि सरकारले उपलब्ध गराएका सेवा सुविधा र अवसरहरूलाई परिचय पत्रअनुसार प्राथमिकीकरण गर्न नसकेको हुनाले परिचय पत्रसम्बन्धी सो व्यवस्था प्रभावकारी हुन सकेको छैन। जस्तै: अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि निजामती सेवामा पाँच प्रतिशतको आरक्षणको व्यवस्था भएता पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू भित्र पनि कुन अवस्थाका व्यक्तिहरू रोजगारीमा सबैभन्दा पछाडि रहेका छन् वा गम्भीरताको आधारबाट हेर्दा कुन वर्गका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सो अवसरमा प्राथमिकतामा राखिनुपर्छ र उनीहरूलाई सो अवसरसम्म पहुँच प्राप्त गर्न के-के उपायहरू अपनाउनु पर्छ भन्ने विषयमा कुनै तयारी नभएको हुनाले एकदमै सामान्य समस्या भएका व्यक्तिहरूले मात्र सो अवसरको उपयोग गर्न सकेका छन्। यस्तो अवसरको उपयोगमा साँच्चै आवश्यकता परेका व्यक्तिहरू भने अझै पछाडि नै छन्।

जति नै सेवा सुविधाहरूको व्यवस्था गरेपनि नेपाल सरकारले गरेको वर्गीकरण अनुसार क र ख वर्गमा पर्ने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू विभिन्न अवरोधहरूको कारण जहिले पनि त्यस्ता सेवा सुविधा र अवसरहरूको पहुँचमा सबैभन्दा पछाडि पर्ने गर्छन्। यसको पछाडिको मुख्य कारण भनेको उनीहरूको विरुद्धमा उभिने नकारात्मक सामाजिक सोच, अवरोधयुक्त सार्वजनिक भौतिक संरचना र सुविधाहरू, यातायात सेवा र सूचना तथा सञ्चार प्रणाली हुन्। यी असाध्यै महत्त्वपूर्ण पूर्वशर्तहरू पूरा नभइन्जेल जति नै सेवा सुविधा र अवसरहरू उपलब्ध गराए पनि उनीहरू त्यसबाट लाभान्वित हुन सक्दैनन्। यसको लागि सार्वजनिक भौतिक संरचना, यातायात सेवा, सञ्चार सेवा तथा प्रणालीहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू लगायत सबैका लागि पहुँचयुक्त बनाउन सरकारले तोकेका मापदण्डहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनु जरुरी छ।

परिचय पत्र सेवा सुविधा प्राप्त गर्ने अर्को महत्त्वपूर्ण ढोका हो। स्थानीय तहमा महिला बालबालिका कार्यालयमार्फत् परिचय पत्र प्राप्त गर्न सकिने व्यवस्था सरकारले गरेको छ जुन सकारात्मक छ। तर गाउँ-गाउँमा रहेका अधिकांश अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले अझै परिचय पत्र पाउन सकेका छैनन् र

२४ Living Condition Survey among persons with disabilities in Nepal, Sintef, 2015.

अपाङ्गता परिचय पत्र वितरणलाई गाउँ केन्द्रित बनाउन भने सकेको छैन । अपाङ्गताको प्रष्ट पहिचान गर्ने, यसको गम्भीरता पहिचान गर्ने दक्ष जनशक्ति र प्राविधिक क्षमताको अभावमा पनि परिचय पत्र वितरण सहज हुन सकेको छैन । यस बाहेक नपाउनु पर्ने व्यक्तिले परिचय पत्र पाउने, राजनीतिक दबावमा एकथरी परिचय पत्र पाउनु पर्नेमा अर्कोथरी परिचय पत्र उपलब्ध गराइने जस्ता घटनाहरूले अझ चुनौतीहरू थपिरहेको छ ।

रातो परिचय पत्र प्राप्त गर्ने व्यक्तिका लागि सामाजिक सुरक्षा भत्ता उपलब्ध गराउने विषय सकारात्मक छ । तर, उक्त परिचय पत्र प्राप्त गर्ने व्यक्ति असाध्यै गम्भीर अवस्थामा रहनुपर्ने हुनाले र उसलाई सघन प्रकृतिको दैनिक रेखदेखको आवश्यकता पर्ने हुनाले यस्तो प्रकारको आर्थिक सहयोग व्यक्तिको न्यूनतम पनि बाँच्ने अधिकार सुनिश्चित गर्न दैनिक खान लाउन पुग्ने, उसको स्वास्थ्य तथा सरसफाइ, पोषण र रेखदेख गर्ने व्यक्तिको न्यूनतम लागत व्यहोर्न पुग्ने हुनुपर्छ । यस विषयमा सर्वोच्च अदालतमा परेको एक रिट निवेदनउपर २०६८ सालमा गरिएको एक फैसलाले पनि राज्यलाई यस्तो सामाजिक सुरक्षा भत्ता पर्याप्त उपलब्ध गराउने निर्देशन गरिसकेको छ । तर, सो फैसलाको हालसम्म पनि सरकारले कार्यान्वयन गर्न सकेको छैन ।

सरकारले शिक्षालाई निःशुल्क, समावेशी र सबैका लागि भनेर कानूनी र नीतिगत प्रावधानहरू निर्माण गरी लागू गर्नु आफैमा निकै राम्रो प्रयास हो । तर, यति हुँदाहुँदै पनि अधिकांश अपाङ्गता भएका बालबालिका विद्यालयबाहिर रहेको र विद्यालयमा रहेकामध्येमा पनि अपाङ्गता नभएका बालबालिकाको तुलनामा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको विद्यालय छोड्ने दर उच्च रहेको कुरा शिक्षा विभागले प्रकाशन गरेका विभिन्न प्रतिवेदनहरूले देखाएको छ । अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू किन विद्यालयभन्दा बाहिर छन् भन्ने विषयमा ठोस रूपमा खोजी हुन नसक्नु, अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका विशिष्ट प्रकृतिका आवश्यकताहरू पहिचान तथा सम्बोधन हुन नसक्नु र अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई विद्यालयसम्म पुऱ्याउन बालबालिकालाई तयार गर्ने, विद्यालयलाई तयार गर्ने, अभिभावकलाई तयार गर्ने र समुदायलाई तयार गर्ने विषयमा राज्यसँग कुनै ठोस कार्यक्रम नहुनु यसको सबैभन्दा मुख्य कारण हो । यी विभिन्न कारणले सरकारको परिभाषा अनुसार क र ख वर्गमा पर्ने अपाङ्गता भएका बालबालिका र त्यसमा पनि बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिका, सिकाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका बालबालिका, बहिरा बालबालिका र गम्भीर अवस्थाका शारीरिक र बहुअपाङ्गता भएका बालबालिका शिक्षाको अवसरमा सबैभन्दा पछाडि रहेका छन् । सिकाई प्रक्रिया, मूल्याङ्कन प्रणाली र परीक्षा प्रणाली अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको लागि मैत्रीपूर्ण र उनीहरूको आवश्यकताअनुसार लचिलो बन्न नसक्दा र यस विषयमा दक्ष जनशक्तिको अभाव भएको कारणले पनि विद्यालयमा रहेर अध्ययन गरिरहेका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूले राम्रो सिकाई उपलब्धि हासिल गर्न सकेका छैनन् ।

सार्वजनिक भौतिक संरचनाहरू अपाङ्गता भएका व्यक्ति लगायत सबैका लागि मैत्रीपूर्ण र पहुँचयुक्त बनाउन मन्त्रिपरिषद्ले २०६९ सालमा जारी गरेको निर्देशिकाको कार्यान्वयन हुन सकेको छैन । हरेक मन्त्रालय, विभाग वा जिल्लामा रहेका सरकारी निकायहरूका लागि यो निर्देशिका समान र बाध्यकारी रूपमा लागू हुन्छ । तर यस विषयमा राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघले जनाए अनुसार र विभिन्न जिल्लामा

रहेका सरकारी कार्यालयका कर्मचारीहरूसँग सामान्य सोधीखोजी गर्दा धेरैजसो केन्द्रीयस्तरकै सरकारी निकायहरूलाई पनि यस निर्देशिकाको बारेमा कुनै जानकारी छैन।^{२५}

सार्वजनिक सवारी साधनहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि भाडामा पचास प्रतिशत छुटको र सीट आरक्षणको व्यवस्था काठमाडौं उपत्यकामा कही हदसम्म लागू भएको देखिएता पनि उपत्यका बाहिर सरकारले यो प्रावधानलाई प्रभावकारी रूपमा लागू गराउन सकेको छैन। काठमाडौं उपत्यका भित्रै पनि, दृष्टिविहीन, ह्वीलचियर वा बैशाखी प्रयोग गर्ने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सार्वजनिक सवारी साधनहरू प्रयोग गर्न सहज नहुने, सवारी रोक्ने स्थान वा बसपार्कहरू अपाङ्गमैत्री नहुने, सवारी साधनका कर्मचारीहरूको व्यवहार सकारात्मक नहुने आदि कारणले धेरै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले सार्वजनिक सवारी साधनहरू प्रयोग गर्न नपाएको गुनासाहरू विभिन्न अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले अध्ययनकर्तासँग कुराकानीको क्रममा सुनाएका छन्।

सहायक सामग्रीहरू, साङ्केतिक भाषा दोभासे, नोट टेकर र सहयोगी सेवा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको दैनिक जीवनका कामहरू गर्न, समाजमा सहभागी हुन, अवसरहरूको उपयोग गर्न र सक्रिय जीवन जीउनको लागि अत्यन्तै आवश्यक पूर्वशर्तहरू हुन्। तर सरकारले यस्ता सहायक सामग्री र सेवाहरूको मागलाई विश्लेषण गरेर उत्पादन गर्ने, आवश्यक भण्डारण गर्ने र स्थानीयस्तरमा नै आवश्यकता परेको बेला उपलब्ध गराउने साथै देशभित्रै यस्ता सामग्रीहरूको विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गराउने, उत्पादनको लागि सम्भाव्यता अध्ययन गराउने जस्ता कामहरू गर्न सकेको छैन। कृत्रिम अड्गहरू तयार गर्न र पुनर्स्थापना सेवाहरू सञ्चालनको लागि विभिन्न पुनर्स्थापना केन्द्रहरूलाई सरकारले अनुदान उपलब्ध गराउन थालेको कुरा निकै सकारात्मक भए पनि यस्ता सेवाहरूको प्रभावकारी अनुगमन गरी वास्तविक सेवाग्राहीसम्म यस्ता सेवाहरू पुगेका छन् कि छैनन् भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्न सकेको छैन।

हाम्रो समाजमा मनोसामाजिक अपाङ्गतालाई लुकाउने र दबाउने गरिन्छ। अध्ययनहरूले देखाएअनुसार मनोसामाजिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या निकै ठूलो भएको भनिएता पनि यो बाहिर आउन सकेको छैन। मनोसामाजिक अपाङ्गता भएका मानिसहरूलाई हाम्रो समाजमा अभै पनि सामाजिक र कानूनी विभेदहरू गरिन्छ। यस अपाङ्गताभित्रका विविध अवस्थाहरूको बारेमा ज्ञान र जानकारीको अभाव राज्यका निकै ठूला र महत्त्वपूर्ण निकायमा बसेका व्यक्तिहरूमा पनि रहेको हुनाले नै मनोसामाजिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सम्पत्तिको अधिकार, निर्वाचनमा भाग लिने अधिकार, काम गर्न पाउने अधिकार जस्ता अधिकारहरूबाट वञ्चित नै गराउने गरी कानूनी व्यवस्थाहरू गरिएका छन्। त्यतिमात्र होइन उनीहरूलाई सम्बोधन गर्न कानूनमा बहुलाहा, मगज खुस्केको, मगज बिग्रेको जस्ता शब्दहरूको प्रयोगले पनि उनीहरूप्रति राज्यको सोच त्यति सकारात्मक देखिँदैन।

कतिपय अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले आफ्नो शारीरिक वा मानसिक अवस्थामा आएको विचलनका कारण नियमित रूपमा विभिन्न औषधी, स्वास्थ्यसम्बन्धी उपकरणहरूको सेवन वा प्रयोग गर्नुपर्छ। जस्तै: सेरेब्रल पाल्सीबाट प्रभावित, बौद्धिक अपाङ्गता भएका, मेरुदण्ड पक्षघात भएका, मनोसामाजिक समस्या

२५ राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघका पदाधिकारीहरूसँगको कुराकानीमा आधारित।

भएका, हेमोफिलियाबाट प्रभावित व्यक्तिहरूले नियमित रूपमा औषधी वा उपकरणहरूको प्रयोग वा सेवन गर्नुपर्ने हुन्छ। यस्ता कुराहरूको अभावमा उनीहरूको जीवन कुनै पनि बेला जोखिममा पर्न सक्छ। तर यस्ता व्यक्तिहरूका लागि निःशुल्क र सुलभ रूपमा औषधी वा आवश्यक उपकरणहरू उपलब्ध गराउने व्यवस्था सरकारले गर्न सकेको छैन।

आशलागदा पक्षहरू

नेपालको संविधानले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकारहरूलाई सामाजिक न्याय र राज्यका विभिन्न अङ्गहरूमा प्रतिनिधित्व गराउन प्रष्टरूपमा पहिलो पटक सम्बोधन गरेको छ। पछिल्लो समयमा कानून र नीतिहरूको निर्माणमा सरकारका प्रयासहरू निकै सकारात्मक छन्। अपाङ्गता अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको अनुमोदनपश्चात् राज्यले अपाङ्गतालाई हेर्ने अधिकारमुखी अवधारणालाई प्रवर्द्धन गर्ने प्रयास गरेको छ। सरकारका कानून र नीतिहरूको निर्माणमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको संलग्नता गराउने प्रयासहरू स्वागतयोग्य छन्।

नागरिक समाजलाई हेर्दा अन्य गैरसरकारी निकायहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकार र सेवासुविधाहरूका लागि साना-साना क्षेत्र वा जनसङ्ख्या ओगटेर काम गरिरहेको देखिएता पनि पछिल्लो समयमा आवश्यकता अनुकूल र गुणस्तरीय सेवाहरू दिने प्रयासहरू भएका छन्। स्वास्थ्योपचार सेवा, कृत्रिम अङ्ग उत्पादन तथा वितरण, सहायक सामग्री वितरण, फिजियो थेरापी तथा परामर्श सेवा, अपाङ्गता अधिकारको लागि जनचेतना अभिवृद्धि, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको नेतृत्व तथा क्षमता विकास, समावेशी शिक्षा, मानव स्रोत विकास, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि आय आर्जन जस्ता कार्यक्रमहरूमा गैरसरकारी निकायहरूले निकै राम्रा राम्रा अभ्यासहरू गरिसकेका छन्। यी अभ्यासहरूलाई सरकारले प्रवर्द्धन गर्ने र राज्यका निकायहरू मार्फत त्यस्ता सफल अभ्यासहरूलाई कार्यान्वयन गर्ने हो भने एकैपटक ठूलो सङ्ख्या र क्षेत्रमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले सेवा सुविधा र अधिकारहरू पाउन सक्छन्।

अपाङ्गता आफैमा एउटा सामाजिक मुद्दा हो। यसलाई पछिल्लो समयमा संयुक्त राष्ट्रसंघले दिगो विकासका विभिन्न लक्ष्यहरूसँग जोडेको छ र अपाङ्गताको प्रश्नलाई विकासका लक्ष्यहरूसँग समावेश नगरी कुनै पनि लक्ष हासिल गर्न सकिँदैन भन्ने विषयलाई विश्व समुदायले स्वीकार गरिसकेको छ। यसैगरी नेपालले पनि करिब १० वर्ष यता समावेशी विकासको नीतिलाई सबैतिर अबलम्बन गर्ने प्रयासहरू गरिरहेको वर्तमान सन्दर्भमा अब अपाङ्गतालाई पनि विकास र मानव अधिकारको प्रश्नको रूपमा सम्बोधन गर्ने र गराउने महत्त्वपूर्ण अवसर प्राप्त भएको छ।

उपयोगी सिफारिशहरू

अपाङ्गता भएका व्यक्तिका प्रश्नहरूले स्वास्थ्य, शिक्षा, रोजगारी, सामाजिक सुरक्षा, पुनर्स्थापना, विपद् व्यवस्थापन, राजनीतिक अधिकार, भौतिक निर्माण, सूचना तथा सञ्चार जस्ता सामाजिक तथा आर्थिक

विकासका हरेक विषयहरूसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्ध राख्ने भएकोले कुनै एउटा वा दुईवटा मात्र निकायले यसलाई सम्बोधन गर्न सक्दैनन् । राज्यका हरेक निकाय र गैरसरकारी तथा निजी क्षेत्रले समेत सञ्चालन गर्ने हरेक सामाजिक तथा विकासका गतिविधिहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई छुटाउन मिल्दैन । यसको लागि हरेक निकायबीच सहकार्य र समन्वयको जरुरी छ । तसर्थ यस अध्ययनको आधारमा विभिन्न निकायहरूबाट देहायबमोजिम अपेक्षा गरिन्छ :

- क) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकार र सेवा सुविधाहरूलाई सुनिश्चित गर्न राष्ट्रियस्तरमा छुट्टै छाता नीति तथा कार्ययोजना निर्माण गर्नुपर्छ र हरेक सरकारी निकायहरूले उक्त नीति तथा कार्ययोजना अन्तर्गतका आ-आफ्नो निकायअन्तर्गत पर्ने नीति तथा कार्ययोजनालाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन र अनुगमन गर्नुपर्छ । यस्तो छाता नीति तथा कार्ययोजनाको नियमित अनुगमन र मुल्याङ्कन गर्न संघीय र प्रदेशस्तरमा शक्तिशाली अनुगमन गर्ने निकाय स्थापना गरी परिचालन गर्नुपर्छ ।
- ख) अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि र नेपालको संविधानले सुनिश्चित गरेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिका अधिकारहरूलाई कार्यान्वयन गराउन सरकारले राज्यका कानून र नियमावलीहरूमा सोहीअनुसार परिवर्तन, पुनरावलोकन र संशोधन गरी नीतिगत व्यवस्थालाई बलियो बनाउनुपर्छ ।
- ग) सरकारका हरेक निकायहरूले आफ्नो मातहतबाट प्रवाह हुने सेवासुविधा र अधिकारहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले पाइरहेका छन् भन्ने विषयमा सुनिश्चित हुन सेवा लिने स्थानलाई पहुँचयुक्त बनाउने, नियमित अनुगमन गर्ने, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका गुनासा सुन्ने र सेवा लिने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अभिलेख राख्ने प्रभावकारी व्यवस्था गर्नुपर्छ ।
- घ) सार्वजनिक भौतिक संरचना, यातायात सेवा र सुविधाहरू, सूचना तथा सञ्चार प्रणालीलाई अपाङ्गता भएका व्यक्ति, जेष्ठ नागरिक, बालबालिका, महिलालगायत सबै अवस्थाका व्यक्तिहरूका लागि सहज पहुँच हुने गरी निर्माण गर्नुपर्छ र यसको लागि सरकारले तोकेका मापदण्डहरूको सरकारी निकायलगायत सबैले परिपालना गर्नुपर्छ ।
- ङ) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि दैनिक आवश्यक पर्ने सहायक सामग्री, सहयोगी उपकरणहरू, थेरापी सेवालगायतका सेवाहरूलाई निःशुल्क उपलब्ध गराउने जिम्मेवारी सरकारले लिनुपर्छ र यसको लागि स्थानीय तहमा जिम्मेवार निकायहरू तोकिनुपर्छ ।
- च) बहिरा तथा सुस्त श्रवण व्यक्तिहरू जसलाई सञ्चारमा कठिनाइको कारणले शिक्षालगायतका अन्य विभिन्न आधारभूत सेवा सुविधा र अवसरहरू लिन अवरोध उत्पन्न हुने गरेको छ । यसको लागि तालिम प्राप्त शिक्षक र सार्वजनिक सेवा दिने स्थानहरूमा दोभासे तथा नोट टेकरको व्यवस्था गर्नु आवश्यक छ ।

- छ) यसैगरी अति अशक्त अपाङ्गता भएका व्यक्ति जसलाई आफ्नो दैनिक जीवनका कामहरू गर्न र सार्वजनिक जीवनमा सहभागी हुन सहयोगीको आवश्यकता पर्ने हुन्छ उनीहरूको लागि निजी क्षेत्र वा गैरसरकारी निकायहरूसँग सहकार्य गरी सहयोगी सेवा उपलब्ध गराउने कामलाई प्रवर्द्धन गर्नुपर्छ र यसको लागि न्यूनतम मापदण्ड तोकिनुपर्छ ।
- ज) गम्भीर अवस्थामा रहेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको दैनिक रेखदेख, घरदैलो शिक्षा, उपयुक्त अनुकूलता, विशेष सहायक सामग्री तथा उपकरण, औषधी उपचार र खान लाउन पुग्ने गरी सामाजिक सुरक्षा भत्ताको व्यवस्था गर्नुपर्छ र यस सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतले गरेको फैसलाको पूर्ण कार्यान्वयन गर्नुपर्छ ।
- झ) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले नियमित रूपमा प्रयोग वा सेवन गर्ने औषधीहरूलाई निःशुल्क रूपमा स्थानीय तहमा उपलब्ध हुने गरी व्यवस्था गरिनुपर्छ र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि आवश्यक पर्ने थेरापी, सूचना तथा परामर्श सेवा उपलब्ध गराउन स्थानीय तहमै व्यवस्था गरिनु पर्छ ।
- ञ) सामाजिक तथा आर्थिक विकासका हरेक गतिविधिहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्ति र उनीहरूका प्रश्नलाई समावेशीकरण गर्नुपर्छ र उनीहरूको जीवनलाई प्रभाव पार्ने कुनै पनि प्रकारका निर्णय प्रक्रियामा अपाङ्गता भएका व्यक्ति वा उनीहरूका प्रतिनिधि संस्थाहरूको सहभागिता वा प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।
- ट) अपाङ्गता अधिकार प्रवर्द्धनको लागि लगानीमा वृद्धि गर्न अन्तर्राष्ट्रिय साभेदारी, पब्लिक प्राइभेट साभेदारी, अपाङ्गता भएका व्यक्तिका संस्थाहरूको क्षमता विकास तथा परिचालन, सेवा प्रदायकहरूको क्षमता विकास सेवाको क्षेत्र विस्तार जस्ता कामहरूमा जोड दिनु जरुरी छ ।
- ठ) समावेशी शिक्षालाई प्रवर्द्धन गर्न विद्यालय वातावरणलाई पहुँचयुक्त बनाउने, शैक्षिक सामग्रीलाई अपाङ्गता मैत्री बनाउने, शिक्षण सिकाइ पद्धतिलाई आवश्यकता अनुकूल बनाउने र परीक्षा तथा मूल्याङ्कन प्रणालीलाई लचिलो र पहुँचयुक्त बनाउन पर्याप्त मानव स्रोतको विकास र पूर्वाधार विकासमा लगानी गर्नुपर्छ ।
- ड) अपाङ्गताको आधारमा गरिने विभेदलाई दण्डनीय बनाउनुपर्छ र अपाङ्गता भएका महिला र बालबालिकामाथि हुने हिंसा र दुर्व्यवहारलाई अन्त्य गर्न र हिंसा प्रभावित व्यक्तिलाई न्यायमा पहुँच प्राप्त गर्न चाहिने आवश्यक सहयोग जस्तै दोभासे आदिको उचित व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

अध्ययनको क्रममा ३ चैत २०७३ मा पोखरामा आयोजित छलफल कार्यक्रममा सहभागिता जनाउनु हुने निम्न महानुभावहरूप्रति अध्ययनकर्ता आभार प्रकट गर्दछौं :

- दामोदर शर्मा, सहायक जिल्ला शिक्षा अधिकारी
- बोधराज सुवेदी, जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालय
- उत्तम कुमार देउजा, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, क्षेत्रीय कार्यालय, पोखरा
- हेमबहादुर गुरुङ्ग,

जिल्ला अध्यक्ष, कास्की, राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ नेपाल • गिरिधारी सुवेदी, संस्थापक अध्यक्ष, डिडा नेपाल • विना सिलवाल, कोपिला नेपाल, कार्यकारी निर्देशक • हरिकृष्ण शर्मा, अध्यक्ष, मेरुदण्ड पक्षघात संघ • लक्ष्मण सुवेदी, अध्यक्ष, कास्की नेत्रहीन संघ • विदुर कोइराला, पुनर्स्थापना अधिकृत, सिबिआरएस • फणिन्द्र पौडेल, वरिष्ठ उपाध्यक्ष, सृजनशील अपाङ्ग संघ • जगन्नाथ सुवेदी, अध्यक्ष, सृजनशील अपाङ्ग संघ • रेखा गैरे, सचिव, नेपाल अपाङ्ग महिला संघ • रामनारायण श्रेष्ठ, अध्यक्ष, बौद्धिक अपाङ्ग अभिभावक संघ • अर्जुन श्रेष्ठ, निर्देशक, गण्डकी बहिरा संघ • पुष्प रिमाल, अध्यक्ष, श्रवण दृष्टिविहीन संघ नेपाल • शक्तिप्रकाश लामिछाने, महासचिव, श्रवण दृष्टिविहीन संघ नेपाल • विष्णु गिरी, प्रोग्राम म्यानेजर, सिबिआर यूनिट, आइएनएफ नेपाल • हितमान छन्त्याल, अध्यक्ष, ईण्डिपेन्डेन्ट लिभिङ सोसाइटी नेपाल • सुनीता राना, दोभासे, गण्डकी बहिरा संघ • सूर्यबहादुर रानाभाट यात्री, अध्यक्ष, अपाङ्ग वकालत संघ नेपाल • बुद्धिबहादुर बाग्दास, अध्यक्ष, नेपाल अपाङ्ग समाज सेवा संघ • भरत अधिकारी, सदस्य, अपाङ्ग खेलकुद समिति कास्की • प्रमिला जोशी श्रेष्ठ, उपाध्यक्ष, बौद्धिक अपाङ्ग अभिभावक संघ कास्की • जमान सिं गुरुङ्ग, अध्यक्ष, गण्डकी बहिरा संघ • रमेश कार्की, अध्यक्ष, लामाचौर अपाङ्गता स्वावलम्बन समाज • सुनील भण्डारी, शिक्षक, सृजना बहिरा उच्च मा.वि. • प्रमिला श्रेष्ठ भण्डारी, क्षेत्रीय उपाध्यक्ष, राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ नेपाल • ईश्वर रैला, कर्मचारी, राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ नेपाल

यस अध्ययन प्रतिवेदनमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगद्वारा आयोजित परामर्श बैठकका सहभागी :

• निमराज भट्टराई, शाखा अधिकृत, महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय • नीरा अधिकारी, शाखा अधिकृत, महिला तथा बालबालिका विभाग • शंकर चैसिर, सञ्चारकर्मी • पेमा लामा, महिला बालबालिका कार्यालय • मुकुन्दहरि दाहाल, अध्यक्ष, बौद्धिक अपाङ्गता अभिभावक महासंघ • निर्मला धिताल, अध्यक्ष, नेपाल अपाङ्ग महिला संघ • जगदीश प्रसाद अधिकारी, अध्यक्ष, नेपाल अपाङ्ग मानव अधिकार केन्द्र • कपिल अर्याल, प्राध्यापक, काठमाण्डौ स्कूल अफ ल • पल्लवी थापा, श्रुति • नीताकेशरी भट्टराई, अध्यक्ष, श्रुति • अनिता घिमिरे, दोभासे तथा प्रतिनिधि, नेपाल अपाङ्ग महिला संघ • देवकुमारी पराजुली, उपाध्यक्ष, अपाङ्गता मानव अधिकार प्रबर्द्धन समाज • राम तिवारी, त्रिभुवन विश्वविद्यालय • ज्ञानप्रसाद खनाल, राष्ट्रिय समाहित शिक्षा अध्ययन केन्द्र • यमुना पौडेल, नेपाल नेत्रहीन संघ • सीता सुवेदी, नेत्रहीन महिला संघ • लक्ष्मी देवकोटा, अध्यक्ष, राष्ट्रिय बहिरा तथा सुस्त श्रवण संघ • टीका दहाल, उपाध्यक्ष, राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ नेपाल • डा. सुनीता लेखकू, अध्यक्ष, अटिज्म केयर नेपाल सोसाईटी

दलितको मानव अधिकारको अवस्था : स्थलगत अध्ययन

- विनोदकुमार विश्वकर्मा

सारसंक्षेप

जात विशेषको आधारमा गरिने निषेध, बहिष्करण र विभेदजन्य कार्यलाई जातीय भेदभावका रूपमा लिइन्छ । मानिस जन्मसिद्ध रूपमा स्वतन्त्र र समान भएकाले जात, जाति, उत्पत्ति, धर्म, वर्ण लिङ्ग, पेशा-व्यवसायलगायत कुनै पनि आधारमा भेदभाव स्वीकार्य हुन सक्दैन । यी कुनै पनि आधारमा गरिने यस्ता व्यवहार नैतिक र कानूनी रूपले समेत अक्षम्य र गम्भीर अपराध हुन् । यसर्थ दलितको नागरिक तथा राजनीतिक र आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार संरक्षण, सम्बर्द्धन एवम् प्रवर्द्धन गर्न सरकारद्वारा गरिएको पहल र प्रयासलाई संवेदनशीलताका साथ व्यवहारतः लागू गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

‘दलित’ शब्दको प्रयोगको प्रारम्भ

‘दलित’ शब्द उन्नाइसौं शताब्दीको सुधारवादी आन्दोलन (नवजागरण वा रिनासां) कालको उपज हो । भारतीय परिवेशमा त्यसबेला विवेकानन्द, एनीबेसेन्ट (भारतीय कांग्रेस पार्टीकी प्रथम अध्यक्ष) तथा रानाडेले दलित शब्दको प्रयोग अनेकौं पटक गरेका थिए । ‘दलित’ शब्द आधुनिक युगको देन हो जबकि ‘दलितपन’ प्राचीन हो । व्युत्पत्तिको आधारमा ‘दलित’ शब्दको अर्थ तथा वास्तविक व्याप्तिको बारेमा जान्नु नितान्त आवश्यक छ । ‘दलित’ शब्दको उत्पत्ति संस्कृतको ‘दल’ धातुबाट भएको हो, जसको अर्थ हुन्छ- तोड्नु, हिस्सा गर्नु, कुल्चनु आदि । ‘दलित’ शब्दको सन्दर्भमा विभिन्न शब्दकोशहरूमा विभिन्न अर्थ दिइएको छ । नेपाली बृहत् शब्दकोशमा ‘दलित’ शब्दको अर्थ फर्गल्याँटै फर्गल्याँट पारिएको, दलिएको, दमन गरिएको, थिचिएको, कुल्चिएको, विध्वंश गरिएको, नष्ट गरिएको दिइएको छ भने दलित वर्गको अर्थ समाजमा हक, इज्जत र प्रतिष्ठा समान रूपले पाउन नसकेको जाति वा समूह, सामाजिक व्यवस्थाको असमानताले समेटिएको वा पछि पारेको जनसमुदाय, दिइएको छ ।^१ संस्कृत शब्दकोशमा ‘दलित’ को अर्थ काटिएको, पिसिएको, फैलिएको, मर्दित, खण्डित, टुक्रा-टुक्रा गर्नु आदि दिइएको छ ।^२

१ नेपाली बृहत् शब्दकोष । २०४० । सम्पादक- प्रा. बालकृष्ण पोखरेल एवम् अन्य, पृ. ६३८, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
२ संस्कृत शब्दार्थ कौस्तुभ, पृ. ५२९, सं. चतुर्वेदी, द्वारकाप्रसाद शर्मा ।

मानक हिन्दी-अङ्ग्रेजी कोशमा 'दलित' शब्दको लागि 'डिप्रेसड' र दलित वर्गको लागि 'डिप्रेसड क्लास' दिइएको छ।^३ दलित शब्दको लागि 'डाउन ट्रोडन' शब्द पनि व्यवहृत हुन्छ।^४ अङ्ग्रेजी-हिन्दी कोशमा 'डिप्रेसड क्लास' को अर्थ शोषित वर्ग, एवम् दलित वर्ग दिइएको छ।^५ बृहत् अङ्ग्रेजी-हिन्दी शब्द कोशमा दलित वर्गको अतिरिक्त 'हरिजन' एवम् अस्पृश्य जाति दिइएको छ।^६ मानक अङ्ग्रेजी-हिन्दी कोशमा दलित शब्दको लागि 'डिप्रेसड' दिइएको छ, जसको अर्थ-दबाउनु, निचा पार्नु/गर्नु, भुकाउनु, आवाज तल गर्नु तथा दलित वर्गको अर्थ-तल्लो जातिको मानिस, अछूत, हरिजन, पीडित, दबाएको, पददलित, कुल्चिएको मानिस दिइएको छ।^७ अक्सफोर्ड डिक्सनरीमा दलितको अर्थ 'डिप्रेसड' दिइएको छ, जसको अर्थ हुन्छ "Very unhappy and dispirited, suffering from clinical depression, suffering from economic recession".^८ नेपाली, संस्कृत तथा अङ्ग्रेजी शब्दकोशहरू जस्तै हिन्दी शब्दकोशमा दलितको अर्थ 'विनष्ट गरिएको' अर्थमा गरिएको छ। हिन्दी शब्दकोशमा दलितको अर्थ-दबाइएको, मर्दित, खंडित, विनष्ट गरिएको दिइएको छ।^९ मानक हिन्दी कोशमा दलितको अर्थ यस प्रकार दिइएको छ-जसलाई दलन गरिएको अथवा ध्वस्त गरिएको, नष्ट गरिएको, अगाडि बढ्न नदिएको आदि।^{१०} प्रचारक हिन्दी कोशमा दलिएको, कुल्चिएको, नष्ट गरिएको, दमन गरिएको, अपरिमार्जित तथा जसलाई दमन गरिएको वा कुल्चिएको, दिइएको छ।^{११} यसै गरी उच्चतर हिन्दी कोशमा मर्दित, कुल्चिएको, खण्डित, विनष्ट गरिएको र जसलाई दबाइएर राखिएको छ, दिइएको छ।^{१२} नालन्दा विशाल शब्दसागरमा दलितको अर्थ-कुल्चिएको, नष्ट गरिएको, दबाइएको आदि दिइएको छ।^{१३} यसप्रकार दलित शब्दको विभिन्न शब्दकोशहरूमा विभिन्न अर्थ-सन्दर्भ प्राप्त हुन्छ। दलित वर्ग दलित शब्दबाटै सम्बद्ध छ। शब्दकोशहरूमा समाजको त्यो वर्ग जसलाई निम्न जाति मानिन्छ र जसलाई उच्च वर्गले विकसित हुन दिँदैन, दलित वर्ग कहलिएको हो। दलित शब्द आधुनिक युगको देन हो, तर दलितपन अत्यन्त प्राचीन हो।

भारतमा सन् १९३३ मा तदयुगीन सरकारले 'डिप्रेसड क्लासेज' शब्दको प्रयोग पददलितका लागि गरेको थियो। 'पददलित' शब्द दलित शब्दको पर्यायवाची शब्दको रूपमा प्रयोग गरिन्छ। सन् १९३० मा भारतमा समाजवादी विचारधाराको प्रादुर्भाव भयो र त्यस विचारधारा अन्तर्गत आर्थिक एवम् सामाजिक दृष्टिले जुन वर्ग दबिएको, कुल्चिएको एवम् शोषित छन्, ती वर्ग प्रति सहानुभूति उत्पन्न भयो र तिनलाई नै दलित वर्गको रूपमा राखियो। यसमा प्रायः भारतीय वर्ण एवम् जाति व्यवस्था अनुसार शूद्रको गणना गरिन्छ। यसप्रकार भारतमा दलित शब्दको प्रयोग १९ औं शताब्दीदेखि नै हुँदै

३ मानक हिन्दी-अङ्ग्रेजीकोश, पृ. ४५०, सम्पादक राममूर्ति सिंह।

४ उच्चतर हिन्दीकोश, पृ. १३६, हरदेव बाहरी।

५ अङ्ग्रेजी-हिन्दीकोश, पृ. १६८, फादर कामिल बुल्के

६ बृहत् अङ्ग्रेजी-हिन्दीकोश प्रथम भाग पृ. ५०४, हरदेव बाहरी।

७ मानक अङ्ग्रेजी-हिन्दीकोश, पृ. ३६२, सत्यप्रकाश।

८ Oxford Dictionary, p.256, Catherine seanes and Sara Howker, South Asian Edition

९ संक्षिप्त हिन्दी शब्दसागर, पृ. ४६८ सम्पादक रामचन्द्र।

१० मानक हिन्दीकोश पृ. ३५ प्रधान सम्पादक रामचन्द्र वर्मा।

११ प्रचारक हिन्दीशब्दकोश पृ. ३८८, सम्पादक पं. लालधर त्रिपाठी।

१२ उच्चतर हिन्दीकोश पृ. ३९८, हरदेव बाहरी।

१३ नालन्दा विशाल शब्दसागर, पृ. ५७८, श्री नवल जी।

आइरहेको छ । यद्यपि दलित शब्द आधुनिक हो, तर दलित शब्दबाट जोडिएको भावना प्राचीन कालमै उत्पन्न भइसकेको थियो । प्राचीन कालमा भारतमा दलितको लागि शूद्र, अतिशूद्र, दास, दस्यू, असुर, अवर्ण, पञ्चम, चाण्डाल, अंत्यज, अस्पृश्य आदि शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । भारतीय वर्ण व्यवस्था जाति व्यवस्थामा परिणत भएपछि शूद्रको अवस्था अति दयनीय भइसकेको थियो । त्यतिबेलादेखि दलितको लागि विभिन्न अभिधानहरूको प्रयोग आरम्भ भयो जो दलित शब्दकै पुर्खा हुन् । शूद्र अर्थात दलितलाई भारतीय समाजका उच्च वर्गद्वारा अस्पृश्य-अपवित्र मानियो । आधुनिक युगमा मानवतावादी विचारधाराको प्रादुर्भावको कारण समाज सुधारकहरू महात्मा गांधीले जातिगत वैषम्यलाई समाप्त गर्न अस्पृश्य (दलित) शब्दको लागि 'हरिजन' तथा डा. भीमराव अम्बेडकरले 'बहिष्कृत' शब्दको प्रयोग गरे । भारतीय वर्ण व्यवस्थामा शूद्रलाई चतुर्थ श्रेणीमा राखियो । उपनिवेशकालीन भारतमा ब्रिटिश शासकहरूले उत्पीडित वर्ग, अनुसूचित जात भनेर प्रयोग गर्दथे ।^{१४} सन् १९५० पछि भारतमा 'शेड्युल्ड कास्ट' र 'दलित' शब्दबाट सम्बोधन गरियो । यसैगरी भारतमा दलित अन्तर्गत पर्ने मुसहर, डोम, मेहतर, धोबी, चमार आदि जातिलाई 'महादलित' शब्दबाट पनि सम्बोधन गरिन्छ ।

यसैगरी प्राचीनकालमा नेपालमा पनि दलितलाई शूद्र, चाण्डाल, छूत, शूद्र, अवर्ण, तल्लो जात, हरिजन, हीनजाति, अछूत-शूद्र आदि शब्दहरूद्वारा सम्बोधन गरेको पाइन्छ । कालान्तरमा पानी नचल्ने, छोइछिटो हाल्नुपर्ने अथवा अछूत, (मुलुकी ऐन १९१०), तल्लो जात, अछूत जात (तत्कालीन राजा जयपृथ्वीबहादुर र चन्द्रशमशेरको समयमा) डुम आदि शब्दबाट सम्बोधन गरिएको देखिन्छ । २००७ सालपछि परिगणित समुदाय, दलित/दलित वर्ग, पिछडिएको वर्ग, उपेक्षित, उत्पीडित, निमुखा, सुविधाबाट वञ्चित, सीमान्तकृत, बहिष्कृत समुदाय, शोषित-पीडित, पछाडि परेका, विपन्न, पाखा पारिएका, गरीब समुदाय आदि शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

गैरसरकारी तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ-संस्थाहरूले vulnerable group, downtrodden, neglected, suppressed, depressed/depressed class, oppressed, marginalized community, dalit/class अथवा dalit community, लाभबाट वञ्चित, शोषणमा परेका सामाजिक समूह, तल्लो जात, अल्पसंख्यक, बहिष्करणमा परेका समूह आदि शब्दहरू प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र नेपालको संविधान, २०७२ मा 'दलित' शब्दको प्रयोग गरिएको छ । हाल संघीय समाजवादी फोरम नेपालमा आबद्ध तथा केही दलितका अगुवाहरूले शिल्पी समुदाय भनेर वकालत गरिरहेका छन् । यसैगरी हाल नेपालमा हुने सभा, गोष्ठी, कार्यशालाहरूमा 'दलित' शब्द प्रयोग गर्न हुने वा नहुने, गर्ने भए कसलाई दलित भन्ने सम्बन्धमा वादविवाद हुने गर्दछन् । दलित आन्दोलनका बारेमा जानकारी नभएका दलित मानव अधिकारकर्मी तथा गैरदलितले दलित शब्द प्रयोग गर्न नहुने बताउँछन् । तर, 'दलित' शब्दले छुवाछूत तथा जातीय विभेदमा परेका समुदायहरूको स्वपहिचान, जातीय छुवाछूत, विभेदको अन्त्य र समतामूलक समाजको स्थापना गर्नका लागि भइरहेको सङ्घर्षको प्रतिनिधित्व गर्दछ । त्यसैले 'दलित' शब्दले जति अन्य शब्दले नेपालका दलितको यथार्थ अवस्थालाई उजागर गर्न सक्दैन भन्नेमा म विश्वस्त छु ।

१४ सिंह, नरेन्द्र । १९९३ । दलितों के रूपांतरण की प्रकृया, पृ. ९, नई दिल्ली राधाकृष्ण ।

दलितको परिभाषा

मानवको नवीन वैज्ञानिक सभ्यताको मूलद्वारमा युगौंदेखि दलितै आएका प्रताडित र शोषित जनसमूहहरूलाई सर्वमान्य नामले परिचित गराउनु आवश्यक भएको छ । अतः लक्षित जनसमूहहरूको वाचक शब्द 'दलित' अब परिभाषिक शब्दको मर्यादामा पुगेको देखिन्छ । यसर्थ केही गैरदलित एवम् दलित विद्वान, बुद्धिजीवीहरूको परिभाषा उल्लेखनीय छ ।

प्रा.डा.विद्यानाथ कोइरालाका अनुसार दलित भनेको घोक्र्याएको समुदाय हो । धार्मिक पण्डाहरूले घोक्र्याएर 'शूद्र' बनेका शुद्धताका ठेकेदारले घोक्र्याएर 'अछूत' बनेका, राजनेताले घोक्र्याएर 'शक्तिहीन' बनेका तथा सामन्तहरूले घोक्र्याएर बिलो र वय (यौवन) का साथै जुठो र मुसोमा बाँचेका जनसमूह हुन् दलित । बोल्ने कुरा भएपनि मौन बस्ने ठूलो जनसङ्ख्याको असंगठित जमात अनि शिल्पी भएर पनि अकर्मण्य समूहको परिचय हो दलित ।^{१५} प्रा. वसन्तकुमार विश्वकर्माका अनुसार नेपालमा दलित वा दलित वर्ग ती सम्पूर्ण जात, जातिको अर्थमा विकसित भएको छ, जसलाई वैदिककालदेखि शूद्रको उपेक्षित उपनाम, बदनामबाट सामाजिक दृष्टिले अवहेलित, आर्थिक दृष्टिले वञ्चित, धार्मिक-सांस्कृतिक दृष्टिले निन्दित एवम् न्यायिक दृष्टिले प्रताडित भएका चतुर्थवर्ण र जनजातिका निम्नवर्ग नै दलित वा दलित वर्ग कहलाउँछन् ।^{१६} राष्ट्रिय दलित आयोगका संस्थापक अध्यक्ष स्व. पं. पद्मसिंह विश्वकर्माका अनुसार आर्थिक क्षेत्रमा शोषित, सामाजिक क्षेत्रमा उत्पीडित, शिक्षा क्षेत्रमा वञ्चित, धार्मिक क्षेत्रमा अपहेलित र यी पाँचै क्षेत्रबाट विस्थापित जनसमुदाय नै दलित हुन् ।^{१७} त्यसैगरी प्रा. डा. हरिवंश भाले आफ्नो पुस्तकमा यसरी परिभाषित गर्नुभएको छ – 'जातीय तथा धार्मिक दृष्टिकोणले पिछडिएका र त्यसकारणले गर्दा उनीसँग विभिन्न प्रकारका सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिकरूपले भेदभावमा परेका वर्ग नै दलित हुन् ।'^{१८} यस सन्दर्भमा राष्ट्रिय दलित आयोगले दलितको परिभाषा निम्नानुसार गरेको छ – जातीय भेदभाव र छुवाछूतको मारमा परी सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक एवम् धार्मिक क्षेत्रमा समाजको सबैभन्दा पछाडि पारिएको र मानवीय सम्मान एवम् सामाजिक न्याय पाउन नसकेको जात समुदाय नै दलित समुदाय हो ।

दलितको पहिचान

स्थानीय विकास मन्त्रालयअन्तर्गत गठित उपेक्षित, उत्पीडित र दलित वर्ग उत्थान विकास समितिले २२ थरि दलित जातहरूको पहिचान गरेको छ – १. लोहार, २. सुनार, ३. कामी, ४. दमाई, ५. कसाई, ६. सार्की, ७. वादी, ८. गाइने, ९. कुसुले, १०. कुचे, ११. च्यामे, १२. पोडे, १३. चमार, १४. धोवी, १५. पासवान (दुसाध), १६. तत्मा, १७. बाँतर, १८. खत्वे, १९. मुसहर, २०. सतार, २१. सन्थाल र २२.

१५ कोइराला, विद्यानाथ । २०५५ । दलितको पहिचान, चुनौती र समाधान, २०५५ कार्यपत्र, ग्रिन्सो नेपाल, काठमाडौं ।

१६ विश्वकर्मा, वसन्तकुमार । २०४७ । नेपालको दलितशास्त्र, सप्तरी, सरस्वती सामुदायिक विकास मञ्च ।

१७ राष्ट्रिय दलित आयोगको जातीय प्रतिवेदन । २०५९ । राष्ट्रिय दलित आयोग, काठमाडौं ।

१८ भ्ना, हरिवंश, (सम्पादक) । सन् २००० । नेपालमा दलित उत्थानको रणनीति, ललितपुर सेन्टर फर इकोनोमिकल एण्ड टेक्निकल स्टडिज र फ्रेडरिक- इवर्ट स्टिफ्टुङ ।

हलखोर । यो पहिचानमा तीनवटा समस्याहरू छन् (क) नेपाल सरकारले सतार वा सन्थाललाई ५९ आदिवासीमध्ये एकको रूपमा ऐनबाट सूचीकरण गरिसकेको छ । (ख) कसाई र कुसुले नेवार आदिवासी जनजातिमा पर्दछन् र (ग) कुनै जातहरू दोहोरिएका छन् जस्तै : लोहार, सुनार र कामी विश्वकर्मा अन्तर्गत पर्दछन् र कतिपय जातहरू यो सूचीमा छुटेका छन् । उपरोक्त समस्याहरूलाई राष्ट्रिय दलित आयोगले केही हदसम्म समाधान गरेको छ । आयोगले जातीय विभेद र छुवाछूतको परिभाषाको आधारमा निम्न २६ दलित जातहरू पहिचान गरेको छ । ती निम्न अनुसार छन्-

१. गन्धर्व (गाइने), २. परियार (दमाई, दर्जी, सूचीकार, नगर्ची, ढोली, हुङ्के), ३. वादी, ४. विश्वकर्मा (कामी, लोहार, सुनार, ओड, चुनारा, पार्की, टमटां, ५. सार्की (मिजार, चर्मकार, भुल), ६. पोडे (देउवा, पुजारी, जलारी, जलान्धर), ७. च्यामे (कुचिकार, च्याम्खल), ८. कलर, ९. ककैहिया, १०. कोरी, ११. खटीक, १२. खत्वे (मण्डल), १३. चिडीमार, १४. तत्मा (ताँती, दास), १५. धोबी (हिन्दू, रजक), १६. दुसाध (पासवान, हजरा), १७. डोम, १८. पासी, १९. बाँतर, २०. मुसहर, २१. चमार, २२. मेहतर, २३. सरभंग (सरवरिया), २४. नटुवा, २५. ढाँडी, २६. धरिकर/धन्कार ।

दलितको अवस्था

नेपालको सन्दर्भमा शासक वर्गले धर्म, राज्यसत्ता, सामाजिक मूल्य र मान्यताहरूको आधारमा सयौं वर्षदेखि खासगरी आधारभूत श्रमजीवी जनताभित्रको विभिन्न समूह र समुदायलाई दलितको संज्ञा दिई तिनीहरूलाई 'पानी नचल्ने वा 'अछूत' को व्यवहार गर्दै आइरहेको सर्वविदितै छ ।

जातीय विभेद र शोषणको विरुद्ध सामाजिक आन्दोलन हाम्रो देशमा जागरूक हुन थालेको पनि करिब ५ दशक नाघिसकेको छ । नेपालमा प्रजातान्त्रिक आन्दोलनसँगै सामाजिक मुक्तिको आन्दोलन पनि शुरुवात भएता पनि व्यवहारमा दलितको मुक्ति हुन सकेन । दलित आन्दोलनमा छुवाछूत र विभेदको समस्या एउटा विकट समस्याको रूपमा विद्यमान छ । यो समस्या मूलतः सामाजिक-सांस्कृतिक, आर्थिक, शैक्षिक एवम् राजनीतिक क्षेत्रमा विद्यमान छ । यसर्थ यिनै क्षेत्रहरूमा विद्यमान विभेदको अवस्थाको बारेमा सङ्क्षिप्त विश्लेषण गरिएको छ ।

१ सामाजिक-सांस्कृतिक अवस्था

सामाजिक जीवनका हरेक पाटाहरूमा दलितमाथिको छुवाछूत र भेदभाव व्याप्त छ । यसैका आधारमा उनीहरूको श्रम, बुद्धि-विवेक तथा सीप र कलाका क्षेत्रमा ठूलो शोषणजन्य परिपाटी हावी भएको छ । कथित माथिल्ला जातिकाले विभेदजन्य स्थितिकै आधारमा समाजमा आफ्नो आधिपत्य जमाउन र दलितलाई जहिले पनि शोषित अवस्थामा राखेको पाइन्छ । सामाजिक-सांस्कृतिक क्षेत्रका विभिन्न प्रश्नहरूमा दलितमाथि विभेद गरिएको पाइन्छ, जसमध्ये केही प्रमुखलाई निम्न बूँदामा उल्लेख गरिएको छ - सामाजिक क्रियाकलापमा गैरदलितसरह भाग लिन प्रतिबन्ध लगाउनु, विभिन्न बहानामा सामाजिक बहिष्कार गरिनु, सामाजिक संघ-संस्थामा उचित स्थान नदिनु, सार्वजनिक मन्दिरमा दूध, दही चढाउन

र धुप बाल्न निषेध गर्नु, विवाह र चाडपर्वका अवसरमा दलितका लागि छुट्टै बस्ने व्यवस्था गरिनु, अन्तरजातीय विवाहमा निषेध गरिनु (विवाह गरिएको खण्डमा गाउँ निकाला सामाजिक बहिष्कार, अपहरणको मुद्दा लगाउनु) खानेपानीको धारा, चापाकल, कुवा छुन निषेध गर्नु (खोलाको पानी पनि निषेध गर्नु) आदि ।

२ आर्थिक अवस्था

नेपालभरि जहाँ रहे पनि दलित वर्ग अधिकांश रूपमा भूमिहीन सुकुम्बासीको रूपमा वा ज्यादै थोरै जमीन भएका गरीब किसानको रूपमा रहेका छन् । आफ्नै जग्गा खेती गरेर वर्षेभरि गुजारा गर्नेहरू नगण्य रूपमा छन् ।

नेपालमा भूमि र शक्तिबीच गहिरो सम्बन्ध छ । श्रमविज्ञ डा. शिव शर्माका अनुसार ८५ देखि ९० प्रतिशत मधेशी दलित भूमिहीन रहेका छन् । मुसहर समुदायका ३ देखि ५ प्रतिशतसँग मात्र घडेरीसम्म भूमि भएको देखिन्छ । जबकि पहाडी दलितसँग केही मात्रामा भएपनि भूमि छ ।

परम्परागत सिलाई, आरन, जुत्ताका काम, सफाइको काम आदिले जेनतेन गुजारा गर्दै आएका थिए तर अब विदेशी सामान देशभित्र भित्रिनाले र पुराना सीप र प्रविधि पनि विदेशीको हातमा जानाले उनीहरू भन् बढी बेरोजगार भएका छन् । समग्रतः नेपालका सबभन्दा गरीब सुकुम्बासी र सर्वहारा वर्गमा यिनीहरू नै पर्दछन् । हाल अधिकांश दलित मजदूरी गरी जीविकोपार्जन गरिरहेका छन् । मजदूरी काममा पनि यिनीहरूसँग निकै विभेद हुने गरेका छन् । मजदूरी काममा दलितसँग हुने विभेद निम्नानुसार छन्— दलित महिलालाई पुरुष श्रमिक भन्दा कम ज्याला दिएर शोषण गर्नु, दलित महिला कृषिमजदूरलाई यौनदुर्व्यवहार वा शोषण गर्नु, दलित बालमजदूरलाई शारीरिक दुर्व्यवहार वा मजदूरी नदिनु वा कम ज्याला दिनु, गैरदलितले दलितलाई कठोर श्रम गर्नुपर्ने वा फोहोरी काम गर्न लगाउनु, बालिघरे, हलियाजस्ता बाध्यात्मक श्रम गर्न लगाउनु आदि ।^{१९}

३ शैक्षिक अवस्था

नेपालमा दलितलाई शिक्षाबाट वञ्चित गर्ने हिन्दू विचारधारा र वर्णवादी जातपातको प्रथा सदियौंदेखि चलिआएको छ । मनुको वर्णवादी व्यवस्थामा शिक्षाका एकमात्र हकदार बाहुन भएको र दलितले शारीरिक श्रमका कामवाहेक शिक्षा ग्रहण गर्न निषेध गरिएको थियो । मनुस्मृतिमा उल्लेख भएअनुसार शूद्रहरूले लेखपढ गरेमा जिब्रो काट्नुपर्ने र सुनेको खण्डमा कानमा तातो पग्लिएको सिसा खन्याउनु पर्दछ । लिच्छवी शासकहरूले कलाकौशलमा उन्नति गरेपनि दलितका लागि भने केही गरेनन् ।^{२०} मल्ल राजाहरूले (८७९-१७६८) शिक्षाका क्षेत्रमा केही काम गरेका भए पनि ती माथिल्ला वर्गका लागि

१९ भट्टचन, कृष्ण एवम् अन्य । २०६५ । नेपालमा जातीय भेदभाव । काठमाडौं, दलित गैरसरकारी संस्था महासंघ, नेपाल राष्ट्रिय दलित कल्याण समाज संघ, भारतीय दलित अध्ययन संस्थान (दिल्ली) र इन्टरनेशनल दलित सोलिडियारिटी नेटवर्क (कोपनहेगन) ।

२० कोइराला, विद्यानाथ । २०५५ । दलितको पहिचान, चुनौती र समाधान विषयक कार्यपत्र, पृ. ४२-४३, ग्रिन्सो नेपाल, काठमाडौं ।

मात्र थिए र शिक्षाको उद्देश्य सांस्कृतिक र कर्मकाण्डी थिए ।^{१९} राणा शासकहरूले (१८५४-१९५०) सम्म सर्वसाधारण नेपाली जनताको शिक्षाको अधिकारका सम्बन्धमा नकारात्मक धारणा राखेका थिए । उनीहरूले विद्यालय, शिक्षा र शिक्षक आदिलाई आफ्नो निरंकुश शासनको विरोधी देखेका थिए । शिक्षाविद्हरूको अनुसार सन् १९५० अघि १०० जना भन्दा कम दलितहरूले मात्र शिक्षा प्राप्त गरेका थिए ।^{२०}

प्रजातन्त्र स्थापनापश्चात् धेरै ठाउँमा दलितहरू पनि विद्यालय जान थाले र शिक्षकहरूले पनि दलित विद्यार्थीप्रति संवेदनशीलता देखाए ।^{२१} सन् १९६० मा राजा महेन्द्रले निरंकुश निर्दलीय पञ्चायती राजनीतिक व्यवस्था लागू गरेपछि, दलितलाई विश्वविद्यालयमा पढ्दा निःशुल्क हुने व्यवस्थाबाहेक अन्य कुनै व्यवस्था गरेन । यो समयमा गाउँ-गाउँमा विद्यालयहरू खोलिएकाले दलितहरूले पनि अध्ययन गर्ने मौका पाए, तर सरकारले जातिगत आधारमा तथ्याङ्क लिने नगरेकोले कति दलितले अध्ययन गरे भन्ने तथ्याङ्क भने उपलब्ध छैन ।^{२२}

सरकारले प्राथमिक शिक्षा सबैका लागि सन् १९९० मा निःशुल्क गरी सर्वसुलभ गरायो । स्थानीय विकास मन्त्रालयअन्तर्गत गठित उपेक्षित, उत्पीडित र दलितवर्ग उत्थान विकास समितिले निम्नमाध्यमिक पछि माध्यमिक र क्याम्पसस्तरसम्म छात्रवृत्तिको व्यवस्था गरेको थियो तर पछि प्राविधिक विषयमा मात्र छात्रवृत्तिको व्यवस्था गरेको छ । यसैगरी शिक्षा मन्त्रालयले एम.वि.वि.एस. तहमा अध्ययन गर्न आरक्षणको व्यवस्था गरेको छ । तर, यो कोटाको सङ्ख्या पनि न्यून रहेको छ । सरकारले दलितको शैक्षिक अवस्था उकास्न केही कार्यक्रमहरू ल्याएको भए पनि यी कार्यक्रमहरू पर्याप्त भने छैनन् ।^{२३}

४ राजनीतिक अवस्था

२००७ सालदेखि २०४६ साल हुँदै अहिलेसम्मका सबैजसो आन्दोलन र राजनीतिक संस्थाहरूमा दलित समुदायको सहभागी हुँदै आएको छ । राजनीतिक दलहरूले पनि दलितप्रति सबै क्षेत्रमा समान व्यवहारको नारा लगाइरहेका छन् । तर, उनीहरूप्रति रुढिग्रस्त समाजको नकारात्मक धारणा नै रहेकोले निर्वाचनद्वारा जनप्रतिनिधित्व हुने ठाउँहरूमा भने उनीहरू सानै संस्थामा उम्मेदवार हुँदा पनि बहुमत ल्याएर विजय हासिल गर्न निकै गाह्रो भएको छ । २००७ सालपछि संसद्मा र अपवाद स्वरूप मन्त्रिमण्डलमा पनि केही दलितलाई पुऱ्याएका छन् । तर यो स्थिति ज्यादै नगण्य छ ।

सन् १९९० पछि दलितको राजनीतिक सहभागिताका लागि अवसरहरू बढेको छ । यसबीचमा ३ वटा आमनिर्वाचन र २ वटा स्थानीय निर्वाचन भइसकेका छन् । सन् १९९१ को आमनिर्वाचनमा एकजना दलित उम्मेदवार (कृष्णसिंह परियार) विजयी भएका थिए । सन् १९९४ को आमनिर्वाचन क्षेत्रमा उठेका

१९ कोइराला, विद्यानाथ । २०५५ । दलितको पहिचान, चुनौती र समाधान विषयक कार्यपत्र, काठमाडौं, गिन्सो नेपाल ।

२० उही, पृ. ४३-४४ ।

२१ उही, पृ. ४५ ।

२२ उही ।

२३ भट्टचन, कृष्ण एवम् अन्य । २०६५ । नेपालमा जातीय भेदभाव । काठमाडौं, दलित गैरसरकारी संस्था महासंघ, नेपाल राष्ट्रिय दलित कल्याण समाज संघ, भारतीय दलित अध्ययन संस्थान (दिल्ली) र इन्टरनेशनल दलित सोलिड्यारिटी नेटवर्क (कोपनहेगन) ।

१४४२ उम्मेद्वारहरूमध्ये ४२ प्रतिशत उम्मेद्वारहरू नेपाली काङ्ग्रेस, नेकपा (एमाले) र राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टीबाट थिए। यी दलहरूले उठाएका उम्मेद्वारमध्ये दलितको प्रतिनिधित्व भने शून्य थियो। सन् १९९८ को आमनिर्वाचनमा नेपाली काङ्ग्रेसले एउटा पनि दलितलाई टिकट दिएन भने नेकपा (एमाले) र राप्रपाले केही दलित उम्मेद्वार बनाए तर जित्ने ठाउँबाट होइन, हार्ने ठाउँबाट मात्र।^{२६} सन् १९९१ को आमनिर्वाचनमा एकजना दलित उम्मेद्वार विजयी भए बाहेक अन्य आमनिर्वाचनहरूमा एउटै पनि दलित उम्मेद्वार विजयी बन्न नसक्नु आफैँमा दलितविरुद्धको जातीय विभेद हो।^{२७} २०६४ र ०७० सालमा सम्पन्न संविधानसभा निर्वाचनमा केही राजनीतिक दलहरूले देखाउनका लागि केही जातिलाई प्रतिनिधित्व गराएको देखिन्छ। जसलाई सकारात्मक रूपमा लिन सकिन्छ।

यसका अतिरिक्त केही राजनीतिक दलले आरक्षणको व्यवस्था गरेको हुँदा कार्यसमितिमा दलितको प्रतिनिधित्व भएको देखिन्छ, तर अधिकांश दलहरूमा न्यून सङ्ख्यामा सहभागिता रहेको छ। जिल्लास्तरमा पनि न्यून प्रतिनिधित्व गराएको देखिन्छ। यसैगरी निर्वाचन आयोग, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, लोकसेवा आयोग, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगमा दलितको प्रतिनिधित्व छँदै छैन। नेपाल प्रेस काउन्सिल, नेपाल स्वास्थ्य अनुसन्धान परिषद्, नेपाल खेलकूद परिषद् आदि निकायहरूमा दलितको प्रतिनिधित्व शून्य छ।

दलितको मानव अधिकारको अवस्था

मानव अधिकार अर्थात् Human Rights अङ्ग्रेजीमा दुई शब्द मिलेर बनेको छ। यसको अर्थ हुन्छ Right to be human / Right to correct in human wrongs in society अर्थात् सबै मानिसहरूको मानिस बन्न पाउने सार्वभौम अधिकार र समाजमा विद्यमान अमानवीय स्थितिलाई सुधार गर्ने अक्षुण्ण अधिकार। आज मानव अधिकारको सिद्धान्त, विचार र मान्यता विश्वभरि नै चुम्बकीय आकर्षणले युक्त एवम् सबैलाई अत्यन्त मनपर्ने र सबैका मुखमा भुण्डिरहने लोकप्रिय थैगोकै रूपमा स्थापित भएको छ। मानव अधिकारको विचारले धेरै भन्दा धेरै व्यक्ति, समुदायहरूका विचार, दृष्टिकोण र व्यवहारलाई समेत गम्भीर रूपमा प्रभावित गर्न सफल भएको देखिनुका अतिरिक्त उनीहरूलाई सकारात्मक दिशातर्फ रूपान्तरण र परिवर्तित हुन उत्प्रेरित गर्ने गरेको छ। विशेष गरी अन्याय, उत्पीडन, भेदभाव र थिचोमिचोमा परेका निमुखा, कमजोर र सीमान्तकृत एवम् बहिष्कृत व्यक्ति, समुदाय र समूहहरूका लागि मानव अधिकारको सोच मुक्ति, शक्तिपूर्ण सङ्घर्ष र अचुक आन्दोलनको प्रभावकारी नैतिक हतियार नै बनेको छ।

सामान्यतया सबै देश, धर्म र संस्कृतिका आम नागरिकहरूको लागि बिना भेदभाव आधारभूत नैतिक मान्यताका आधारमा गरिएको अधिकार नै मानव अधिकार हो। मानव अधिकार मानवमात्रको नैसर्गिक एवम् जन्मसिद्ध अधिकार हो। मानव अधिकार प्रत्येक मानिसमा जाति, भाषा, धर्म, लिङ्ग, राष्ट्रियता, उत्पत्ति, सामाजिक र आर्थिक स्थिति, राष्ट्रिय सीमाना आदिको भेदभाव बिना प्राप्त हुने अधिकार हुन्।

२६ भट्टचन, कृष्ण एवम् अन्य। २०६५। नेपालमा जातीय भेदभाव, पृ. ९३। काठमाडौं, दलित गैरसरकारी संस्था महासंघ, नेपाल राष्ट्रिय दलित कल्याण समाज संघ, भारतीय दलित अध्ययन संस्थान (दिल्ली) र इन्टरनेशनल दलित सोलिड्यारिटी नेटवर्क (कोपनहेगन)।

२७ उही।

सामान्य अर्थमा मानवलाई मानव भएका कारणले प्राप्त हुने सबै अधिकार मानव अधिकार हुन् । मानव अधिकार संविधान, ऐन-कानून, लिखित दस्तावेज र घोषणापत्रहरूमा मात्र सीमित छैनन् । यो मानवीय भावना, चेतना र संवेदनशीलताको सर्वश्रेष्ठ विकसित स्वरूप भएकोले यसका विषयवस्तु र सीमा निरन्तर बढ्दो, फराकिलो र अनन्त प्रकृतिको छ ।

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा, १९४८ नै दलितको पनि मानव अधिकारको आदि स्रोत हो भने सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि, १९६५ दोस्रो मूल स्रोत हो । यसैगरी नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ तथा यसका पहिलो र दोस्रो ऐच्छिक प्रलेखहरू एवम् आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९६६ राजनीति, आर्थिक र सामाजिक अधिकारको प्रत्याभूत गर्ने महासन्धि उत्तिकै उपयोगी छन् । यी बाहेक अन्य साना-ठूला महासन्धि, प्रतिज्ञापत्र, ऐच्छिक प्रलेख र घोषणापत्रसमेत दलितको मानव अधिकारका स्रोत हुन् । यिनले प्रत्याभूत गरेको अधिकार र यीनको परिपालनको अवस्था निम्नानुसार छन् :

१. बाँच्न पाउने अधिकारको हनन्

बाँच्न पाउने अधिकार सबै मानवको पहिलो अधिकार हो । नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा ६ को (१) र सोही प्रतिज्ञापत्रको दोस्रो ऐच्छिक प्रलेखको रूपमा आएको मृत्युदण्ड उन्मूलन गर्ने उद्देश्यले व्यवस्था भएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दोस्रो ऐच्छिक प्रलेख, १९८९ को धारा १ को (१) एवम् सोही धाराको (२) मा प्रत्येक पक्षराष्ट्रहरू आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्र मृत्युदण्ड उन्मूलन गर्न आवश्यक सम्पूर्ण उपायहरू अपनाउने व्यवस्था छ । यसैगरी नेपालको संविधान, २०७२ को भाग ३ को मौलिक हक र कर्तव्यअन्तर्गत धारा १६ को (१) र सोही धाराको (२) मा कसैलाई पनि मृत्युदण्डको सजाय दिने गरी कानून नबनाइने व्यवस्था छ । तर, महासन्धि र संविधानमा जे जस्तो भए तापनि व्यवहारमा भने दलितको बाँच्ने अधिकार हनन भएका उदाहरणको कमी छैन ।

सप्तरी जिल्ला पंसेरा-५ बस्ने शिवशंकर दासको सोही गाउँकी सीता चौधरीसँग प्रेम सम्बन्ध थियो । मृतकका बुबाका अनुसार घटना घट्नुभन्दा करीव १२ दिनअगाडि सीता चौधरीले शिवशंकर दाससँग गीत सुन्नका लागि भन्दै मोबाइल मागेकी थिइन् । सीताले मोबाइल लिएर गएपछि सीता चौधरीका भाइ जयकान्त चौधरी र देवकान्त चौधरीले शिवशंकर दासलाई आफ्नो बहिनीसँग प्रेम नगर्न भन्दै धम्की दिएका थिए । २०६९ माघ १६ गते ३/४ बजेतिर स्थानीय फुटबल ग्राउण्डमा फुटबल खेल्दै गर्दा केटी सीता चौधरीले शिवशंकरलाई फोन गरेर मोबाइल फिर्ता लैजान भनेकी थिइन् । सोही दिन बेलुकी ६ बजे देवकान्त चौधरी, दिलिप चौधरी र सुन्दर चौधरीले शिवशंकरलाई नियन्त्रणमा लिई निज चौधरीहरूकै घरतिर लगेको स्थानीयले देखेका थिए । सोही दिन राति ८-९ बजेतिर लुगा च्यातिएको अवस्थामा शिवशंकर दास आफ्नो घर पुगेका थिए । घर पुगेर उनले आफ्नो बुबाआमालाई कुटपिट गरेको, डोरीले बाँधेर लछार-पछार पारेको र विष खुवाएको कुरा बताए । यसो गर्नेमा दिलिप चौधरी, सुन्दर चौधरी

रहेको शिवशंकरले बताएका थिए । यति भन्दा-नभन्दै उनी बेहोस भए । बुवाआमाले तुरुन्तै एम्बुलेन्स मगाई लहान अस्पताल लगे । तर त्यहाँ उपचार हुन नसक्ने भन्दै अस्पतालले अन्यत्रै लैजान भन्यो । २०६९ माघ १७ गते शिवशंकरलाई वी.पी. कोइराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान धरान लगियो । तर, उनको ज्यान बचाउन सकिएन, उपचारकै क्रममा २०६९ माघ १९ गते उनको निधन भयो ।

उक्त घटनाका सम्बन्धमा पीडितका बुवाले स्थानीय कडरबोना थानामा उजूरी दिएका थिए । अनुसन्धानपछि जयकान्त चौधरीलाई पक्राउ गरेको पाइयो । जिल्ला अदालतसमेत पठाइयो तर राजनीतिक संरक्षणले गर्दा पीडितले न्याय पाउन सकेनन् ।

महोत्तरी बगरा ९ मुसहरी टोल बस्ने नथुनी सदाकी ९ वर्षिया छोरी सन्तला सदालाई २०६९ मङ्सिर २८ गते आफ्नै हजुरआमासँग सुतिरहेको अवस्थामा गैरदलित युवाहरूले उठाएर लगे । सन्तलालाई रातभरि पालैपालो बलात्कार गरे र बलात्कारी फरार भए । उनको शव भोलिपल्ट नजिकको खेतमा फेला पऱ्यो । २८ गते राति नै प्रहरीले अनुसन्धान प्रक्रिया शुरु गर्‍यो । मुद्दा अदालतसम्म पुग्यो, तर राजनीतिक संरक्षणमा पीडकलाई कुनै कारवाही हुन सकेन । पीडित पक्ष दलित हुनुको साथै राजनीतिक पहुँचविहीन भएकाले न्याय पाउनबाट वञ्चित रह्यो ।

सिरहा हकपारा- ९ मा २०७० असार १२ गते विजुलीको पोल गाड्ने कार्यक्रम थियो । सो अभियानअन्तर्गत चमार टोलको सोभित रामको घर अगाडि पोल गाड्नुपर्ने भयो । पोल गाड्न लाग्दा उनले घरमा अप्ठ्यारो पर्ने भएकोले घरको दायाँ-बायाँ पारेर गाड्नका लागि अनुरोध गरे । यसै विषयलाई लिएर स्थानीय राजकुमार यादव, रोशन यादवलगायतका व्यक्तिहरूसँग सोभित रामको भनाभन भयो । 'दलित भएर बढ्ता बोल्छस्' भन्दै सोभितमाथि कुटपिट गरियो । सोही क्रममा राजकुमार यादवले घटनास्थल नजिकै रहेको ढुङ्गा उठाई प्रहार गरे । सोभित घाइते भए । उपचारका लागि लगिँदै गर्दा उनको बाटोमा नै मृत्यु भयो । घटनापश्चात् पीडितका बुवाले जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा विपक्षीउपर हत्या अभियोगमा जाहेरी दर्ता गराए । अनुसन्धानको क्रममा गाउँलेहरूले पीडित परिवारलाई मिलापत्रका लागि दबाव दिए । दबावपछि मृतकका बुवाले बयान फेरी पीडक परिवारबाट ५ कठा जमीन लिएर अनौपचारिकरूपमा मिलापत्र गरेर मुद्दाको कानूनी कारवाही अगाडि बढ्नबाट रोके ।

सिरहा इटारी प्रसाही- १ का निरज मण्डलका छोरा र सोही वडा बस्ने इन्द्रजीत मण्डलकी छोरीबीच २०६८ सालमा प्रेम विवाह भएको थियो । केटाका बुवा र आमाले दाइजो नल्याएको भन्दै अपशब्दको प्रयोग गरी गालीगलौज गर्दै आइरहेका थिए । कहिलेकाहीं कुटपिटसमेत गर्दै आइरहेका थिए । सोही क्रममा २०७० मङ्सिर २६ गते केटाको बुवा निरज मण्डल र आमा जहरी मण्डलले संयुक्त रूपमा बुहारीको हत्या गरे । जिल्ला प्रहरी कार्यालय सिरहाले आरोपित विपक्षीहरूलाई पक्राउ गरी कानूनी कारवाही अगाडि बढाएको थियो । हाल मुद्दा अदालती प्रक्रियामा नै रहेको छ ।

काभ्रेको धुलिखेल कारागारमा २०६९ पौष ११ गते कुमार नेपालीको हत्या भयो । रसुवा धैबुङ्ग-१ निवासी कुमार नेपाली घटना हुनुभन्दा करीव २ वर्षअगाडि सामान्य चोरी गरेको आरोपमा रसुवा कारागारमा थुनिएका थिए । त्यतिबेला उनी करीव १३ वर्षका थिए । रसुवा कारागारले मानसिक रोगी ठहर गरी

२०६९ पौष ४ गते उनलाई धुलिखेल पठाइदिएको थियो । त्यहाँ ल्याएपछि उनलाई एउटा सानो कोठामा राखियो । उक्त कोठामा मृतकलगायत हरि सापकोटा र कुमबहादुर कामी थिए । हत्यामा संलग्न भनिएका हरि सापकोटाले फलामको सुइरो प्रयोग गरी कुमारको छातीमा हानी हत्या गरेको स्वीकार गरे । हरि सापकोटा कर्तव्य ज्यान मुद्दामा तनहुँ जेलमा रहेको र त्यहाँबाट उनलाई काभ्रे कारागार ल्याइएको थियो । हाल यो मुद्दा कानून प्रक्रियामै रहेको छ । पीडित न्याय पाउन सकेका छैनन् ।

काभ्रे जिल्ला सानोवाङ्गथली-७ निवासी ३२ वर्षीया लक्ष्मी परियारलाई सोही ठाउँ बस्ने शिक्षक हिरा तामाङ, निजकी आमा काइली तामाङ, आफन्त निरमाया तामाङ लगायतले २०७३ मङ्सिर २० गते बेलुकी करीव ५:३० बजे सोही वडास्थित सूर्योदय माविको चौरमा बोक्सी भन्दै लछार-पछार पारे । उक्त घटनामा काइली तामाङले लक्ष्मी परियारलाई दिशा खुवाएकी थिइन् भने शिक्षक हिरा तामाङले लक्ष्मीको छातीमा लात्तिले हान्नुको साथै दाउराको चिर्पटले टाउकोमा हिकाएका थिए । २०७३ मङ्सिर २३ गते प्रहरी चौकी चौवासाबाट खटिएका प्रहरीहरूले पीडक र पीडित पक्षबीच मिलापत्र गराए । २०७३ मङ्सिर २४ गते लक्ष्मी परियारका पति मिलन परियारले उनलाई घरायसी विवादमा लाठीले हिकाएका थिए । त्यसपछि लक्ष्मी परियार डरले छोरालाई साथमा लिएर माइती जान भनेर हिडिन् । उनको पति पनि उनी पछिपछि गएका थिए । घरनजिकै रहेको मेल डाँडामा पुगेपछि उनी लडेको भन्दै उनको छोरा चिच्याउन थाले । केही क्षणमै उनको निधन भयो । त्यसपछि प्रहरीलाई खबर गरियो । प्रहरीले घटनास्थलबाट मृतकका पति मिलन परियारलाई हिरासतमा लिए । पछि हिरा तामाङ, काइली तामाङ र निरमाया तामाङलाई समेत प्रहरीले पक्राउ गर्‍यो ।

प्रहरीले तत्कालै बोक्सीको आरोप र कर्तव्य ज्यान मुद्दामा आरोपित चारै जनालाई पुर्पक्षका लागि थुनामा राखेको छ । तीमध्ये एक जना धरौटीमा छुटेका छन् भने एक जनालाई काभ्रे कारागारमा र दुई जना महिलालाई महिला केन्द्रीय कारागारमा राखिएको छ ।

सप्तरी तरही-१ की १५ वर्षीया चन्द्रकुमारी सदालाई सोही वडाका १८ वर्षीय चन्दन सदा र ओमप्रकाश सदाले २०७३ साउन १२ गते बलात्कार गरी हत्या गरे । घटनाका सम्बन्धमा मृतकका बुवा नसीव सदाले सोही दिन इलाका प्रहरी कार्यालय कल्याणपुरमा उजुरी दिएका थिए । तर प्रहरीले दर्ता गर्न मानेन, साउन ३० गते मात्र उजुरी दर्ता भयो । स्थानीय गैरदलित नेताहरूको दबावमा ढिलो दर्ता भएको थियो । मृतकको राजविराजस्थित गजेन्द्रनारायण सिंह सगरमाथा अञ्चल अस्पतालमा २०७३ साल साउन १३ गते पोष्टमार्टम भएको थियो । आरोपितमध्ये चनरदेवलाई २०७३ भदौ २८ गते प्रहरीले पक्राउ गरेको थियो । पीडितले आत्महत्या गरेको हुन सक्ने भन्दै आरोपितले आफूविरुद्ध भुटा मुद्दा लगाइएको बयान दिएका थिए । तत्कालीन जिल्ला न्यायाधीश कुलप्रसाद शर्माको इजलासले आरोपितलाई २०७३ असोज १३ गतेदेखि पुर्पक्षका लागि कारागारमा राख्न आदेश दियो । हाल उनी राजविराज कारागारमा छन् ।

नाम उल्लेख नगर्ने शर्तमा सोही गाउँका एक जना मुसहर थरका र अर्का साह थरका व्यक्ति यस घटनाका सम्बन्धमा भन्नुहुन्छ, 'राजनीतिक षडयन्त्रले यो घटना घटेको हो । पीडितको बुवा लगायत ५/६ घर एमाले विचारधाराका हुन् र पीडक नेपाली कांग्रेस विचारधाराको । एमाले समर्थकहरूलाई

कांग्रेसतिर ल्याउने उद्देश्य थियो, तर पीडितका बुवाले मानेनन् । त्यसैको बदला बलात्कार भयो । अब यो मुद्दा अगाडि बढ्दैन । गाउँलेहरू मिलापत्र गरिहाल्छन् ।’

इलाका प्रहरी कार्यालय कल्याणपुरका एक प्रहरी जवान नाम नलेखे शर्तमा भन्नुहुन्छ, ‘तराई-मधेशमा विशेषगरी तल्लो जात र बनिबुतो गर्ने महिलाहरूसँग शोषण, बलात्कार बढी हुने गर्दछ । रिसइवीले हत्यासमेत गर्छन् । अदालतमा पनि दलितले न्याय पाउन सक्दैनन् ।’

यसैगरी सप्तरी पातो नगरपालिका तथा तत्कालीन तरही गाविसका अध्यक्ष शोभानन्द राय, शिक्षक शोभा चौधरी तथा अप्सन नेपाल जिल्ला शाखा सिरहाका अध्यक्ष सुभेन्द्रकुमार कनौजिया भन्नु हुन्छ, ‘तराई-मधेशका दलितको मानव अधिकारको अवस्था अत्यन्तै दयनीय छ । गरीबी, अशिक्षा, बोलन नजान्ने तथा जानकारीको अभावमा सम्बन्धित निकायमा उजूरी हाल्न सक्दैनन् । उजूरी गरेपनि विभिन्न कारणले गर्दा न्याय पाउन सक्दैनन् । पीडक पैसाको बलमा र राजनीतिक संरक्षणको आडमा स्थानीय प्रहरी प्रशासनबाटै छुटिहाल्छन् । यसको साथै पीडितलाई लोभलालच देखाउँछन्, नमानेको खण्डमा डर, धाक पनि देखाउँछन् । केही हदसम्म संघ-संस्था, नागरिक समाज, पत्रकारहरू वकालत गर्छन्, तर पछि उचित न्याय नपाउँदै घटनालाई दबाइन्छ ।

२. जातीय भेदभाव र छुवाछूतविरुद्धको अधिकार र हनन

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा २; सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५ को धारा १ को (१); बालअधिकार महासन्धि, १९८९ को धारा २ को (१); आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा २ को (२); नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा २ को (१), र धारा २६ मा सबै व्यक्तिहरू कानूनको दृष्टिमा समान, सबै व्यक्तिलाई जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचार, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य हैसियतका आधारमा हुने कुनै पनि भेदभावविरुद्ध समान तथा प्रभावकारी संरक्षणको प्रत्याभूति गरेको छ ।

नेपालको संविधान, २०७२ को धारा २४ को उपधारा (२) उपधारा (३) उपधारा (४) र उपधारा (५) तथा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८ मा पनि दण्ड, जरिवाना, सजाय र क्षतिपूर्तिको समेत व्यवस्था गरिएको छ । तर, दलित समुदायउपर व्यक्तिगत तथा सामूहिकरूपमा जातीय भेदभाव र छुवाछूतजन्य कार्यहरू हुन छोडेका छैनन् ।

सिरहा जिल्लाको मिर्चैया-६ जिवामा ३० घर मुसहर जाति र २६ घर गैरदलितको बसोबास रहेको छ । मुसहर जातिसँग आफ्नो जग्गा नभएको हुँदा ऐलानी/पतीमा दशकौदेखि बस्दै आइरहेका छन् । उक्त स्थानमा ३ वटा इनार बनाइएको छ । दलित र गैरदलितले सामूहिक रूपमा चन्दा सङ्कलन गरी इनार निर्माण गरेका छन् । इनार निर्माण गरेदेखि नै गैरदलितले मुसहर जातिलाई इनार छुन दिएका छैनन् । इनार छोएमा गैरदलितले भरेको सबै पानी फालिदिने गर्दछन् । पानी भर्न नपाउँदा सधैं भै-भगडा हुन्छ । यहाँसम्म कि दलितलाई कुटपिट गर्नुको साथै आर्थिक नाकाबन्दीसमेत लगाउने गरिन्छ । केही मुसहरहरू

गैरदलितबाट पानी भिक्न लगाउँछन् र पानी भिकिदिएवापत् भिकिदिने मानिसलाई ज्याला दिनुपर्दछ । जसका कारण अधिकांश मुसहरहरू घरदेखि टाढाबाट पानी ल्याउन बाध्य छन् । कहिलेकाही इनारमा एक थोपा पानी हुँदैन । त्यस्तो बेला ठूलै सडकको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ । पानीकै विषयलाई लिएर २०७२ वैशाख महिनामा दलित र गैरदलितबीच ठूलो झडप भएको थियो । गैरदलितहरूको राजनीतिक पहुँच भएकाले दलितविरुद्धको घटनाउपर कारवाही गर्नका लागि त्यस गाउँमा प्रहरीसमेत जाँदैनन् ।

सिरहा जिल्ला विष्णुपुर-७ स्थित चमार र महतो जातिको बसोबास रहेको छ । चमार बस्ती महतो बस्तीसँगै रहेको छ । अधिकांश चमारहरू ऐलानी जग्गामा बसेका छन् । महतो बस्तीका मानिसहरूले विभिन्न बहाना बनाई चमारहरूलाई उक्त जग्गा खाली गरी अन्त जान भनिरहेका छन् । २०७२ पौष महिनामा स्थानीय उद्गार महतोसहितका मानिसहरू मिली सोही ठाउँ बस्ने वीरकुमार मण्डल रामलाई घर तथा ट्युबवेल छोएको निहूमा कुटपिट गरे । यहाँसम्म कि उनको घरसमेत भत्काई दिए । हाल उनी घरबारविहीन भएका छन् । पीडितले स्थानीय प्रशासन र राष्ट्रिय दलित आयोगमा घर भत्काई सामानहरू हिनामिना गरेको र घरबारविहीन भएको हुँदा उचित क्षतिपूर्तिको लागि सहयोग गरी पाउँ भनी उजुरी गरेका थिए । आयोगले स्थलगत अध्ययन गरी जिल्ला प्रशासन कार्यालय सिरहालाई कानूनबमोजिम कारवाही गर्नका लागि सिफारिश गरेको छ । तर हालसम्म कुनै सुनुवाई भएको छैन ।

सिरहा मिर्चैया नगरपालिका-७ तत्कालीन फुलवाडी गाविसमा २०-२५ घर मुसहर र ३०-३५ घर मगर, राई आदि जातिको बसोबास रहेको छ । मुसहरहरू उक्त स्थानमा करिब १० वर्षदेखि बसोबास गर्दै आइरहेका छन् । यस गाउँमा खाने पानीको समस्या छ । बताहा खोलाको किनारमा एउटा इनार छ । उक्त इनारमा छुवाछूत र भेदभावले गर्दा मुसहरहरू पानी भिक्न पाउँदैनन् । मुसहरहरू ९ वर्षदेखि गाउँकै नजिक रहेको बताहा खोलाको धमिलो पानी खान बाध्य छन् ।

दशकौँदेखि मगर, राई जातिका मानिसहरूले सोही खोलाको पानी प्रयोग गरी रक्सी बनाउने गर्दै आएका छन्, जसले गर्दा उक्त खोलाको पानी पनि मुसहरहरूलाई भिक्न दिइँदैन । समय-समयमा त्यहाँ झडप हुन्छ । मुसहरमाथि कुटपिट समेत हुने गर्दछ । मगर-राईको डर-धम्कीले गर्दा मुसहरहरू घरदेखि धेरै टाढा पुगेर सोही खोलाको पानी ल्याउन बाध्य छन् । पानीको मुहान मगर-राईहरूको कब्जामा भएको हुँदा मुसहरहरू सोही खोलाको दक्षिणी भागबाट धमिलो पानी ल्याउने गर्दछन्, जुन पानी स्वास्थ्यको दृष्टिकोणले समेत उपयुक्त देखिँदैन ।

‘खोलाको किनारमा बनाइएको कुवामा समेत हामीलाई दलित भनेर माथिल्ला जातिका मानिसले पानी भर्न दिँदैनन् । खोलाको मुख्य मुहानमा गाइभैसीलाई पानी खुवाउने गरिन्छ । साथै मानिसले दिसा गरेपछि त्यही पानीले सफा गर्ने गर्दछन्’ स्थानीय ७० वर्षीय बलदेव सदा भन्छन् ।

गैरदलितको मानसिकतामा परिवर्तन नहुनु, पीडकले कठोर किसिमको सजाय नपाउनु, दलितको राजनीतिक पहुँच नहुनु, पीडितहरूले सामूहिक रूपमा छुवाछूतविरुद्ध आवाज उठाउन नसक्नु, गैरदलित पनि छुवाछूतविरुद्ध संवेदनशील नबन्नु, छुवाछूत र भेदभाव हट्न नसक्नुको मुख्य कारण भएको मिर्चैया-७ का सामाजिक कार्यकर्ता खरभूषण साह बताउँछन् ।

महोत्तरी वनचौरी-६ मा २०७२ असोज महिनामा गोविन्द महतो कोइरी र उनका आफन्तहरूले घडेरी जग्गाको विवादमा सोही स्थान बस्ने रामप्रसाद साफीलाई कूटपिट गरे । सो स्थानमा दुई-तीन घर धोबी जातिको बसोबास रहेको छ । यिनीहरूको बसोबास महतोको घर नजिकै रहेको ऐलानी जग्गामा रहेको छ । दलित भएकाले यिनीहरूलाई त्यहाँबाट धपाउन विभिन्न बहाना खोज्ने गरिन्छ । कूटपिट गर्दै र डरत्रास देखाउँदै अन्यत्रै घर बनाउन धम्की पनि दिने गरेका छन् । सोही निहुँमा २०७२ असोज महिनामा रामप्रसाद साफीको घर नजिकै गोविन्द महतो कोइरीले खेतको पानी सङ्कलन गर्न बाँध बनाएका रहेछन् । रामप्रसाद साफीले घरनजिकै बाँध किन बनाउनुभयो भन्दा गोविन्द महतो कोइरी र उनका आफन्तहरूले रामप्रसादलाई कूटपिट गरे । यहाँसम्म कि ज्यान मार्ने धम्की दिँदै अन्यत्रै घर बनाउन भनियो ।

उक्त घटनालाई लिएर रामप्रसाद साफीले स्थानीय प्रशासन र राष्ट्रिय दलित आयोगमा कानूनबमोजिम कारवाही गरी न्याय दिलाई पाउँ भनी निवेदन दिए । आयोगबाट स्थलगत अनुगमनसमेत भइसकेको छ, तर पीडितले न्याय पाउन सकेका छैनन् ।

जातीय विभेद र छुवाछूतविरुद्धको अधिकार हनन् सम्बन्धमा २०७३ फागुन २७ गते सिरहाको लहानस्थित अप्सन नेपाल र विकासको लागि साभा अभियानको कार्यालयमा सो संस्थाका अध्यक्ष सुभेन्द्रकुमार कनौजिया, पदाधिकारीहरू योगेन्द्र यादव, सरिता राम, कविता यादव, रामसेवक राम, प्रमोद ठाकुरको उपस्थितिमा छलफल भएको थियो । जहाँ मेरो पनि उपस्थिति रहेको थियो । छलफलमा छुवाछूत र भेदभाव नघट्नुको कारणहरू पहिल्याइएको थियो । जसअनुसार दलित, दलित भएकै कारण गैरदलितले हेप्नु, दलित पनि मानव हो भन्ने भावनाको विकास गैरदलितमा हुन नसक्नु, ऐन-कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन नहुनु, राजनीतिक संरक्षणमा प्रहरी प्रशासनले पनि तुरुन्तै उजूरी दर्ता गर्न नमान्नु, प्रहरी प्रशासनले दलितलाई हप्काउनु, भाषाको समस्या र बोल्न नजान्नु, सञ्चारकर्मी, अधिकारकर्मीले पनि बेवास्ता गर्नुजस्ता कारणहरू देखिए ।

यसैगरी विद्यालयमा पनि विद्यालयको भौतिक साधन र स्रोतहरू दलित विद्यार्थीको पहुँचबाहिर हुनु, दलित विद्यार्थीहरूलाई शिक्षकहरूले नराम्रो शब्दहरू प्रयोग गरी सम्बोधन गर्नु, दलितका बारेमा नकारात्मक उदाहरणलाई प्रस्तुत गर्नु, दलित विद्यार्थीहरूलाई पूर्वाग्रह राखेर कम अड्क दिनु, दलित विद्यार्थीहरूलाई समयमा छात्रवृत्ति उपलब्ध नगराउनु, छात्रवृत्ति हिनामिना गर्नुले पनि तराई-मधेशका जिल्लाहरूमा दलित वर्गका विद्यार्थीहरू पढ्दा-पढ्दै स्कुल छाड्न बाध्य छन् । विशेष गरी डोम, मेहतर, मुसहर, चमार जातिका विद्यार्थीहरू विभेदको शिकार हुने गरेको छलफलले निचोड निकालेको थियो ।

घटना अध्ययन -१ शिक्षकले विभेद गरेको हुँदा विद्यालय छाडेको

सुगीया मरिक् डोम सप्तरीको राजविराज-१४ स्थित डोम बस्तीमा बस्छन् । डोम बस्तीको छेउमै प्राथमिक विद्यालय रहेको छ । सुगीयालगायत सोही बस्तीका दुई बालकहरू रामु र हरिया मरिक् तीनै जना उक्त विद्यालयको कक्षा तीनमा पढ्थे । ती तीनैजना विद्यार्थीहरू कक्षा १ देखि नै सबैभन्दा पछाडिको

बेन्चमा बस्दै आइरहेका थिए । कहिले भुईँमा पनि बसेर पढ्नु पर्दथ्यो । गैरदलित विद्यार्थीको कापी, किताब पनि लिन पाउँदैनन उनीहरूले । ती तीनै जना विद्यार्थीहरूले भने, 'हामी कक्षाको अन्तिम बेन्चमा बस्छौं । कहिले त भुईँमा पनि बस्नु पर्दथ्यो । एकपटक अगाडिको बेन्चमा बस्दा शिक्षकले (यादव थरका शिक्षक) हामीलाई हप्कायो ।' शिक्षकले भने अनुसार डोम जातिले पढ्न हुँदैन, सुँगुर चराउनु पर्छ, आफ्नो पेशाको काम गर्नुपर्दछ । पढ्ने नै हो भने पछाडिको बेन्चमा बस्नुपर्दछ । तीनै जनाले सामूहिकरूपमा भने, 'हामीले ज्यादै हेपिएको महसूस गर्‍यौं । कहिलेकाहीं हामीलाई पढ्न छाडेर घरमै बसौं र आफ्नै पेशा सिकौंजस्तो लाग्यो । बाध्य भई ती तीनै विद्यार्थीले विभेदको कारण पढ्दा-पढ्दै छोड्नु पर्‍यो ।

३ स्वतन्त्र पेसा व्यवसायसम्बन्धी अधिकारको उल्लङ्घन

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा (३) धारा ६ को (१) मा सबै किसिमका जातीय विभेद उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि, १९६५ को धारा ५ (ड) र जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८ को दफा ४ (६) मा कसैले कुनै पनि व्यक्तिलाई जात, जाति, वंश, समुदाय वा पेसाका आधारमा कुनै पनि पेसा वा व्यवसाय गर्न प्रतिबन्ध वा रोक लगाउने वा कुनै पनि व्यक्तिलाई कुनै पेसा वा व्यवसाय गर्न बाध्य पार्न नहुने व्यवस्था गरिएको छ । तर, पहाडी मूलका दलित र मधेशी दलित सहरबजार वा गाउँ घरमा होटल सञ्चालन गर्न पाइरहेका छैनन् । गाइभैँसीको दूध बेचन पाइरहेका छैनन् । चमार जातिले परम्परागत रूपमा गर्दै आएको सिनो फाल्ने काम गर्दिन भन्न पाइरहेका छैनन् ।

२०५६ साल चैत ७ गते सिरहाको लाहान नगरपालिका-१ का तत्कालीन नेपाली काङ्ग्रेसका तर्फबाट प्रतिनिधिसभा सदस्य तथा पूर्वराज्यमन्त्री पद्मनारायण चौधरीको घरमा पालेको भैँसीको पाडो मरेको थियो । त्यो 'गाउँ कमाउने' स्थानीय बासिन्दा बेचन रामसहित २५ घरधुरी चमारले मरेको पाडो फाल्न नमानेपछि लहानका चमारहरूलाई बजारमा किनबेच गर्नसमेत प्रतिबन्ध लगाइयो । चमारहरूलाई करीव ६ महिनासम्म आर्थिक, सामाजिक बहिष्कार गरियो । प्रहरी प्रशासनलगायत सम्बन्धित अन्य सबै निकाय मौन रहे ।

२०५६ सालमै सप्तरीका कदमाहा, चहका, बनौली, मधुपट्टी, हरिहरपुरलगायतका गाउँहरूमा चमारहरूले सिनो नफालेको हुँदा कथित उच्च जातिहरूले यी गाउँका चमारहरूलाई आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक नाकाबन्दीसमेत गरेका थिए ।

२०५७ साल भदौ २ गते सप्तरी, कोचाबखारी गाउँमा चमारले सिनो नफालेको निहुँमा त्यस गाउँका खासगरी यादव जातिका मानिसहरूले चमार बस्तीले पानी खाने ट्युबवेल छेउमा सिनो फालिदिए । त्यसअघिदेखि नै नाकाबन्दीमा रहेका चमार बस्तीको सिनो भन्भन दुर्गन्धित बन्दै गयो । उनीहरूलाई बस्तीबाहिर जान नाकाबन्दीले रोकेको थियो भने घरभित्र दुर्गन्धले उकुस-मुकुस भई बसिनसक्नु भएको थियो । सामाजिक संघ-संस्था तथा दलित अगुवाहरूको दबावमा सप्तरी जिल्ला प्रशासन कार्यालयले बल प्रयोग गरी खाली चौरमा सिनो गाड्यो ।

२०६१ साल वैशाख महिनामा सप्तरी मधवापुरका चमारहरूले सिनो फाल्न नमानेपछि त्यहाँका यादवहरूले यादव बस्तीमा छिर्न रोक लगाउनुको साथै चमार बस्तीबाट बाहिर निस्कनसमेत प्रतिबन्ध लगाइयो । चमार बस्तीका चारैतिर सिसाका टुक्राहरू छर्नुका साथै बाँसका कप्टेराका छेकबार लगाइएको थियो । राजनीतिक संरक्षणले गर्दा प्रशासन मौन रह्यो ।

सिरहाको लाहान नगरपालिकामा घटेको घटनामा पीडक पद्मनारायण चौधरी आफैँ नेता थिए, राजनीतिक संरक्षणले गर्दा उनीमाथि कुनै दण्ड-सजाय भएन । उल्टै केही चमारहरूलाई विभिन्न लाञ्छना लगाई जिल्ला प्रहरी कार्यालय लाहानले कयौँ दिनसम्म थुनामा राख्यो ।

सप्तरीस्थित सरस्वती सामुदायिक विकास मञ्चको सहयोगमा पछि पीडित थुनुवालाई रिहा गरियो । त्यसपछि सिरहा र सप्तरीमा चमार आन्दोलन उत्कर्षमा पुग्यो । चमार आन्दोलनलाई प्रत्यक्ष सहयोग पुऱ्याउने सप्तरी, तेरहौँता गाविसमा सञ्चालित गैरसरकारी संस्था सरस्वती समुदायिक विकास मञ्चलाई माओवादीको पक्षपोषक भनेर प्रशासनले आरोप लगायो । लाहानस्थित विकास मञ्चको कार्यालयमा २०५८ पुस ९ गते दिउँसो इलाका प्रहरी कार्यालय लाहानले छापा मार्यो । त्यसबेला प्रहरीले संस्थाका कागजपत्र, कम्प्युटर, टेपरेकर्डर जफत गर्नुका साथै कार्यालयमा तालाबन्दी गर्‍यो । यसका साथै संस्थाका अध्यक्ष दिलिप चौधरी, कर्मचारीहरू अर्जुन थपलिया, अशोक चौधरी, रामप्रसाद भट्टराई, वेदनिधि ढकाल, हिमला स्याङ्वा, विजय श्रेष्ठलाई पक्राउ गरियो । त्यस्तै संस्थाको बैंक कारोबार र कार्यक्रमहरू दुई महिनासम्म रोक्का गरियो । यसैबीच चमार आन्दोलनका सयौँ अगुवाहरूलाई माओवादीको आरोपमा पक्राउ गरियो । विभिन्न किसिमका यातनासमेत दिइयो ।

हुन त सिरहा, सप्तरी र महोत्तरीका अधिकांश चमार जातिले यो पेसा छाडिसकेका छन् । तर, सोही जिल्लाहरूका केही गाउँहरूमा जहाँ एक वा दुई घर चमारका बस्तीहरू छन्, कथित उच्च जातिको डर, धाक र धम्कीले गर्दा बाध्य भई यो पेसा छाड्न सकेका छैनन् । यो पेसा नगर्दा अहिले पनि सामाजिक बहिष्कार, आर्थिक नाकाबन्दीलगायतका अमानवीय व्यवहारका घटनाहरू प्रकाशमा आइरहेका छन् ।

४ समान पारिश्रमिकसम्बन्धी अधिकार प्राप्तिमा समस्या

समान पारिश्रमिकसम्बन्धी अधिकार प्राप्तिमा पनि महासन्धि र संविधानको व्यवस्थालाई वेवास्ता गर्ने क्रम जारी छ । हुन त आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा (३) धारा ७ (क) (१), महिलाविरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, १९७९ को धारा ११ (घ) तथा नेपालको संविधान, २०७२ को धारा १७ को (४) मा समान कार्यको लागि लैङ्गिक आधारमा पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा कुनै भेदभाव नगरिने व्यवस्था गरिएको छ । तर, उपयुक्त अधिकारहरू दलितका महिला तथा पुरुषहरूले समान रूपमा पाइरहेका छैनन् । सप्तरी जिल्लाका केही गाविसहरूमा मधेशी दलित पुरुषले बिहान ८ बजेदेखि बेलुका ६ बजेसम्म मजदूरीको काम गर्दा ८ किलो धान वा रु. ४०० ज्याला पाउँछन् भने महिलाले ५ किलो धान वा रु. २५० मात्र पाउँछन् । केही गाविसहरूमा पुरुषले १० किलो धान र रु. ४५० तथा महिलाले ८ किलो धान र रु. ३०० पाउँछन् ।

असोज-कात्तिकमा धानको गोडमेल गर्दा बिहान ७ बजेदेखि दिउँसो २ बजेसम्म काम गर्नु पर्दछ। यस वापत महिला र पुरुष दुवैले ६ किलो धान मात्र पाउँछन्। खाजा खुवाउँछन्, तर भात भने खुवाउँदैनन्। त्यसैगरी सिरहा, महोत्तरी र काभ्रेमा पनि पारिश्रमिकमा समानता देखिँदैन। सिरहाका केही गाउँहरूमा पुरुषले बिहान ८ बजेदेखि ५ बजेसम्म काम गर्दा ५०० रूपैयाँ पाउँछन्। सोही प्रकृतिका काम सोही अवधिभर महिलाले गर्दा २५० देखि ३०० रूपैयाँ मात्र पाउँछन्, विशेषगरी शहर-बजार नजिक रहेका गाउँघरमा। जबकि अन्यत्रका गाउँहरूमा पुरुषले ४०० र महिलाले रु. ३०० नगद पाउँछन्। यस जिल्लाका मजदूरहरूले अन्न लिँदैनन्। कहींकहीं खाजा र खाना पनि खुवाउँछन्। रोपाईंको बेलामा खाजा र खाना अनिवार्य खुवाउने चलन हुन्छ। यहाँसम्म कि खैनी, बिडी वा चुरोट समेत दिने गरेको पाइन्छ। महोत्तरीमा अधिकांश कामदारहरू अन्न लिँदैनन्। दलितहरूले मजदूरीवापत नगद रकम नै लिने गर्दछन्। पुरुषले ३०० र महिलाले २०० देखि २५० सम्म पाउने गर्दछन्। काभ्रेमा पनि सदरमुकाम वरिपरिका गाउँहरूमा पुरुषले ४०० देखि ५०० र महिलाले ३०० देखि ३५० रूपैयाँसम्म पाउने गरेका छन्। गाउँघरतिर महिलाको ज्याला कम छ तर जाँड, मोही भने खुवाउँछन्। जाँड र मोही खानका लागि भने दलितले आफ्नै भाँडा प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ।

लहान मुसहर बस्तीका अन्दाजी ५० वर्षीय रामु सदा र ४५ वर्षीया अरहुलिया सदा भन्छन्, 'हाम्रो मजदूरीमा समानता छैन, बाध्य भई हामीले बनिबूतो गर्नुपर्दछ। मजदूरीको विकल्प छैन। सरकारले पारिश्रमिकमा एकरूपताको व्यवस्था गरेको छ कि छैन, हामीलाई केही थाहा छैन।'

यसैगरी सप्तरी तरही-२ का सतो सदा भन्छन्, 'हाम्रो गाउँमा दलित र गैरदलितले पाउने मजदूरीमा समानता त छ, तर थोरै दिन्छन्। दलित पुरुष र महिला मजदूरमा धेरै असमानता छ। मजदूरी बढाउने उद्देश्यले आन्दोलन गर्दा वा काम बहिष्कार गर्दा सामन्तहरूले डर, धाक दिने गर्दछन्। कुटपिट पनि गर्दछन्। बाध्य भई मजदूरी गर्नुपर्ने अवस्था छ।'

५ विवाह र परिवारसम्बन्धी अधिकार उपभोगमा बाधा

सबै किसिमका जातीय विभेद उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि, १९६५ को धारा ५ (घ) (४), महिलाविरुद्ध हुने सबै किसिमको भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, १९७९ को धारा १६ (ख), नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा २३ को (२), उपधारा (३) मा इच्छुक बरबधुको स्वतन्त्र तथा पूर्ण मञ्जुरी बिना कुनै पनि विवाह सम्पन्न नगरिने, मुलुकी ऐन बिहावारीको महल (१), महलको (२) र (७) मा विवाहका लागि केटा र केटी दुबैको मञ्जुरी हुनु पर्ने र बिना मञ्जुरी विवाह गराउन नहुने व्यवस्था गरिएको छ। यसैगरी जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८ को दफा ४ (११) मा कसैले प्रचलित कानून बमोजिम उमेर पुगेका बरबधुबाट मञ्जुर भएको अन्तरजातीय विवाह गर्नबाट कुनै पनि व्यक्तिलाई जात, जाति, वंश वा समुदायका आधारमा रोक लगाउन नहुने व्यवस्था गरिएको छ। तर, दलितका उमेर पुगेका युवा युवतीले उपरोक्त मानव अधिकारको पूर्ण उपभोग गर्न पाएका छैनन्। यस्तो हननको सिकार दलित पुरुषका साथै महिलाहरू

हुने गरेका उदाहरणको कमी छैन । विशेषगरी अन्तरजातीय विवाह गर्ने जोडीलाई जबरजस्ती छुटाउने, अपहरण तथा अन्य मुद्दामा फसाउने, उनीहरू र उनीहरूको परिवारलाई गाउँ निकाला गर्ने, कुटपिट गर्ने, हत्या गर्ने, मानव बेचबिखनमा फसाउने घटनाहरू हुँदै आएका छन् ।

२०७० सालमा सप्तरी जिल्लाको कञ्चनपुर नगरपालिकामा दुसाध जातिकी एक युवतीले तेली जातका युवासँग मन्दिरमा विवाह गर्दा केटा पक्षकाले कुटपिट गरी गाउँ निकाला गरेका थिए । यी दम्पतिलाई हालसम्म केटाका बुबा-आमा तथा आफन्तहरूले घर छिर्न दिएका छैनन् । हाल यिनीहरू अन्तै बसेका छन् ।

२०७० सालमै सिरहा लतियाहीमा बस्ने लक्ष्मी विश्वकर्माले सोही गाउँ बस्ने तत्मा जाति (दलित) का केटासँग अन्तरजातीय विवाह गरिन् । उनीहरू करीव ६ महिनासम्म काठमाडौंमै बसे । त्यसपश्चात् आफ्नो गाउँ लतियाही जाँदा केटा पक्षकाले केटा र केटी दुवैलाई कुटपिट गरे । केटा पक्षले केटीको बुवालाई करीव ६ महिनासम्म मानसिक यातना दिए । पछि केटा र केटीलाई गाउँ निकाला गरे । केटा र केटी गाउँ फर्किएमा केटीको बुवालाई उल्टै दण्ड, सजाय दिने धम्कीसमेत दिएका थिए । करीव १ वर्षअगाडि केटीले बुबा-आमाको घरमा जान नपाउने शर्तमा गाउँमै मिलापत्र भयो । हाल केटा र केटी सोही गाउँमा छुट्टै बसिरहेका छन् ।

२०६९ सालमा सप्तरी भंगहा-५ बस्ने १५ वर्षीय हेमलता विश्वकर्माले सोही जिल्लाको नेडडा बैरिया (केटीको मावली गाउँ) बस्ने वर्ष १८ का तेली जातिका केटासँग विवाह गर्दा ६ महिनासम्म बाहिरै बस्नुपरेको थियो । हाल केटाकेटी छुट्टै बसिरहेका छन् ।

२०६९ सालमै सप्तरी बैरियाही बस्ने १७ वर्षीया रञ्जु विश्वकर्माले सोही जिल्लाका सिरकजरी-२ बस्ने बरही जातिका केटासँग अन्तरजातीय विवाह गर्दा केटा र केटीलाई गाउँ निकाला गरियो । केटाका बुवालाई उनकै जातिका व्यक्तिहरूले १ वर्षसम्म विवाहवारी तथा चाडपर्वहरूमा सहभागी हुनबाट समेत प्रतिबन्ध लगाइयो । केटाको बुवाले उनकै जातिको 'माइन्जन'लाई दण्डस्वरूप जरिवाना दिएपछि केटीलाई घर भित्र्याइएको छ ।

२०७० सालमा सप्तरीको सदरमुकाम राजविराज-६ बस्ने लक्ष्मी परिवारले सोही जिल्लाको जमुनी-५ बस्ने धानुक जातिका युवासँग अन्तरजातीय विवाह गर्दा केटाका बुबाआमाले घर भित्र्याउन मानेनन् । हाल यिनीहरू राजविराजमै डेरा गरी तरकारी पसल खोलेर जीविकोपार्जन गर्दै आइरहेका छन् ।

२०६८ सालमा सप्तरी अरहा भजाका-५ का प्रथमलाल विश्वकर्माका छोरा विमल गुप्ता (विश्वकर्मा) ले सोही जिल्लाको कडरबोना बजारकी यादव थरकी युवतीसँग मन्दिरमा विवाह गरे । विवाहको बारेमा करीव एक हप्तापछि केटीको बुवालाई जानकारी हुँदा केटालाई चेलीबेटी बेचबिखनको मुद्दा लगाए । केटा ३ वर्षको जेल सजायपछि हाल घरमै छन् । केटीको बुवाले घटनाको ४/५ महिनापछि भारतको बिहारमा छोरीको विवाह गरिदिए ।

काभ्रे जिल्ला होक्से-३ (हाल पाँचखाल नगरपालिका-६) बस्ने हरिभक्त ढकाल मिजारको कान्छो छोरा वर्ष १७ का अजित ढकाल मिजारले सर्वमंगल उच्च मा.वि.मा अध्ययनरत कल्पना पराजुलीसँग २०७३ असार

२५ गते प्रेम विवाह गरेका थिए। असार २६ गते केटी पक्षले प्रहरी चौकी पाँचखालमा उजुरी गरेका थिए। असार २७ गते उक्त प्रहरी चौकीमा केटा र केटी पक्षबीच छलफल भएको थियो। कानूनबमोजिम विवाह गर्ने उमेर नपुगेको भनी केटा र केटीलाई उनीहरूका अभिभावकको जिम्मा लगाइयो। त्यसपश्चात् केटी पक्षबाट केटालाई टेलिफोनमार्फत् बारम्बार ज्यान मार्ने धम्की दिइयो। असार २९ गते अजित ढकाल मिजार घरबाट हराए। ३ दिनपश्चात् धादिङको कुम्पुर गाविसको फुर्के खोलापारि रहेको प्रतिक्षालयमा २०७३ श्रावण २ गते भुण्डिएको अवस्थामा अजित भेटिए। स्थलगत अध्ययनको क्रममा मृतक अजित ढकाल मिजारको मृत्यु, आत्महत्याबाटै भएको हो भन्ने अवस्था छैन।

उक्त घटनाको प्रहरी अनुसन्धानपश्चात् धादिङ जिल्ला अदालतले सुरुमा केटीका बुबा भोजबहादुर पराजुलीसहित ३ जनामाथि कर्तव्य ज्यान मुद्दा चलाएको थियो। तीमध्ये दुई जना धादिङ जिल्ला अदालतबाट धरौटीमा रिहा भएका छन्। भोजबहादुर पराजुली भने पुनरावेदन अदालत पाटनबाट धरौटीमा रिहा भएका छन्। उक्त मुद्दामा साक्षी वकपत्रसम्मको कार्य सम्पन्न भएको छ।

६. समान सेवा सुविधा प्राप्तिको अधिकारबाट वञ्चित

नेपालको संविधान, २०७२ को धारा २४ को (२) मा कुनै वस्तु, सेवा वा सुविधा उत्पादन वा वितरण गर्दा त्यस्तो वस्तु, सेवा वा सुविधा कुनै खास जात वा जातिको व्यक्तिलाई खरिद वा प्राप्त गर्नबाट रोक लगाइने वा त्यस्तो वस्तु, सेवा वा सुविधा कुनै खास जात वा जातिको व्यक्तिलाई मात्र बिक्री वितरण वा प्रदान गरिने छैन, भनी व्यवस्था गरेको छ। तर, दलितले उपरोक्त मानव अधिकारको उपभोग गर्न पाइरहेका छैनन्। दलितले विशेषगरी होटल व्यवसाय, दूध व्यवसाय, पण्डितको सेवा र कतिपय अवस्थामा सार्वजनिक अधिकारीका सेवा समेत पाउँदैनन्।

२०७० सालमा सिरहामा बाहुन समुदायले मुसहर, चमार र डोम समुदायको मृत्यु, विवाह, पूजाजस्ता कर्मकाण्ड नगरिदिने र गरिहालेमा पनि उक्त व्यक्तिलाई अन्य समुदायले आफ्नो कर्मकाण्डमा नबोलाउने गरेको घटना सार्वजनिक भएका छन्।^{२८} सो घटनामा राज्य संयन्त्रले सेवा प्रवाहमा दलितप्रति समान व्यवहारको प्रत्याभूति गर्न नसकेको प्रष्ट देखिन्छ।

७. राजनीतिक सहभागितामा समस्या

नेपाल पक्ष भएका विभिन्न महासन्धि र नेपालको संविधानले सबै मानिसलाई राजनीतिक सहभागिता दिन खोजेको छ वा प्रत्याभूत गरिएको छ, तर ती अधिकारको उपभोग र कार्यान्वयनको पाटो हेर्दा त्यसको उल्टो भएको तथ्य देखिन्छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा २ को (१) मा पक्षराष्ट्रहरू आफ्ना इलाका तथा क्षेत्राधिकारका सबै व्यक्तिलाई जाति, वर्ण, जन्म वा अन्य हैसियतका आधारमा कुनै प्रकारको भेदभावबिना अधिकारहरूको सम्मान तथा सुनिश्चित गर्न प्रतिज्ञा गरिएको छ। संविधानसभा निर्वाचनसम्बन्धी ऐन, २०६४ दफा ३, ५ र ६ र स्थानीय

२८ लोक समीक्षा साप्ताहिक २०७०, सिरहाका दलित पूजा र कर्मकाण्डबाट वञ्चित, असार, पृ. २।

स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा ८, दफा ६७ र दफा १७२ मा दलित समुदायका व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व गराउन सकिने व्यवस्था गरिएको छ। तर, ती प्रतिज्ञा र प्रावधान लागू गरिँदा अनेक कारण तेस्राएर दलितको राजनीतिक सहभागितालाई न्यून पारिएको पाइन्छ। उदाहरणका लागि, विगतका आम चुनाव तथा स्थानीय चुनावमा दलित जित्न सक्दैनन् भन्ने उद्देश्यले कुनै पनि राजनीतिक दलले टिकट नै दिएनन्। २०६४ र २०७० सालमा सम्पन्न संविधानसभा निर्वाचनमा केही राजनीतिक दलले देखाउनका लागि दुसाध, बाँतर र खत्वे, विश्वकर्मा, दमाई, सार्की जातिका महिला र पुरुषलाई प्रत्यक्ष र समानुपातिक तर्फबाट प्रतिनिधित्व गराएको भने देखिन्छ। अझ पनि बादी, गाइने, पोडे, च्यामे, डोम, हलखोर, पासी, सरभंग, चमार, कोरी, चिडिमार, मधेशका विश्वकर्मा आदि जातिका व्यक्तिहरू राजनीतिक क्षेत्रमा वञ्चित नै रहेको अवस्था छ।

तेरहौता गाउँपालिकाका प्रा. वसन्तकुमार विश्वकर्मा, सरस्वती सामुदायिक विकास मञ्चका अध्यक्ष दिलिप चौधरी, परमानन्द सिंह थारु, पृथ्वीराज दास र रामानन्द ठाकुर भन्नुहुन्छ- 'कमजोर आर्थिक अवस्था, जातीय विभेद (दलितलाई जिताउनु हुन्न भन्ने मानसिकता), शिक्षाको कमी, निर्णय प्रक्रियामा माथिल्लो वर्गको प्रभुत्व, जातीय छुवाछूत अन्त्य गर्न राजनीतिक दलहरूको पहल सघन नहुनु, अवसरवादी प्रवृत्ति र आन्तरिक विवादले दलित नेताहरूबीच आपसी एकता नहुनु, सामाजिक प्रश्नहरू राजनीतिक दलहरूको सबैभन्दा कम प्राथमिकतामा पर्नु, दलहरूबीच वैचारिक स्पष्टता नहुनु, राजनीतिक प्रक्रियाहरूमा सक्रियरूपमा भाग लिन दलितहरूलाई चेतना र इच्छाशक्ति नहुनु, दलहरूले दलित आन्दोलनलाई आफ्नो नियन्त्रणमा राख्न खोज्नु, दलित समुदायमा विद्यमान निरक्षरता, अशिक्षा र चेतनाको कमी, दलका नेता तथा कार्यकर्ताहरूले दलित समुदायको स्वार्थभन्दा पनि राजनीतिक दलहरूको स्वार्थलाई सर्वोपरि मान्नुजस्ता कारणले नै दलितहरू राजनीतिकरूपमा पछाडि परेका छन्।'

सप्तरी घोघिदाहा भवानीपुरका पूर्व जिल्ला शिक्षा अधिकारी अखिलेश्वर मिभार, विश्वकर्मा समाज कल्याण सप्तरीका अध्यक्ष राजेन्द्र विश्वकर्मा, सामाजिक कार्यकर्ता राजेश लोहनी, तरही गाविस (हाल पातो नगरपालिका) पूर्वअध्यक्ष शोभानन्द राय, शिक्षक शोभा चौधरी, अधिकारकर्मी सीमा विश्वकर्मा तथा सप्तरी नर्घो गाविसका पूर्वअध्यक्ष मुसहरू यादव, अप्सन नेपाल सिरहा शाखाका जिल्ला अध्यक्ष सुभेन्द्रकुमार कनौजिया, सिरहाका पत्रकार राजु विश्वकर्मा, मानव अधिकारकर्मी रोशन महतो, महिला अधिकारकर्मी करुणा परियार, दलित अधिकारकर्मी राजाराम पासवान, भुपनारायण रामदास (सर्लाही) का अनुसार खर्चिलो राजनीति, कमजोर प्रतिस्पर्धा, दलितमा भएको हीनताबोध, दलितप्रति दलहरूको नकारात्मक दृष्टिकोणले गर्दा उनीहरू राजनीतिमा पछाडि परेका छन्।

८. यातना, अपमानजनक व्यवहारविरुद्धको अधिकारको अवस्था

यातना तथा अन्य क्रूर अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्डविरुद्धको महासन्धि, १९८४ को धारा (१) नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा (७) सबै किसिमका जातीय विभेद उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि, १९६५ को धारा (५) को (ख) मा कसैलाई

पनि यातना दिइने वा क्रूर अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार र सजाय नगरिने तथा कसैलाई पनि निजको स्वतन्त्र मञ्जुरीबिना चिकित्सकीय वा वैज्ञानिक प्रयोग भोग्न नलगाउने व्यवस्था गरिएको छ। यसैगरी नेपालको संविधान, २०७२ को धारा (२२) मा पक्राउ परेको वा थुनामा रहेको व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिइने वा निजसँग निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गर्न नपाइने व्यवस्था छ। तर, तराई-मधेशका कतिपय जिल्लाका प्रहरी कार्यालय र बन्दीगृहमा दलित थुनुवालाई दिइएको चरम यातनाका कारण पीडितहरूको मृत्यु भएका घटनाहरू प्रकाशमा आइसकेका छन्। यसका साथै गैरदलितबाट सामाजिक बहिष्कार गर्ने, कालोमोसो दल्ने, जुत्ताको माला लगाई दिने, अखाद्य वस्तु खुवाउने जस्ता यातना र अमानवीय व्यवहारहरू हुने गरेका छन्।

राजविराज कारागारका एकजना पहरेदार (नाम नलेखे शर्तमा) भन्नुहुन्छ, 'हाल राजविराज कारागारमा केही दलित कैदीहरू छन्, उनीहरूलाई निकै हेला गर्ने गरिएको छ। खाना खाने बेलामा छुट्टै बसेर खानुपर्दछ। कैदीसँग थाल नहुँदा पातमा वा कागजको थालमा खाना दिने गरिएको छ। खाएपछि खाना खाएको ठाउँलाई सफा गर्नुपर्दछ। पानी खाने गिलास पनि दलितहरूको आफ्नै हुन्छ।'।

९. धर्मको अधिकारको विजोग

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा (८) ले प्रत्येक व्यक्तिलाई विचार, अन्तस्करण, र धर्मको स्वतन्त्रताको अधिकार, धर्म अथवा आस्था बदल्ने स्वतन्त्रता र सार्वजनिक अथवा व्यक्तिगत रूपमा एकै अथवा समूहमा आफ्नो धर्म अथवा आस्थालाई शिक्षा, आचरण, पूजा र पालनाद्वारा प्रकट गर्ने स्वतन्त्रताको अधिकार दिएको छ। नेपालको संविधान, २०७२ को भाग ३, धारा १८ को उपधारा (३) मा राज्यले नागरिकहरूका बीच उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जाति, लिङ्ग, आर्थिक अवस्था, भाषा, क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गर्न नपाइने व्यवस्था गरिएको छ। तर, दलितले आफ्नो स्वतन्त्रता, इच्छा तथा चाहनावमोजिम आफ्नो धर्मको अभ्यास गर्न पाएका छैनन्।

२०५८ सालमा सप्तरी जिल्लाको कल्याणपुर गाविसका मुसहर जातिका महिलाहरूले गाउँकै डिहवार थानमा पूजा गर्न जाँदा त्यहाँका कथित उच्च जातिकाले रोक लगाएका थिए। ०५८ सालमै सोही जिल्लाको हरिहरपुर, बेल्ही चपेना गाउँमा पनि यस्तै घटनाहरू घटेका थिए। उक्त घटनालाई लिएर सप्तरीका दलितहरूले धेरै सङ्घर्ष गर्नुपरेको थियो। पछि सामाजिक संघ-संस्था र इलाका प्रहरी कार्यालय कल्याणपुरको सहयोगमा मिलापत्र भयो। केही वर्षसम्म मन्दिरमा उनीहरूलाई पूजाआजा गर्न दिइयो। तर हाल पुनः बन्देज लगाइएको छ। उनीहरू परैबाट पूजाआजा गर्न बाध्य छन्। डोम र मेहतरले मन्दिर प्रवेश गर्न पाउँदैनन्।

यसैगरी सिरहा र महोत्तरी जिल्लामा पनि चमार, मुसहर, डोम र मेहतर जातिलाई डिहवार थान, सार्वजनिक मन्दिरमा प्रवेश गर्न बन्देज नै छ। शहर बजारमा भने बन्देज छैन। काभ्रेमा पनि गाउँघरका सार्वजनिक मन्दिरहरूमा दलित छिर्न पाउँदैनन्। यहाँसम्म कि सदरमुकाम धुलिखेलका मन्दिरहरूमा प्रवेश गर्न पाउँदैनन्।

१० स्वतन्त्रताको अधिकार

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा, १९४८ को धारा (१) मा सबै व्यक्ति जन्मजात समान एवम् अधिकारमा स्वतन्त्र र समान छन् । तिनमा कारणवादिता र अन्तस्करण भएकाले तिनले परम्परामा भ्रातृत्वको भावनाले व्यवहार गर्ने व्यवस्था रहेको छ । नेपालको संविधान, २०७२ को भाग ३ मा मौलिक हक र कर्तव्यअन्तर्गत धारा (१७) मा स्वतन्त्रताको हकको व्यवस्था गरिएको छ । उक्त धाराको उपधारा (१) मा कानूनबमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिलाई वैयक्तिक स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गर्न नपाइने व्यवस्था गरिएको छ । तर, दलित बिना कारण वैयक्तिक अधिकारको उल्लङ्घन भइरहेको अधिकांश घटनाहरू प्रकाशमा आइसकेका छन् । २०७० साल फागुन २५ गते पंक्तिकारको गाउँ (तरही) मा मुसहर जातिको विवाहमा स्वयंवरको बेला नाचगान भइरहेको बेला कथित उच्च जातिका मानिसहरूले नाचगानमा रोक लगाएको, गाली गलौज गरेको घटनालाई प्रतिनिधिमूलक घटनाको रूपमा लिन सकिन्छ ।

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता

१ राष्ट्रिय कानून

जातीय आधारमा विद्यमान आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, राजनीतिक, प्रशासनिक तथा धार्मिक-सांस्कृतिक विभेदको पूर्ण अन्त्य गरी दलित समुदायलाई मानव विकासको दृष्टिले सशक्तीकरण गर्दै राज्यका हरेक तह र निकायमा समानुपातिक सहभागिता, समाजमा सम्मानपूर्ण जीवनयापनको वातावरण निर्माण गर्ने उद्देश्यले २०५८ चैत ६ गते राष्ट्रिय दलित आयोगको गठन भयो । हाल यो आयोगले संवैधानिक हैसियत प्राप्त गरेको छ । यसैगरी नेपाल सरकारले २०६३ जेठ २१ गते नेपाललाई छुवाछूतमुक्त राष्ट्र घोषणा गरेको छ ।

२ जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८

नेपालमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८ संसदद्वारा २०६८ जेठ १० मा पारित भएको छ । जसमा प्रथा, परम्परा, धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाज वा अन्य कुनै नाममा जात, जाति, वंश, समुदाय वा पेशाका आधारमा छुवाछूत तथा भेदभाव गर्न नहुने उल्लेख छ । प्रत्येक व्यक्तिको समानता, स्वतन्त्रता र सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकारको संरक्षण गरी यस्ता मानवताविरोधी भेदभावजन्य कार्य दण्डनीय हुने र पीडितलाई क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरिएको छ ।

३ नेपालको संविधान, २०७२

नेपालको संविधान, २०७२ को प्रस्तावनामा सामन्ती, निरंकुश, केन्द्रकृत र एकात्मक राज्य व्यवस्थाले सिर्जना गरेको सबै प्रकारका विभेद र उत्पीडनको अन्त्य गर्दै, बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधतायुक्त विशेषतालाई आत्मसात् गरी विविधताबीचको एकता सामाजिक-सांस्कृतिक ऐक्यबद्धता, सहिष्णुता र सद्भावलाई संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्दै वर्गीय, जातीय,

क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक, लैंगिक विभेद र सबै प्रकारको जातीय छुवाछूतको समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तको आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने उल्लेख गरिएको छ ।

संविधानको भाग ३ धारा (१८) को उपधारा (३) मा राज्यले नागरिकबीच उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, आर्थिक अवस्था, भाषा क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गर्न नपाइने उल्लेख गरिएको छ ।

संविधानको भाग २ को धारा (२४) मा छुवाछूत तथा भेदभावविरुद्धको हकको व्यवस्था गरिएको छ । सोही धाराको उपधारा (१) मा कुनै पनि व्यक्तिलाई निजको उत्पत्ति, जात, जाति तथा सार्वजनिक स्थानमा कुनै प्रकारको छुवाछूत वा भेदभाव गर्न नपाइने, उपधारा (२) मा कुनै पनि वस्तु, सेवा वा सुविधा उत्पादन वा वितरण गर्दा त्यस्तो वस्तु, सेवा वा सुविधा कुनै खास जात वा जातिको व्यक्तिलाई खरीद वा प्राप्त गर्नबाट रोक लगाइने वा त्यस्तो वस्तु सेवा वा सुविधा कुनै खास जात वा जातिको व्यक्तिलाई मात्र बिक्री वितरण वा प्रदान गर्न नपाइने व्यवस्था उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै उपधारा (३) मा उत्पत्ति, जात, जाति वा शरीरिक अवस्थाको आधारमा कुनै व्यक्ति वा समुदायलाई उच्च वा नीच दर्शाउने जात, जाति वा छुवाछूतको आधारमा सामाजिक भेदभावलाई न्यायोचित ठान्ने वा छुवाछूत तथा जातीय उच्चता वा घृणामा आधारित विचारको प्रचार-प्रसार गर्न वा जातीय विभेदलाई कुनै पनि किसिमले प्रोत्साहन गर्न नपाइने, उपधारा (४) मा जातीय आधारमा छुवाछूत गरी वा नगरी कार्यस्थलमा कुनै प्रकारको भेदभाव गर्न नपाइने उल्लेख गरिएको छ । उपधारा (५) मा उल्लेखित धाराहरूको प्रतिकूल हुने गरी भएका सबै प्रकारका छुवाछूत तथा भेदभावजन्य कार्य गम्भीर सामाजिक अपराध हुने र अपराधीलाई कानूनबमोजिम दण्डनीय हुने र त्यस्तो कार्यबाट पीडित व्यक्तिलाई कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हकको व्यवस्था गरिएको छ ।

संविधानको भाग ३ को धारा (४०) मा दलितको हकसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । सोही धाराको उपधारा (१) मा राज्यका सबै निकायमा दलितलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने हक तथा सार्वजनिक सेवालगायत रोजगारीका अन्य क्षेत्रमा दलित समुदायको सशक्तीकरण, प्रतिनिधित्व र सहभागिताका लागि कानूनबमोजिम विशेष व्यवस्था, उपधारा (२) मा दलित विद्यार्थीलाई प्राथमिक तहदेखि उच्च शिक्षासम्म कानूनबमोजिम छात्रवृत्तिसहित निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था तथा प्राविधिक र व्यवसायिक उच्च शिक्षामा दलितका लागि कानूनबमोजिम विशेष व्यवस्था, उपधारा (३) मा दलित समुदायलाई स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्न कानूनबमोजिम विशेष व्यवस्था, उपधारा (४) मा दलित समुदायलाई आफ्नो परम्परागत पेशा, ज्ञान, सीप र प्रविधिको प्रयोग, संरक्षण र विकास गर्न पाउने हक तथा राज्यले दलित समुदायका परम्परागत पेशासँग सम्बन्धित आधुनिक व्यवस्थामा उनीहरूलाई प्राथमिकता दिई त्यसका लागि आवश्यक पर्ने सीप र स्रोत उपलब्ध गराउने व्यवस्था, उपधारा (५) मा राज्यले भूमिहीन दलितलाई कानूनबमोजिम एक पटक जमीन उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था, उपधारा (६) मा राज्यले आवासहविहीन दलितलाई कानूनबमोजिम बसोबासको व्यवस्था गराइने, र उपधारा (७) मा दलित समुदायलाई यस धाराद्वारा प्रदत्त सुविधा

दलित महिला-पुरुष र सबै समुदायमा रहेका दलितले समानुपातिक रूपमा प्राप्त गर्ने गरी न्यायोचित वितरण गरिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

यसैगरी संविधानको भाग ८ को धारा (८४) को उपदफा (२) को (२) मा समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बमोजिम हुने प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनका लागि राजनीतिक दलले उम्मेद्वारी दिँदा जनसङ्ख्याको आधारमा महिला, दलित, आदिवासी, जनजाति, खस आर्य, मधेशी, थारु, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्र समेतबाट बन्द सूचीका आधारमा प्रतिनिधित्व गराउने व्यवस्था संघीय कानूनबमोजिम हुने र उम्मेद्वारी दिँदा भूगोल र प्रादेशिक सन्तुलनलाई समेत ध्यान दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ भने संविधानको धारा २५५ मा राष्ट्रिय दलित आयोगसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ ।

४ राष्ट्रिय संयन्त्रहरूको स्थापना

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अधिकारको संरक्षण तथा सम्बर्द्धनका लागि राष्ट्रिय रूपमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग, उपेक्षित, उत्पीडित र दलितवर्ग उत्थान विकास समिति, वादी समुदाय उत्थान विकास समिति आदि जस्ता संयन्त्रहरूको स्थापना गरिएको छ ।^{२९} यसैगरी केन्द्रीय बालकल्याण समिति, व्यवस्थापिका संसदमा सामाजिक न्याय तथा मानव अधिकार समिति, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा कानून तथा मानव अधिकार प्रवर्द्धन महाशाखा, गृह मन्त्रालयमा मानव अधिकार प्रवर्द्धन शाखा, नेपाली सेनामा मानव अधिकार निर्देशनालय, नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बलमा मानव अधिकार इकाईको स्थापना गरिएको छ । यसका अतिरिक्त सयौं गैरसरकारी संघ-संस्थाहरू मानव अधिकार क्षेत्रमा सक्रिय छन् ।^{३०}

५ नीति तथा कार्यक्रम

जातीय विभेदलाई अन्त्य गर्न नेपाल सरकारबाट दलित र गैरदलितबीच अन्तरजातीय विवाह प्रोत्साहन अनुदान वितरण कार्यविधि, २०६६ जारी भएको थियो । जसअनुसार २०६६ साउन १ गतेपछि दलित र गैरदलितबीच अन्तरजातीय विवाह गर्ने नेपाली नागरिकलाई रु. १ लाख उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिएको थियो । तर सो व्यवस्था करीव दुई आर्थिक वर्षसम्म मात्र निरन्तर रह्यो । २०६९ सालदेखि यो व्यवस्थालाई हटाइएको छ ।^{३१} दलित समुदाय शिक्षामा पछि परेको तथ्यलाई स्वीकारै सरकारले विद्यालयस्तरमा दलित छात्रवृत्तिको व्यवस्था गरेको छ । यसैगरी उच्च शिक्षाअन्तर्गत एम.वि.वि.एस. र केही प्राविधिक विषयहरूमा छात्रवृत्तिको व्यवस्थासमेत गरेको छ । मानविकी संकायअन्तर्गत स्नातकोत्तरस्तरमा छात्रवृत्तिको व्यवस्था गरिएको छैन तर विज्ञान तथा प्रविधि संकायमा भर्नाको लागि

२९ जातीय विभेदविरुद्धको अधिकार विषयगत पुस्तिका । २०६९ । ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ।

३० नेपालको दोस्रो विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाको लागि संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, जेनेभासमक्ष नेपालका राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूको तर्फबाट पेश गरिएको संयुक्त प्रतिवेदन । २०१५ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग ।

३१ राष्ट्रिय दलित आयोगका कानून अधिकृत रामबहादुर मिजारसँग २०७३ वैशाख १५ गते भएको कुराकानी ।

कोटाको व्यवस्था भन्ने गरिएको छ।^{३२} यसैगरी ६० वर्ष उमेर पूरा भएका दलित जेष्ठ नागरिकलाई जेष्ठ नागरिक भत्ता, दलित शिशुको जन्म भएको ३५ दिनभित्र जन्मदर्ता गराएमा त्यस्तो शिशुलाई ५ वर्षसम्म पोषणभत्ता, घर परिवारविहीन दलितलाई राष्ट्रपति आवास निर्माण कार्यक्रम सञ्चालनमा छ। त्यस्तै रोजगारीको क्षेत्रमा आरक्षण नीति, जातीय छुवाछूत तथा भेदभावविरुद्धका जनचेतनामूलक प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रम, सीप सिकाउने र गरीबी न्यूनीकरणसम्बन्धी कार्यक्रममलगायत अन्य कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएको छ।^{३३}

६ चौथो पञ्चवर्षीय मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना, २०७१-०७६

नेपाल सरकारले चौथो मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना (२०७१/०७२-२०७५/०७६) २०७१ साउन १ गतेदेखि लागू गरेको छ। यो कार्ययोजनाले विभिन्न १८ वटा प्राथमिकताका क्षेत्रलाई समेटेको छ, जसमा शिक्षा, स्वास्थ्य, पोषण तथा जनसङ्ख्या, श्रम तथा रोजगार, संस्कृति, कानूनी सुधार तथा न्याय प्रशासन, वातावरण र दीगो विकास, महिला, बालबालिका, अपाङ्गता, जेष्ठ नागरिक र यौनिक तथा लैंगिक अल्पसंख्यक, नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वको कार्यान्वयन, खाद्य सुरक्षा, संक्रमणकालीन न्याय र द्वन्द्वपीडित, मानव अधिकार शिक्षा, समावेशी विकास, आवास, सामाजिक सेवा र सुरक्षा, सर्वोच्च अदालतको फैसला र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सिफारिश कार्यान्वयन, हिरासत तथा कारागार सुधार र संस्थागत सुदृढीकरण रहेका छन्।^{३४}

७ राष्ट्रिय दलित आयोगको चौथो मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना, २०७१-०७६

स्वतन्त्र, स्वायत्त र अधिकार सम्पन्न राष्ट्रिय दलित आयोगका लागि राष्ट्रिय दलित आयोग ऐन तथा यससँग सम्बन्धित नियमावलीहरू जारी गराउनका लागि कार्यक्रम गर्ने, दलित समुदायको अवस्था र राज्यमा उनीहरूको संरक्षणका सम्बन्धमा गहन अध्ययन तथा अनुसन्धान सञ्चालन गर्ने र सङ्कलित सूचनाहरूको सार्वजनिक उपयोगका लागि प्रकाशन गर्ने, दलित समुदायको अधिकार सुनिश्चित गर्ने, उनीहरूको उत्थानमा सहयोग पुऱ्याउने राज्यका नीतिहरूको विकासमा सहायता गर्ने, समाजमा विद्यमान जातीय भेदभावलाई अन्त्य गर्ने उद्देश्यले कार्यउन्मुख क्रियाकलाप तथा अभियान सञ्चालन गर्ने, सीमान्तकृत महिलाको कार्यउन्मुख कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने, जातीयताका आधारमा हुने भेदभाव तथा अधिकारको उल्लङ्घनका घटनाहरूको अनुगमन गर्ने एवम् राष्ट्रिय दलित आयोगलाई सुदृढ बनाउने उद्देश्यले राष्ट्रिय दलित आयोगद्वारा चौथो मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना बनाइएको छ। हाल यो कार्ययोजना कार्यान्वित अवस्थामा रहेको छ।^{३५}

३२ शिक्षा मन्त्रालयको फ्यास रिपोर्ट, २०७०। काठमाडौं।

३३ मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा, जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत सम्बन्धी सिफारिशहरूको कार्यान्वयन अवस्था। २०७३। अनुगमन प्रतिवेदन, लुथरन वर्ल्ड फेडरेशन र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग।

३४ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग। २०७२/०७३। वार्षिक प्रतिवेदन, ललितपुर।

३५ राष्ट्रिय दलित आयोग। २०७२/०७३। वार्षिक प्रतिवेदन, काठमाडौं।

८ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा जातीय विभेदविरुद्धको अधिकार विषयक इकाई

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले स्थापनालेदेखि नै जातीय विभेदविरुद्धको अधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धनको लागि विभिन्न कार्यहरू गर्दै आएकोमा आयोगबाट तर्जुमा गरिएको रणनीतिक कार्ययोजना (२०६४/०६५-२०६७/०६८) अनुरूप आयोगको सांगठनिक पुनर्संरचना गर्ने क्रममा जातीय विभेदविरुद्धको अधिकार संरक्षण, सम्बर्द्धनसम्बन्धी कार्य गर्ने उद्देश्यले जातीय विभेदविरुद्धको अधिकार विषयक इकाईको स्थापना गरिएको हो ।

यस इकाई स्थापनाको प्रमुख उद्देश्य जातीय विभेदविरुद्धको अधिकार विषयक अनुबन्ध र यससम्बन्धी अन्य अभिलेखहरूले प्रत्याभूत गरेका मानव अधिकारहरूको परिपालना, सम्मान, संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नु हो । नेपाल सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मुखल गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५ को पक्षराष्ट्र भएको र उक्त महासन्धिमा भएका व्यवस्थाअनुसार जातीय विभेदविरुद्धको अधिकार कार्यान्वयन गर्ने/गराउने दायित्व नेपाल सरकारको हुने हुँदा कार्यान्वयन संयन्त्रमध्ये आयोग प्रमुख संयन्त्रको रूपमा रहेको छ । सोही अनुरूप जातीय विभेद न्यूनीकरण गर्न सरोकारवाला निकायहरूसँग विभिन्न किसिमका कार्यक्रमहरू गर्दै आएको र आयोगमा परेका उजूरीहरूको प्रकृति तथा गम्भीरतालाई ध्यानमा राखेर आवश्यकताअनुसार अनुगमन तथा अनुसन्धान गर्नुका साथै मानव अधिकार उल्लङ्घनमा पीडित व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन र मानव अधिकार उल्लङ्घनकर्तालाई कानून बमोजिम कारवाही गर्न सिफारिश गर्दै आइरहेको छ ।^{३६}

९ जातीय भेदभाव र छुवाछूत अन्त्य तथा दलित अधिकार प्रवर्द्धनसम्बन्धी कार्यविधि, २०७३

जातीय भेदभाव र छुवाछूतको अन्त्य तथा दलित अधिकार प्रवर्द्धनका लागि केन्द्रदेखि स्थानीयस्तरसम्म उपयुक्त संयन्त्र निर्माण गर्ने, जातीय हिंसा, भेदभाव र छुवाछूतको अन्त्यका लागि सबै क्षेत्र र तहमा जातीय मूलप्रवाहीकरण हुने गरी सम्बद्ध सरोकारवाला सबैको सहभागितामा कार्ययोजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्ने, गराउने, जातीय भेदभाव र छुवाछूत अन्त्यका लागि हालसम्म प्राप्त उपलब्धिलाई संस्थागत गर्दै विद्यमान जातीय विभेद, असमानता र वञ्चितीकरण निवारणका लागि ठोस तथा व्यवहारिक कार्यक्रमहरू तय गर्ने उद्देश्यले नेपाल सरकार (मन्त्रिपरिषद्को मिति २०७३ भदौ २९ गतेको निर्णय अनुसार) ले जातीय भेदभाव र छुवाछूत अन्त्य तथा दलित अधिकार प्रवर्द्धनसम्बन्धी कार्यविधि, २०७३ स्वीकृत गरी जारी गरेको छ । उक्त कार्यविधिमा केन्द्रीयस्तरमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतको अन्त्यसम्बन्धी प्रधानमन्त्रीको संयोजकत्वमा ६ सदस्यीय उच्चस्तरीय समिति र मुख्य सचिवको संयोजकत्वमा १४ सदस्यीय केन्द्रीय समन्वय समिति तथा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संयोजकत्वमा १० सदस्यीय जिल्लास्तरको जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतको अन्त्यसम्बन्धी जिल्ला समन्वय समिति गठन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।^{३७}

३६ जातीय विभेदविरुद्धको अधिकार विषयगत पुस्तिका । २०६९ । ललितपुर । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ।

३७ राष्ट्रिय दलित आयोग । २०७२/०७३ । वार्षिक प्रतिवेदन । काठमाडौं, राष्ट्रिय दलित आयोग ।

१० अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता

सबै प्रकारका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने संयुक्त राष्ट्रसंघीय अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५ लाई नेपालले सन् १९७१ मा पक्ष राष्ट्रको रूपमा अनुमोदन गरेको छ । नेपालले प्रमुख नौ अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिमध्ये सातसमेत गरी जम्मा ३९ वटा मानव अधिकारसम्बन्धी महासन्धिहरू अनुमोदन गरेको छ । यी महासन्धिहरूको आधारमा नेपालको संविधानमा हक अधिकारको व्यवस्था गरिएको छ । केही हदसम्म नीति, कार्यक्रम, कार्ययोजनाहरू निर्माण भएका छन् र क्रियान्वित अवस्थामा छन् पनि । यसैगरी दक्षिण अफ्रिकाको डर्बानमा भएको विश्व सम्मेलनलगायत अन्य सम्मेलनमा सरकारले प्रतिवेदनसमेत बुझाइसकेको छ । खासगरी डर्बान घोषणापत्रमा प्रतिबद्धता व्यक्त गरी सोहीअनुरूप केही सकारात्मक पहलहरू भएका छन् ।

११ विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा

संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार परिषद्मा चार-चार वर्षमा हुने विभिन्न देशहरूको मानव अधिकारको अवस्थासम्बन्धी समीक्षा बैठकमा सन् २०१५ मा नेपाल सरकारले प्रतिवेदन प्रस्तुत गरेको थियो । यसैगरी नेपालका राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरू (राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग र राष्ट्रिय दलित आयोग) को तर्फबाट समेत संयुक्त रूपमा आवधिक समीक्षा प्रतिवेदन प्रस्तुत गरिएको छ । जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८ ले भेदभाव र छुवाछूतजन्य व्यवहारलाई दण्डनीय बनाएको, दलित समुदायको उत्थान र विकासको लागि राष्ट्रिय दलित आयोग, उपेक्षित, उत्पीडित र दलित वर्ग उत्थान विकास समिति, वादी समुदाय उत्थान विकास समिति, जातीय भेदभाव, छुवाछूत तथा दलितको अधिकार प्रवर्द्धन संयन्त्रहरू स्थापना भए पनि प्रभावकारिता देखिन नसकेको जस्ता समस्याहरू प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको छ।^{३८}

यसैगरी संविधानले दलित समुदायलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यको संरचनामा सहभागिताको अधिकार प्रदान गरेको, निजामती सेवामा सीट आरक्षित गरेको, दलितसँग अन्तरजातीय विवाह गर्ने जोडीलाई १ लाख रूपैयाँ दिने सरकारी नीति रहेको, तर पनि जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतलगायत ऐन नियमहरूको कार्यान्वयनमा समस्या रहेको प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको छ । उच्च जात भनिएको समुदाय र दलितभित्रै पनि छुवाछूत कायम रहनु, अन्तरजातीय विवाहमा विभेद कायम रहनु, दलित उत्थानको लागि स्थापना भएका संयन्त्रहरूलाई पर्याप्त स्रोतसाधनहरूको अभाव हुनु, दलित महिलाहरू दोहोरो भेदभावमा पर्नु तथा योजनागत विकासमा दलितसम्बन्धी मुद्दा सम्बोधन हुन नसक्नुजस्ता समस्या उक्त प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको छ ।

उपरोक्त प्रतिवेदनमा पोर्चुगल, थाइल्याण्ड, जापान, पाराग्वे, डेनमार्क, स्वीट्जरल्याण्ड, चेक गणतन्त्र, जर्मनी, नामिबिया र अर्जेन्टिनाले समीक्षा गरेका थिए । सोही आधारमा मानव अधिकार परिषद्को

३८ नेपालको दोस्रो विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाको लागि संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, जेनेवासमक्ष नेपालका राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूको तर्फबाट पेश गरिएको संयुक्त प्रतिवेदन । २०१५ । काठमाडौं, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग र राष्ट्रिय दलित आयोग ।

वैठकले निम्न १० वटा सिफारिशहरू गरेको छ : १. सबै प्रकारका जातीय विभेद उन्मूलन गर्ने महासन्धिसँग सम्बन्धित जातीय भेदभावविरुद्धको समितिमा बुझाउन बाँकी रहेका सबै प्रतिवेदनहरू पेश गर्ने, (२) सबै खालका विभेद उन्मूलन गर्न विद्यमान कानून र नीतिहरूलाई प्रभावकारी ढंगले लागू गर्न थप कार्य गर्ने, (३) विभेदलाई वास्तविक रूपमा नै अन्त्य गर्न प्रयासहरू बढाउने, (४) छुवाछूतमा आधारित विभेद नियन्त्रण गर्न कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि सार्वजनिक नीतिहरू तर्जुमा गर्ने । (५) जातीय भेदभाव र छुवाछूत ऐन, २०६८ को पूर्ण र प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्ने, (६) जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत नियन्त्रण ऐन, २०६८ को व्यापक कार्यान्वयनका निमित्त एक ठोस रणनीति तयार गर्ने, (७) दलितमाथि हुने सबै प्रकारका विभेद अन्त्य गर्ने कानूनहरूको कार्यान्वयन र प्रभावकारिता लेखाजोखा गरी गैरविभेदका प्रयासहरूलाई प्रभावकारी अभ्यासमा रूपान्तरण गर्ने, (८) जातमा आधारित कानूनी र तथ्यगत विभेद अन्त्य गर्नका लागि क्रियाशील रहँदै जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत नियन्त्रण ऐनको कार्यान्वयन गर्नका लागि निमित्त प्रभावकारी एवम् स्वतन्त्र संयन्त्रहरूको विकास गर्ने, (९) जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत नियन्त्रण ऐन, २०६८ को प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्न सबै आवश्यक उपायहरू अपनाउने र (१०) दलित समुदायमाथिका सबै विभेदजन्य कार्यको छानबिन गर्ने।^{३९}

उपरोक्त सिफारिशहरूलाई राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग र राष्ट्रिय महिला आयोगले नेपाल सरकारलाई अविलम्ब कार्यान्वयन गर्न सिफारिश गरेकोमा नेपाल सरकारबाट केही सकारात्मक पहलहरू भएको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

प्राचीन वेद, पुराण, स्मृति, उपनिषद् आदि आर्षकाव्यहरूले धार्मिक विश्वासको आधारमा वर्ण व्यवस्थालाई प्रबल बनाउने स्रोतको आधारमा कायम गरेको छ भने काल्पनिक दन्त्यकथा तथा स्मृतिग्रन्थहरूले वर्गीय छुवाछूतलाई प्रेरित गरेको पाइन्छ । कालान्तरमा पुरोहित वर्गले आफ्नो वर्चस्व तथा श्रेष्ठता कायम राख्न श्रमिक वर्गलाई विभिन्न जात, जातिमा खण्डित गर्न जातीय भेदभाव र छुवाछूत प्रथा कायम गरे । नेपालमा जात, जाति व्यवस्थाको उत्पत्ति ब्राह्मणीय चिन्तन र पेशागत कार्यको आधारमा भएको आर्षकाव्यहरूबाट पुष्टि हुन्छ । त्यसै आधारमा ऐतिहासिक कालका लिच्छवी राजाहरूले वर्ण व्यवस्था र जातीय छुवाछूतलाई विधिवत् मान्यता प्रदान गरेको ऐतिहासिक तथा समाजशास्त्रीय अनुसन्धानबाट स्पष्ट हुन्छ ।

मध्यकालमा काठमाडौंका राजा जयस्थिती मल्लले छुवाछूत एवम् वर्ण व्यवस्था व्यापक गरेको पाइन्छ भने पूर्वी तराई प्रदेशमा विद्यमान रहेको जातपात र छुवाछूतको पंजीकरण प्रथा, गोरखाका राजा राम शाहले कायम गरेको वर्ण व्यवस्था, समाज सङ्गठन, कर्णाली क्षेत्रमा ई.पू. १३३८ देखि बढ्दै गएको वर्ण व्यवस्थाको कारण छुवाछूतले प्रशस्त रूपमा फैलिने अवसर पाएको देखिन्छ । राम शाहले मनुस्मृतिको

^{३९} मानव अधिकारको विश्वव्यापी अवधिक समीक्षा, जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत सम्बन्धी सिफारिशहरूको कार्यान्वयन समीक्षा अनुमगन प्रतिवेदन । २०७३ । काठमाडौं, लुथरन वर्ल्ड फेडरेशन तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ।

आधारमा सामाजिक स्थितिको निर्माण गरेर छुवाछूतको पूर्णस्वरूप कायम भएको र त्यसै स्वरूपलाई पनि पछिसम्मका शाह वंशीय राजाहरूले पनि निरन्तरता दिएको पाइन्छ। वर्तमान लोकतन्त्रले यसको वैधानिक अस्तित्व नकाउँदा एउटा पनि यसको व्यावहारिक तथा वैचारिक अन्त्येष्टि हुन सकेको छैन।

२१औं शताब्दीको लोकतान्त्रिक परिवेशमा पनि दलितको सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, शैक्षिक एवम् राजनीतिक अवस्था दयनीय रहेको छ। सामाजिक जीवनका हरेक पाटाहरूमा दलितमाथिको छुवाछूत र भेदभाव व्याप्त छ। दलित वर्ग अधिकांश रूपमा भूमिहीन सुकुम्बासीको रूपमा वा ज्यादै थोरै जमीन भएका गरीब किसानको रूपमा रहेका छन्। आफ्नै जग्गा खेती गरेर गुजारा गर्नेहरू नगण्य रूपमा छन्। सरकारले दलितको शैक्षिक अवस्था उकास्न विगतका वर्षहरूमा केही कार्यक्रमहरू ल्याएको, तर यी कार्यक्रमहरू पर्याप्त भने छैनन्। शैक्षिक क्षेत्रमा सञ्चालित कार्यक्रमहरू पनि टाढाबाट र सुकिला-मुकिला दलितले मात्र पाउँछन् तर अतिदलित अर्थात् डोम, मेहतर, सरभंग, पासी, खटिक, कोरी, मुसहर, मधेशका विश्वकर्मा, वादी, पोडे र च्यामे आदि जाति अर्थात् प्रतिनिधित्वबाट वञ्चित छन्।

नेपालले प्रमुख ९ वटा महासन्धिमध्ये ७ वटा महासन्धिसहित ३९ वटा मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको अनुमोदन गरी पक्षराष्ट्र भएको छ। महासन्धिहरूको अनुमोदनपश्चात् महासन्धिहरूमा भएका व्यवस्थाहरूको घरेलुकरण गर्न नेपालको संविधान, कानून, नीति तथा मानव अधिकारको प्राथमिकता क्षेत्र समेत तोकिएको मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाहरूको निर्माण गरी कार्यान्वयनको अवस्थामा रहेको छ। जसलाई सन्तोषजनक रूपमा लिन सकिन्छ। खासगरी दलित वर्ग नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको उपभोगबाट पूर्णतः वञ्चित छन्। सप्तरी पंसेराका शिवशंकर दास, महोत्तरी बगराकी सन्तला सदा, सिरहा हकपाराको सोभित राम र सिरहा इटारी प्रसादीकै विवाहित महिलाको हत्या, काभ्रेको कुमार नेपाली र लक्ष्मी परियार तथा सप्तरी तरहीकी चन्द्रकुमारी सदाजस्ता दलितहरूको हत्याका घटनालाई प्रतिनिधि घटनाको रूपमा लिन सकिन्छ।

दलितको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन हुनुको पहिलो कारण सरकारको उदासीनता तथा संवेदनशीलता नहुनु हो। दोस्रो हो- नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी विद्यमान ऐन, कानून, कार्ययोजना, प्रतिबद्धता आदिको फितलो कार्यान्वयन। तेस्रो हो- पीडकको दम्भ र अहंकार तथा दलित तल्लो जातको भएको र उनीहरूमाथि दमन एवम् हिंसा गर्न पाउने उनीहरूको अधिकार भएको सोच र धारणा आदि।

नेपालमा संवैधानिक तथा कानूनी रूपमा जातीय विभेद र छुवाछूतजन्य कार्य अन्त्य भएको छ। सरकारले यस्ता कार्यविरुद्ध जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसुर र सजाय) ऐन, राष्ट्रिय संयन्त्रहरूको स्थापना, चौथो पञ्चवर्षीय मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा जातीय विभेदविरुद्धको अधिकार विषयक इकाईको स्थापना, जातीय भेदभाव र छुवाछूत अन्त्य तथा दलित अधिकार प्रवर्द्धनसम्बन्धी कार्यविधि तथा विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाका सुझाव र सिफारिश

कार्यान्वयनमा सहमति एवम् प्रतिबद्धता व्यक्त गरेता पनि जातीय भेदभाव र छुवाछूतजन्य कार्यको अन्त्य हुन सकेको छैन । सप्तरी, सिरहा, महोत्तरी र काभ्रेका अधिकांश ग्रामीण भेगमा जातीय भेदभाव र छुवाछूत क्यान्सर रोगको रूपमा विद्यमान छ । यी जिल्लाहरूमा अभै पनि सार्वजनिक इनार, कुवाबाट सहज रूपमा पानी भर्न पाउँदैनन् । यहाँसम्म कि खोलाको धमिलो पानी भर्नबाट समेत वञ्चित गरिन्छ । गैरदलितको घरमा हुने सामाजिक कार्यमा दलितले पकाएको खाद्य पदार्थ गैरदलित समुदायले नखाने परम्पराको अन्त्य हुन सकेको छैन । सार्वजनिक चिया पसलहरूमा गैरदलितले दलित (काभ्रेका विश्वकर्मा, दमाई, साकी र सिरहाका डोम, मेहतर, मुसहर र चमार) लाई पसलभित्र चिया खान नदिने अवस्था कायमै छ । कतिपय स्थानहरूमा दलित भनेर चिनिएका व्यक्तिहरूलाई होटलमा चिया, नास्ता वा खाना दिँदा कागजको गिलास तथा प्लेट प्रयोग गर्न दिन्छन् । धार्मिक यज्ञ-यज्ञादी, सार्वजनिक मठ-मन्दिर (तराईमा डिहवार थान) हरूमा दलितवर्गको प्रवेशमा सहज पहुँच छैन । यसैगरी डोम र मुसहरका बालबालिकाहरू छुवाछूत र सरकारद्वारा उपलब्ध गराइने छात्रवृत्ति उपलब्ध नहुनुजस्ता कारणहरूले शिक्षाबाट समेत वञ्चित छन् ।

सप्तरी, सिरहा र महोत्तरीका अधिकांश चमार जातिले सिनो फाल्ने पेशा छोडिसकेका छन् । तर सोही जिल्लाका केही गाउँहरूमा कथित उच्च जातिको डर, धाक र धम्कीले गर्दा बाध्य भई यो पेशा छाड्न सकेका छैनन् । नेपालको संविधान २०७२ को धारा १७ को (४) मा समान कार्यको लागि लैंगिक आधारमा पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा कुनै भेदभाव नगरिने व्यवस्था रहेता पनि सप्तरी, सिरहा, महोत्तरी र काभ्रेको दलित महिला-पुरुषले उपरोक्त अधिकारको समान रूपमा उपभोग गर्न पाइरहेका छैनन् । दलितका उमेर पुगेका युवा-युवतीले विवाह र परिवारसम्बन्धी अधिकारको उपभोग गर्न पाइरहेका छैनन् । अन्तरजातीय विवाह गर्ने जोडीलाई जबरजस्ती छुटाउने, अपहरण तथा अन्य मुद्दामा फसाउने, उनीहरू र उनीहरूको परिवारलाई गाउँ निकाला गर्ने, कुटपिट गर्ने, हत्या गर्ने तथा मानव बेचबिखनका घटनामा फसाउनेजस्ता निन्दनीय कार्य हुँदै आएका छन् । काभ्रेका अजित ठकाल मिजार र सप्तरीको विमल गुप्ता (विश्वकर्मा) को घटनालाई प्रतिनिधिमूलक घटनाको रूपमा लिन सकिन्छ ।

विगतमा भएका आमनिर्वाचन र स्थानीय निर्वाचनहरूमा सप्तरी, सिरहा, महोत्तरी र काभ्रेका दलितहरूलाई चुनाव जित्न सक्दैनन् भन्ने उद्देश्यले कुनै पनि दलले टिकट नै दिएनन् । २०६४ र २०७० मा सम्पन्न संविधानसभामा निर्वाचनमा केही दलले देखाउनका लागि खास जातिलाई प्रत्यक्ष र समानुपातिक तर्फबाट प्रतिनिधित्व गराएको भने देखिन्छ । तर, वादी गाइने, पोडे, च्यामे, डोम, हलखोर, पासी, सरभंग, कोरी, चिडिमर, मधेशका विश्वकर्मा आदि जातिका व्यक्तिहरू राजनीतिक क्षेत्रमा वञ्चित नै रहेको अवस्था छ ।

समग्रतः जात विशेषको आधारमा गरिने निषेध, बहिष्करण र विभेदजन्य कार्यलाई जातीय भेदभावका रूपमा लिइन्छ । मानिस जन्मसिद्ध रूपमा स्वतन्त्र र समान भएकाले जात, जाति, उत्पत्ति, धर्म, वर्ण लिङ्ग, पेशा-व्यवसायलगायत कुनै पनि आधारमा भेदभाव स्वीकार्य हुन सक्दैन । यी कुनै पनि आधारमा गरिने यस्ता व्यवहार नैतिक र कानूनी रूपले समेत अक्षम्य र गम्भीर अपराध हुन् । यसर्थ

दलितको नागरिक तथा राजनीतिक र आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार संरक्षण, सम्बर्द्धन एवम् प्रवर्द्धन गर्न सरकारद्वारा गरिएको पहल र प्रयासलाई संवेदनशीलताका साथ व्यवहारतः लागू गर्नुपर्ने देखिन्छ । र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र राष्ट्रिय दलित आयोगद्वारा गरिएका र गरिने सिफारिशहरूलाई अनिवार्य कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ । यसैगरी सरोकारवालाहरूले पनि सरकारी प्रयासमा सहकार्य गर्दै अभियानकै रूपमा अगाडि बढ्नुपर्दछ ।

सुझाउ

नेपाल सरकार

- नेपालको संविधानमा छुवाछूत तथा भेदभावविरुद्धको हक तथा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐनलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ । यसको साथै छुवाछूत तथा भेदभावविरुद्धको हक तथा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐनबाट सूचित हुन नसकेकालाई सचेत तथा व्यापक प्रचार-प्रसार गर्नु पर्दछ ।
- जातीय विभेद तथा छुवाछूतका घटनाहरूलाई बाहिर ल्याई पीडितको न्यायमा पहुँच बनाउन सामाजिक सचेतना अभियान सञ्चालन गर्नु पर्दछ ।
- दलितमाथि हुने सबै प्रकारका विभेद अन्त्य गर्ने कानूनहरूको कार्यान्वयन र प्रभावकारिता लेखाजोखा गरी गैर विभेदका प्रयासहरूलाई प्रभावकारी अभ्यासमा रूपान्तरण गर्नुपर्दछ ।
- सरकारले सबै प्रकारका जातीय विभेद उन्मूलन गर्ने महासन्धिसँग सम्बन्धित जातीय भेदभावविरुद्धको समितिमा समयमा नै प्रतिवेदन बुझाउन र प्राप्त सिफारिशहरूको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र राष्ट्रिय महिला आयोगमा दलित वर्गबाट सदस्य पदमा अनिवार्य प्रतिनिधित्व गराउनुपर्दछ ।
- नेपाल सरकार र तत्कालीन नेकपा (माओवादी)बीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताको बुँदा नं. ७ (मानव अधिकार, मौलिक अधिकार र मानवीय कानूनको परिपालना) को अक्षरशः कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।
- आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार तथा समानता र भेदभावविरुद्धको अधिकार संरक्षणार्थ चौथो राष्ट्रिय कार्ययोजनाको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ ।
- मानव अधिकारका उल्लङ्घनकर्ताहरूलाई दण्ड नगरिँदा मानव अधिकारको उल्लङ्घन तथा उल्लङ्घनकर्ताहरूको सङ्ख्या बढिरहेको छ । उल्लङ्घनकर्तालाई उचित दण्ड दिने संरचना र परिपाटीको आवश्यकता छ ।
- मानव अधिकार शिक्षा मानव अधिकार संरक्षणको उपयुक्त र ठोस आधार हो । यसर्थ ५ कक्षादेखि १० कक्षासम्मको पाठ्यक्रममा मानव अधिकार शिक्षा समावेश गर्नुपर्दछ ।

- राज्यका सुरक्षा निकाय, सार्वजनिक अधिकार र आम नागरिकहरूका लागि मानव अधिकारसम्बन्धी नागरिक शिक्षा र तालिमहरू सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।
- राज्य संयन्त्रमा काम गर्ने निकायका कर्मचारीलाई समानता र मानव अधिकारसम्बन्धी तालिम र अभिमुखीकरण गरी जातीय विभेद र छुवाछूत न्यूनीकरण गर्न जवाफदेही बनाउनु पर्दछ ।
- नेपाल सरकारद्वारा हालसम्म दलितसम्बन्धी भएका घोषणा, प्रतिबद्धता र विद्यमान ऐन, कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गराउन दलितका अगुवा र संघ-संस्थाको सहभागितामा एक उच्चस्तरीय अनुशासन तथा मूल्यांकन समिति वा संयन्त्रको स्थापना गर्नुपर्दछ ।
- दलितको मानव अधिकारको सुनिश्चितताको लागि दलित विकास तथा सामाजिक न्याय मन्त्रालयको स्थापना गर्नुपर्दछ ।
- सबै तहका अदालतहरूमा दलित विशेष इजलास, सम्पूर्ण प्रहरी इकाईहरूमा दलित सेल, सबै स्थानीय निकायहरूमा दलित विषय हेर्ने विभागको स्थापना गरिनुपर्दछ, र यो व्यवस्था प्रान्तदेखि केन्द्रसम्म हुनुपर्दछ ।
- दलित वर्ग लक्षित छात्रवृत्ति कार्यक्रमलाई लक्षित समुदायले नै प्राप्त गर्ने संयन्त्रको विकास गरी त्यसको सुनिश्चितता गर्नुपर्दछ ।
- अतिदलित (मुसहर, डोम, मेहत्तर, पोडे र च्यामे) को आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा नागरिक र राजनीतिक अधिकार चुनौतीपूर्ण अवस्थामा रहको छ । यस्ता समुदायका लागि विशेष कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।
- दलितको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा नागरिक र राजनीतिक क्षेत्रमा पहुँचको अभाव देखिँदा सरकारले दलित दशक घोषणा गरी पहुँच विस्तार र उत्थान गर्नुपर्दछ ।

राजनीतिक दल

- राजनीतिक दलहरूको विधान, घोषणापत्र तथा अन्य प्रतिबद्धतापत्रहरूमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत अन्त्य गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त हुनुपर्दछ । साथै दलित समुदायलाई स्थानीयस्तरदेखि केन्द्रसम्म कम्तीमा १३ प्रतिशतसम्म अनिवार्य रूपमा प्रतिनिधित्वको व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- दलितको मानव अधिकारको उल्लङ्घन र हनन् भएका घटनाहरूमा राजनीतिक दलहरू संवेदनशील भई प्रेस विज्ञप्ति जारी गरी आफ्नो नेता तथा कार्यकर्ताहरूलाई कडाभन्दा कडा कारवाही गर्नुपर्दछ ।

सञ्चार माध्यम

- जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतको समस्या सम्बोधनका लागि सामाजिक उत्तरदायित्व बोधका साथ सञ्चारकर्मी तथा सञ्चारगृह मिशनका साथ अगाडि बढ्नु पर्दछ ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग र राष्ट्रिय महिला आयोग

- जातीय भेदभाव, छुवाछूत तथा दलितविरुद्ध हुने विभिन्न उत्पीडनका घटनालाई सार्वजनिक गर्न बढीभन्दा बढी मानव अधिकार रक्षक सञ्जाललाई परिचालन गर्नु पर्दछ ।
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग र राष्ट्रिय महिला आयोगले जातीय भेदभाव, छुवाछूत तथा दलितविरुद्ध हुने विभिन्न उत्पीडनका घटनालाई संवेदनशील रूपमा लिई पीडितलाई न्याय र पीडकलाई कडाभन्दा कडा कारवाही गर्न सरकारलाई सिफारिश गर्नुपर्दछ ।
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा रहेका जातीय विभेदविरुद्धको अधिकार विषयक इकाईलाई कुनै एक सदस्यको मातहत राखिनुपर्दछ । यसका साथै प्रभावकारी दलित डेस्क स्थापना गरी एकजना दलितलाई फोकल प्वाइन्टमा नियुक्त गरिनुपर्दछ । यस्तो व्यवस्था आयोगका हरेक क्षेत्रीय कार्यालयहरूमा हुनुपर्दछ ।
- राष्ट्रिय दलित आयोगले दुई जना (पुरुष र महिला) मानव अधिकार अधिकृतको दरबन्दी रहने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- राष्ट्रिय महिला आयोगले दुईजना मानव अधिकार अधिकृतको दरबन्दी रहने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग तथा राष्ट्रिय महिला आयोगबाट दलितको मानव अधिकारसम्बन्धी अध्ययन, अनुमगन गर्दा कम्तीमा एकजना दलित विज्ञलाई अवश्य प्रतिनिधित्व गराउने प्रावधान राख्नुपर्दछ । विज्ञको प्रतिनिधित्व भूगोलको आधारमा हुनुपर्दछ ।
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट सञ्चालित इन्टर्नशीप कार्यक्रममा मधेशी दलितको अनिवार्य सहभागिता हुनुपर्दछ ।
- दलितको मानव अधिकार उल्लङ्घन र हनन्पछि अधिकांश प्रहरी प्रशासनले आफ्नो जिम्मेवारीप्रति संवेदनशील भएको देखिँदैन । यस्तो अवस्थामा प्रहरी प्रशासनले पनि मानव अधिकारको हनन् गरेको ठहर्छ । त्यसैले प्रहरी र सम्बन्धित निकायलाई राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मानव अधिकारको उल्लङ्घनकर्ताको सूचीमा अभिलेख राख्न र कारवाही गर्न नेपाल सरकारलाई सिफारिश गर्नुपर्दछ ।
- जातीय विभेद तथा छुवाछूतविरुद्धको घटनाहरूमा प्रहरी प्रशासनले पीडितलाई आवश्यक कानूनी प्रक्रिया बढाउने र मिलापत्रमा जान दबाव पनि दिने गर्दछन् । अतः राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले आवश्यक कानूनी कारवाही र मिलापत्रमा जाने वातावरणलाई निरुत्साहित गर्न वा यस्तो प्रवृत्तिलाई अन्त्य गर्न सम्बन्धित निकायलाई सिफारिश गर्नुपर्दछ ।

- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले समय-समयमा कारागार र थुनामा रहेका दलित कैदी र थुनुवाहरूको मानव अधिकारको अवस्थाको अनुगमन, अनुसन्धान गरी प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्नुपर्दछ । सम्बन्धित निकायलाई सिफारिश गर्नुपर्ने अवस्था हुँदा अविलम्ब सिफारिश गर्नुपर्दछ र सो सिफारिश कार्यान्वयन हुन नसक्दा सरोकारवालालगायत राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय जगत्लाई सार्वजनिक गर्ने परिपाटीको थालनी गर्नुपर्दछ ।
- पीडितहरूलाई निःशुल्क कानूनी व्यवस्था गरी न्याय दिलाउन कटिबद्धताका साथ अगाडि बढ्नुपर्दछ ।
- दलितको मानव अधिकार संरक्षण एवम् सम्बर्द्धनमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिने (कलम चलाएर, वकालत गरेर एवम् अन्य क्षेत्रमा) व्यक्ति, संस्था वा निकायलाई सम्मान गर्ने परम्पराको थालनी गर्नुपर्दछ ।

अन्य निकाय/सरोकारवाला

- नागरिक समाज, संयुक्त राष्ट्रसंघ लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय बहुपक्षीय र द्विपक्षीय संघ-संस्था, गैरसरकारी संघ-संस्था, मानव अधिकार क्षेत्रमा क्रियाशील संघ-संस्था, दलित आन्दोलनलगायत सबै सरोकारवालाहरूले ऐक्यवद्धतासहित कटिबद्धताका साथ आवाज उठाउनुपर्दछ ।

यस अध्ययन प्रतिवेदनमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगद्वारा आयोजित परामर्श बैठकका सहभागी :

- विजुल कुमार वि.क., सदस्य, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानवीन आयोग
- मञ्जित ताम्राकार, सदस्य, राष्ट्रिय दलित आयोग
- गणेश वि.क., राष्ट्रिय दलित नेटवर्क
- भक्त विश्वकर्मा, उपाध्यक्ष, दलित गै.स.स. महासंघ
- देशबहादुर सार्की, अधिवक्ता

मानव अधिकार आयोगसम्बन्धी संघात्मक देशहरूको भोगार्इ र नेपाल

- राजु चापागाईं

सारसंक्षेप

संघात्मक देशमा संघीय तथा राज्यतहका आयोगको क्षेत्राधिकारलाई कसरी व्यवस्थापन गर्ने भन्ने सम्बन्धमा त्यस्तो कुनै स्थापित समाधानको उपाय देखिदैन । अन्तर्राष्ट्रिय तहको कुनै मार्गनिर्देशक दस्तावेज छैन । त्यसैले देशहरूको अभ्यासमा नै यो निर्भर गर्दछ ।

कतिपयले संघीयतामा साझा शासन र स्वशासनको प्रबन्ध अनुरूप नै संघीय आयोग र राज्य आयोगको व्यवस्था गरेको पाईन्छ भने कतिपय संघीय देशले एकात्मक प्रकृतिको मानव अधिकार आयोगको व्यवस्था गरी प्रदेशमा त्यस्तो आयोगको कार्यालय खोलेर मानव अधिकार संरक्षण तथा प्रवर्द्धनको भूमिका खेलेको देखिन्छ ।

सामान्य अवलोकन

राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूको इतिहास लामो छैन । यस्ता संस्थाहरूको उद्भव भएको दुई दशक मात्रै व्यतीत भएको छ । यसबीचमा विश्वका सबै क्षेत्रहरूमा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूले व्यापकता पाउँदै गएका छन् ।^१ यसो हुनुलाई विश्वव्यापी रूपमा मानव अधिकार आन्दोलनमा भएको महत्त्वपूर्ण फड्कोको रूपमा हेरिएको पाईन्छ । संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार उच्चायुक्त कार्यालयको अध्ययनका अनुसार राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरू मानव अधिकार संरक्षण र प्रवर्द्धनका लागि महत्त्वपूर्ण साभेदारको रूपमा स्थापित भइसकेका छन् ।^२ मानव अधिकार संस्थाहरूमा विविधता देखिए पनि आधारभूत रूपमा तिनीहरू मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धनमा केन्द्रित रहेका पाइन्छन् ।

१ ऐतिहासिक पक्षको बारेमा विस्तृत जानकारीका लागि हेनुहोस्: National Human Rights Institutions History, Principles, Roles

२ Office of the High Commissioner of Human Rights, 'National Human Rights Institutions The Critical Links', <http://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/NHRICriticalLinks.aspx> ("They are crucial partners for the UN Human Rights office and have a central place in the national human rights protection system. National Human Rights Institutions have a particularly prominent role which addresses, the most critical human rights issues at the national level including through promotion of the rule of law and ensuring accountability.")

प्रवर्द्धनात्मक कार्यमा खासगरी मानव अधिकार शिक्षा र तालिममा जोड दिएको देखिन्छ, भने संरक्षणात्मक कामहरूमा उजूरी ग्रहण गरी अनुसन्धान गर्ने तथा सरकारी एवम् गैरसरकारी निकायहरूलाई सल्लाह सुभावा दिने एवम् क्षमता अभिवृद्धिका कार्यहरू गर्दछन् । विचारणीय पक्ष के छ भने राष्ट्रिय परिधिभित्र स्थापित तथा सञ्चालित भएर पनि उनीहरूले अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार मापदण्डहरूको कार्यान्वयन तथा प्रवर्द्धनमा विशेष भूमिका खेल्दछन् ।^३

एकात्मक वा संघीय जुनसुकै पद्धति अपनाएको देश भए पनि पछिल्लो समयमा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूको स्थापना तथा सञ्चालन मानव अधिकार आन्दोलनकै विश्वव्यापी प्रवृत्तिको रूपमा देखा परेको छ । संघीय देशहरूले राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक तहमा मानव अधिकार संस्थाहरू सिर्जना गरेको पाईन्छ । तथापि संघीय देशहरूमा एउटै रूप, प्रकृति अर्थात स्वरूपका मानव अधिकार संस्था स्थापित छन् भन्ने छैन । ती देशहरूमा क्रियाशील रहेका मानव अधिकार संस्थाहरूमा धेरै नै विविधता पाईन्छ । देशहरूले आफ्नो राजनीतिक तथा सामाजिक परिवेश अनुरूप मानव अधिकार संस्थाको मोडल छनौट गर्ने गरेका छन् । कतिपयले एकात्मक प्रकृतिका तर डिकन्सन्ट्रेटेड मानव अधिकार संस्थाहरू स्थापना गरेका छन् भने कतिपयले प्रादेशिक तथा उपराष्ट्रिय (Subnational) तहका मानव अधिकार संस्थाहरू स्थापना गरेको देखिन्छ । तर त्यस्ता संस्थाहरू सबैले अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मानव अधिकार संस्थाको मान्यता पाएका छन् भन्ने छैन । राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाको स्थापना सँगसँगै प्रादेशिक तहमा पनि त्यस्ता संस्थाहरू निर्माण गर्नु^४ तथा एकात्मक भए पनि प्रादेशिक तहमा कार्यालय खोलेर आफ्नो उपस्थितिलाई विकेन्द्रित गर्दै जानु संघीय देशहरूको सामान्य प्रवृत्तिको रूपमा विकास हुँदै गएको पाईन्छ ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाको अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता

कस्ता संस्थालाई राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था मान्ने भन्नेमा पनि प्रष्ट मानक छैन । सामान्यतया मानव अधिकार आयोगको रूपमा स्थापित संस्थाहरू सबै “मानव अधिकार संस्था” हुन् । तर आयोग बाहेकका मानव अधिकार संरक्षण र प्रवर्द्धनका लागि राष्ट्रिय संस्थाहरूको अन्तर्राष्ट्रिय समन्वय समितिबाट^५

३ Resolution adopted by the GA on National institutions for the promotion and protection of human rights ("Paris Principles") ले अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता अन्तर्गत संरक्षित मानव अधिकारहरूको संरक्षण र प्रवर्द्धनको भूमिकालाई मान्यता दिएको छ ।

४ Andrew Wolman, The relationship between national and subnational human rights institutions in federal states, The International Journal of Human Rights, 2013 Vol. 17, No. 4, 445–462. Available at: <http://dx.doi.org/10.1080/13642987.2012.762507> (accessed on May 2, 2017)

५ The International Coordinating Committee for National Human Rights Institutions (ICC) is the international association of national human rights institutions (NHRIs) from all parts of the globe. Established in 1993, the ICC promotes and strengthens NHRIs to be in accordance with the Paris Principles, and provides leadership in the promotion and protection of human rights. The ICC: Facilitates and supports NHRI engagement with the UN Human Rights Council and Treaty Bodies, Encourages cooperation and information sharing among NHRIs, including through an annual meeting and biennial conference, Undertakes accreditation of NHRIs in accordance with the Paris Principles, Promotes the role of NHRIs within the United Nations and with States and other international agencies, Offers capacity building in collaboration with the Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR), Assists NHRIs under threat, If requested, can assist government to establish NHRIs.

मानव अधिकार संस्थाको रूपमा मान्यता पाएका अम्बुड्सम्यानलगायतका संस्थालाई पनि यस वर्गीभित्र राखेर हेर्ने गरिन्छ। सामान्यतया सन् १९९३ को राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थासम्बन्धी सिद्धान्त (पेरिस सिद्धान्त)^६, जुन राष्ट्रसंघीय महासभाले ग्रहण गरेको अबन्धनकारी अभिलेखको रूपमा रहेको छ, ले आयोगको क्षेत्राधिकार, जिम्मेवारी, गठन तथा बनावट, सञ्चालन पद्धतिलगायतका विषयमा मापदण्डहरू तोकेको छ। तिनै मापदण्डहरूको अनुपालना कुन हदसम्म भएको छ भन्ने मूल्याङ्कन गरेर आइसिसिले मान्यता दिने गरेको छ। पेरिस सिद्धान्तहरूको पूर्ण परिपालना भएको अवस्थामा “क” श्रेणीको हैसियत प्रदान गर्दछ। “क” श्रेणीमा पर्ने त्यस्ता संस्थाहरूले समितिमा मताधिकार पनि प्राप्त गर्दछन्। केवल आंशिक रूपमा अनुपालना भएको अवस्थाका संस्थाहरूलाई समितिले “ख” श्रेणीको हैसियत प्रदान गर्दछ। यस्ता संस्थाहरू मताधिकारविहीन सदस्य हुन्छन्। जसले पर्यवेक्षकको रूपमा भाग लिन्छन्। पेरिस सिद्धान्तको अनुपालना भएको छैन भने त्यस्ता संस्थालाई “ग” श्रेणीमा राखिन्छ। उनीहरूले सदस्यको हैसियत प्राप्त गर्दैनन्। सन् २०१३ सम्म मताधिकार पाएका र नपाएका गरी ९३ वटा संस्थाहरूले यसको सदस्यको हैसियत पाएको देखिन्छ।^७ अहिले सन् २०१६ अगष्टसम्मको स्थिति हेर्दा

^६ Principles relating to the Status of National Institutions (The Paris Principles) Adopted by General Assembly resolution 48/134 of 20 December 1993. 1. A national institution shall be vested with competence to promote and protect human rights. 2. A national institution shall be given as broad a mandate as possible, which shall be clearly set forth in a constitutional or legislative text, specifying its composition and its sphere of competence. 3. A national institution shall, inter alia, have the following responsibilities: (a) To submit to the Government, Parliament and any other competent body, on an advisory basis either at the request of the authorities concerned or through the exercise of its power to hear a matter without higher referral, opinions, recommendations, proposals and reports on any matters concerning the promotion and protection of human rights; the national institution may decide to publicize them; these opinions, recommendations, proposals and reports, as well as any prerogative of the national institution, shall relate to the following areas: (i) Any legislative or administrative provisions, as well as provisions relating to judicial organizations, intended to preserve and extend the protection of human rights; in that connection, the national institution shall examine the legislation and administrative provisions in force, as well as bills and proposals, and shall make such recommendations as it deems appropriate in order to ensure that these provisions conform to the fundamental principles of human rights; it shall, if necessary, recommend the adoption of new legislation, the amendment of legislation in force and the adoption or amendment of administrative measures; (ii) Any situation of violation of human rights which it decides to take up; (iii) The preparation of reports on the national situation with regard to human rights in general, and on more specific matters; (iv) Drawing the attention of the Government to situations in any part of the country where human rights are violated and making proposals to it for initiatives to put an end to such situations and, where necessary, expressing an opinion on the positions and reactions of the Government; (b) To promote and ensure the harmonization of national legislation, regulations and practices with the international human rights instruments to which the State is a party, and their effective implementation; (c) To encourage ratification of the above-mentioned instruments or accession to those instruments, and to ensure their implementation; (d) To contribute to the reports which States are required to submit to United Nations bodies and committees, and to regional institutions, pursuant to their treaty obligations and, where necessary, to express an opinion on the subject, with due respect for their independence; (e) To cooperate with the United Nations and any other organization in the United Nations system, the regional institutions and the national institutions of other countries that are competent in the areas of the protection and promotion of human rights; (f) To assist in the formulation of programmes for the teaching of, and research into, human rights and to take part in their execution in schools, universities and professional circles; (g) To publicize human rights and efforts to combat all forms of discrimination, in particular racial discrimination, by increasing public awareness, especially through information and education and by making use of all press organs.

<http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/StatusOfNationalInstitutions.aspx>

^७ Chart of the Status of National Institutions accredited by the ICC of NIs for the promotion and Protection of Human Rights. Accreditation status as of 11 February 2013. Available at: [http://nhri.ohchr.org/EN/Documents/Chart%20of%20the%20Status%20of%20NHRIs%20\(11%20Feb%202013\).pdf](http://nhri.ohchr.org/EN/Documents/Chart%20of%20the%20Status%20of%20NHRIs%20(11%20Feb%202013).pdf)

सदस्यता प्राप्त गर्ने त्यस्ता संस्थाहरूको सङ्ख्या १०७ पुगेको देखिन्छ। जसमध्ये “क” श्रेणीका ७४ वटा छन् भने “ख” श्रेणीका ३३ वटा छन्। सदस्यको हैसियत प्राप्त नगरेका “ग” श्रेणीमा दशवटा छन्।^९ राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूमध्ये ठूलो सङ्ख्यामा ‘बहुसदस्यीय मानव अधिकार आयोग’ प्रकृतिका नै रहेको देखिन्छ। केही संस्थाहरू निश्चित विषयमा केन्द्रित एकल सदस्यीय अम्बुडस्म्यानहरू छन्।^{१०}

संघीय प्रणाली र मानव अधिकार संस्था

संघीयतामा दुई वा दुई भन्दा बढी तहका सरकारमा सम्प्रभूता वा राज्य शक्ति बाँडिन्छ। तहगत रूपका सरकारले संविधानले निर्दिष्ट गरेबमोजिम साभ्का शासन र स्वशासनको अभ्यास गर्दछन्। जनतासँग त्यस्ता सबै तहका सरकारको प्रत्यक्ष सम्बन्ध स्थापित हुन्छ।^{११} संघीयताका यिनै विशेषताहरूले गर्दा मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन आफैमा पेचिलो विषय बन्दछ।

संघीय देशहरूका लागि यस्तै प्रकृतिको मानव अधिकार संस्था हुनुपर्छ भन्ने कुनै खास मापदण्ड वा मानक विकसित भएको पाइँदैन। संघीय देशका मानव अधिकार संस्थाहरूमा विविधता तथा बहुलता विद्यमान रहेको पाइँन्छ। सन् २०१२ मे सम्मको तथ्याङ्क हेर्दा २७ संघीय देशहरूले राष्ट्रिय प्रकृतिका मानव अधिकार संस्था स्थापना गरेका छन्, या प्रादेशिक तहका मानव अधिकार संस्था स्थापना गरेका छन् या कतिपयले दुवै प्रकृतिका संस्थाहरू स्थापना गरेका छन्। कतिपय देशमा संघीय तहको एकात्मक प्रकृतिको एकल मानव अधिकार संस्था छ भने कतिपयमा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाका साथसाथै प्रादेशिक तहमा बहुल मानव अधिकार संस्थाहरू छन्। कतिपय देशमा राष्ट्रिय तहमा त्यस्तो संस्था राखिएको छैन तर प्रादेशिक तहमा मानव अधिकार संस्था स्थापना गरिएको देखिन्छ। तर म्यूचुअली एक्सक्ल्यूसिभ प्रकृतिका वा खास प्रकृतिको विवादलाई केवल एउटा तहको आयोगले हेर्ने र अर्कोले हेर्न नसक्ने गरी व्यवस्था गरिने कुरालाई निरुत्साहित गर्दै लिएको पाइँन्छ। वरु यसको सट्टामा राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक तहमा मानव अधिकार संस्थाहरू भएको अवस्थामा मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धनलाई पारस्परिक जिम्मेवारीको रूपमा मान्यता दिने र दुवै तहका बीचमा परिपूरकता (Complementarity) को विकास गर्ने मान्यता अगाडि आएको छ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाको वर्गीकरण तथा मान्यताका लागि विश्वव्यापीरूपमा स्वीकृत मापदण्ड विकसित भएको भए पनि संघीय पद्धतिअन्तर्गतका प्रादेशिक वा उपराष्ट्रिय तहका मानव अधिकार संस्थाको सम्बन्धमा त्यस्तो अन्तर्राष्ट्रिय पद्धति विकास भएको छैन। त्यस्ता संस्थाहरूको विश्वव्यापी सङ्गठन पनि स्थापित भएको देखिँदैन।

^९ Chart of the Status of National Institutionas accredited by teh GANHRI, Accreditation status as of 24 January 2017. Available at: <http://nhri.ohchr.org/EN/Documents/Status%20Accreditation%20Chart.pdf>

^{११} अन्तर्राष्ट्रिय समन्वय समितिको मुल्यांकनको आधारमा क, ख र ग वर्गमा समेटिएका अम्बुडस्म्यानहरू निम्नानुसार रहेको देखिन्छ:-Samoa: Office of the Ombudsman, Namibia: Office of the Ombudsman, Azerbaijan: Human Rights Commissioner (Ombudsman), Bosnia and Herzegovina: Institute of Human Rights Ombudsmen, Croatia: Ombudsman, Latvia: Ombudsman of the Republic of Latvia, Kyrgyzstan: The Ombudsman, Austria: The Austrian Ombudsman Board, Bulgaria: The Ombudsman, Macedonia: The Ombudsman, Slovenia: Human Rights Ombudsman, Sweden: Equality Ombudsman, Antigua and Barbuda: Office of the Ombudsman, Barbados: Office of the Ombudsman.

^{१०} John Law, How Can We Define Federalism? http://www.on-federalism.eu/attachments/169_download.pdf

कतिपय द्वन्द्वोत्तर संघीय देशमा शान्ति सम्झौतामा नै क्षेत्रीय तहमा पनि मानव अधिकार संस्थाको आवश्यकतामा जोड दिएको देखिन्छ। उदाहरणको रूपमा “डार्फरमा शान्तिका लागि दोहा दस्तावेज”ले नवस्थापित राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको स्थापना तथा प्रभावकारी सञ्चालनको लागि पेरिस सिद्धान्तको परिपालनालाई जोड दिएको देखिन्छ। साथै डार्फरका लागि अलग्गै विकेन्द्रित, स्वतन्त्र, स्वायत्त तथा साधनस्रोत सम्पन्न “मानव अधिकार उपसमिति” गठनका लागि सहजीकरण गर्न आह्वान गरेको देखिन्छ।^{११}

सन् २०१२ सम्मको अवस्था हेर्दा २७ वटा संघीय देशहरूमध्ये ८ वटा देशमा मानव अधिकार संस्थाहरूसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय समन्वय समितिको सदस्यको हैसियत पाएका राष्ट्रिय तथा उपराष्ट्रिय कुनै पनि प्रकृतिको मानव अधिकार संस्था अस्तित्वमा रहेका थिएनन्। आठमध्ये ३ वटा साना टापु देशहरू रहेको तथा अरु पाँच वटा देशहरू मानव अधिकारको अवस्था राम्रो नभएका इथियोपिया, इराक, पाकिस्तान, सुडान तथा संयुक्त अरब इमिरेट्स थिए। सन् २०१७ जनवरीको अवस्था हेर्दा इराक र इथियोपियाको संघीय मानव अधिकार आयोगलाई “ख” श्रेणीको मान्यता दिइएपछि अन्तर्राष्ट्रिय हैसियत पाएका मानव अधिकार संस्था नभएका त्यस्ता देशहरू ६ वटा मात्रै छन्। पाकिस्तानमा सन् २०१३ मा मानव अधिकार आयोग ऐन बनेर राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग स्थापना भएको भए पनि आईसिसि सदस्य बनेको देखिदैन। संयुक्त अरब इमिरेट्सले मानव अधिकार आयोग स्थापनाको लागि मानव अधिकार उच्चायुक्त कार्यालयसँग सहकार्यमा रहेको देखिन्छ। संघीय देशहरूमध्ये ब्राजिल, संयुक्त राज्य अमेरिका तथा स्वीट्जरल्याण्डमा आईसिसिको सदस्यता पाएका राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग तथा प्रादेशिक मानव अधिकार संस्था अस्तित्वमा छैनन्। स्वीट्जरल्याण्डका सबै २६ वटा राज्य एवम् संघीय ब्रासिला जिल्लामा मानव अधिकारसम्बन्धी अम्बुड्सम्यान छन्। संघीय तहमा विषयगत आयोग जस्तै

- ^{११} The GoS shall ensure the full establishment and effective functioning of the newly created National Human Rights Commission in compliance with the Paris principles within thirty days of the signing of this Agreement; and facilitate, within three months from the signing of this Agreement, the establishment by the latter, of decentralised, independent, autonomous and resourced Human Rights Sub-Committees for Darfur.
- ^{१४} The National Human Rights Commission and the Human Rights Sub-Committees shall monitor the situation of human rights as well as protect and promote human rights in Darfur. The fight against all forms of discrimination and the protection of economic and social and cultural rights shall be given due attention by both the Commission and the Sub-Committees which shall regularly report on progress made towards the effective implementation of the principle of equality between States and citizens in Sudan.
- ^{१५} The Parties shall cooperate with the Human Rights Sub-Committees for Darfur in the implementation of their mandate. The Sub-Committees shall have access to all relevant 12 documents and information pertaining to human rights including physical access to all detainees throughout Darfur
- Government Human Rights Bodies: The president appoints members of the SSHRC, and its mandate includes education, research, monitoring, and investigation of human rights abuses. The SSHRC investigates allegations of human rights abuses, either on its own initiative or upon request by victims. International organizations and civil society organizations considered the SSHRC's operations to be generally independent of government influence, and the commission cooperated with international human rights advocates and submitted reports and recommendations to the government. While observers generally regarded the SSHRC as a committed and competent advocate of human rights, severe resource constraints prevented it from meeting its mandate during the year. The SSHRC dedicated more than 90 percent of its resources to salaries and office management, leaving it with essentially no resources for monitoring or investigation. The SSHRC also lacked resources for transportation and relied on UNMISS to transport its representatives to sites outside Juba. <https://www.state.gov/documents/organization/220374.pdf>

महिलाको मामिलासम्बन्धी आयोग, जातीय भेदभावसम्बन्धी आयोग छन्, जसलाई आइसिसिले “ग” वर्गको हैसियत प्रदान गरेको पाइन्छ। संयुक्त राज्य अमेरिकाका विभिन्न राज्यहरूमा विविध प्रकृतिका (अविभेद, रोजगारी, आवास, शिक्षा, सामुदायिक सम्बन्ध तथा कर्जा) आयोगहरू अस्तित्वमा छन्। यी आयोगहरू संघीय कानूनको आधारमा नभएर राज्यको कानूनद्वारा स्थापित भएका हुन्। संघीय तहमा भने अमेरिकामा कुनै त्यस्तो स्पष्ट मानव अधिकार कार्यादेश भएको आयोग छैन। तर पनि सन् १९५७ देखि अस्तित्वमा रहेको “नागरिक अधिकार आयोग” ले एउटा स्वतन्त्र निकायका रूपमा काम गर्दै आएको छ।^{१२} यसको उद्देश्य संघीय नागरिक अधिकार नीति तथा कानून कार्यान्वयन गराउनु हो। साथै अलग्गै “समान अवसर आयोग”^{१३} पनि छ। यसले रोजगारीको क्षेत्रमा भएको भेदभाव बारेका गुनासो हेर्छ।

संघीय देशहरूमा विद्यमान रहेका राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूमध्ये १७ वटा आइसिसिको सदस्य रहेका छन्। अन्तर्राष्ट्रिय समन्वय समितिमा दर्ता भएका १७ मध्ये १४ वटाले पेरिस सिद्धान्तको पूर्ण अनुपालनाका कारण “क” श्रेणीको हैसियत पाएका छन्। ती देशहरूमा अर्जेन्टिना, अष्ट्रिया, बोस्निया र हर्जगोविना, क्यानडा, जर्मनी, भारत, मलेसिया, मेक्सिको, नेपाल, नाइजेरिया, रसिया, दक्षिण अफ्रिका, स्पेन, भेनेजुयला पर्दछन्। यी मानव अधिकार संस्थाहरूमा पनि एकरूपता छैन। उल्लेख्य विविधता रहेको छ। कतिपय बहुसदस्यीय प्रकृतिका छन् भने कतिपय एकल सदस्यीय अम्बुड्सम्यान प्रकृतिका छन्। कतिपयको कार्यादेश भित्र सबै खालका मानव अधिकारलाई समेटिएको छ भने कतिपय खास विषयगत अधिकारमा केन्द्रित छन्। संघीय पद्धतिमा नै विविधता भएकाले मानव अधिकार संस्थाहरूमा रहेको व्यापक विविधता स्वाभाविक मानिन्छ। विविधताको अर्को कारणमध्ये ती देशको कानूनी परम्परामा विविधता हुनु पनि हो।

संघात्मक देशहरूमा “एकात्मक राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग”को अनुभव

आइसिसिको मान्यता पाएका राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था भएका १७ संघात्मक देशहरूमध्ये ७ वटामा एकात्मक प्रकृतिको एउटै आयोग रहेको पाइन्छ। ती देशहरूमा बेल्जियम, बोस्निया हर्जगोविना, मलेसिया, नेपाल, नाइजेरिया, दक्षिण अफ्रिका र भेनेजुयला हुन्। तर यी सबै देशका राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूले आफूलाई विकेन्द्रित गरेका छन्। यिनका क्षेत्रीय तथा प्रादेशिक कार्यालयहरू छन्। दक्षिण अफ्रिकाको मानव अधिकार आयोगले आफ्नो संघीय संरचनाअन्तर्गत शाखा कार्यालयहरू स्थापना

^{१२} The Civil Rights Act of 1957 created the U.S. Commission on Civil Rights. Since then, Congress has reauthorized or extended the legislation creating the Commission several times; the last reauthorization was in 1994 by the Civil Rights Commission Amendments Act of 1994. Established as an independent, bipartisan, fact-finding federal agency, our mission is to inform the development of national civil rights policy and enhance enforcement of federal civil rights laws. We pursue this mission by studying alleged deprivations of voting rights and alleged discrimination based on race, color, religion, sex, age, disability, or national origin, or in the administration of justice. We play a vital role in advancing civil rights through objective and comprehensive investigation, research, and analysis on issues of fundamental concern to the federal government and the public. <http://www.usccr.gov/about/index.php>. Accessed, 10 March 2017.

^{१३} Fact Sheets - Equal Opportunity Commission: <http://www.eoc.wa.gov.au/publications/fact-sheets>

गरेको छ। दक्षिण अफ्रिकाका प्रत्येक प्रान्तको राजधानीमा एउटा प्रादेशिक कार्यालय छ।^{१४} भेनेजुएलाको आयोगका पनि ३३ वटा शाखा कार्यालयहरू छन्। सबै २३ वटा राज्यमा र राजधानी रहेको जिल्लामा कम्तिमा एकएक वटा त्यस्ता कार्यालयहरू स्थापित छन्। मलेसियाको दुईवटा राज्य (सवाह र सराअक) बाहेक अरू राज्यहरूमा त्यस्तो शाखा कार्यालय छैनन।^{१५} नाईजेरियामा ३६ राज्यमध्ये ६ वटामा मात्रै मानव अधिकार आयोगको कार्यालय छन।^{१६} तर, सबै राज्यहरूमा कार्यालय खोल्ने योजना अगाडि सारेको देखिन्छ। बोस्निया हर्जगोविनामा जम्मा २ वटा क्षेत्रीय कार्यालय र एउटा फिल्ड कार्यालय रहेका छन। राजधानी बाहिर मानव अधिकार सेवामा पहुँच स्थापित गर्न तथा स्थानीयस्तरमा मानव अधिकारको अनुगमनलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि विकेन्द्रित उपस्थिति महत्त्वपूर्ण मानिएको छ। पेरिस सिद्धान्तमा पनि विकेन्द्रिकरणको आवश्यकतालाई औल्याईको देखिन्छ। पेरिस सिद्धान्तले स्थानीय तथा क्षेत्रीय कार्यालय तथा शाखाहरू खोलेर यसको प्रभावकारिता बढाउनु पर्ने उल्लेख गरेको छ।^{१७} यसैगरी एम्नेस्टी इन्टरनेसनलले आफ्नो एक प्रतिवेदनमा पनि स्थानीय तथा क्षेत्रीय कार्यालय स्थापनाको लागि सिफारिश गरेको पाईन्छ।^{१८} राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूसम्बन्धी कमनवेल्थ असल अभ्यास मार्गदर्शनले पनि आयोगमा भौगोलिक पहुँचलाई जोड दिएको देखिन्छ।^{१९} विकेन्द्रीकरण राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको छनोटको विषय बन्ने भएपनि कतिपय देशमा विधायिकी कानूनले नै प्रत्याभूत गरेको देखिन्छ। जस्तै बोस्निया हर्जगोविना तथा नाईजेरियाको कानूनलाई उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ। विभिन्न देशहरूको अनुभवको आधारमा प्रादेशिक तहमा अलग्गै मानव अधिकार संस्थाको स्थापना भन्दा एउटै राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाको विकेन्द्रित उपस्थितिको रणनीतिक महत्त्व रहन सक्ने देखिन्छ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको विश्वसनीयता र प्रभावकारिता बढ्ता रहन सक्नेतर्फ अध्ययनहरूले ईंगित गर्न खोजेको देखिन्छ।^{२०} प्रादेशिक तहमा बहुसंस्थाहरू सिर्जना गर्नु भन्दा एकात्मक प्रकृतिको

^{१४} National Human Rights Commission of South Africa: <http://www.sahrc.org.za/>. Accessed, 20 March 2017.

^{१५} The Human Rights Commission of Malaysia (SUHAKAM) was established by Parliament under the Human Rights Commission of Malaysia Act 1999, Act 597. The Act was gazetted on 9 September 1999. The inaugural meeting of SUHAKAM was held on 24. April 2000.<http://www.suhakam.org.my/>. Accessed 1 April 2017.

^{१६} <http://www.nigeriarights.gov.ng/locations.php>

^{१७} Methods of operation: Within the framework of its operation, the national institution shall: (e) Establish working groups from among its members as necessary, and set up local or regional sections to assist it in discharging its functions;

^{१८} Amnesty International's recommendations on national human rights institutions (2001). file:///C:/Users/LENOVO/Downloads/ior400072001en.pdf ("Local and regional offices are vitally important to the effective functioning of NHRIs in a large country, or a county with isolated and inaccessible centres of population, or where transportation is difficult. Mechanisms should allow local offices a positive role in following up cases.")

^{१९} Commonwealth Secretariat, National Human Rights Institutions: Best Practice (London: Commonwealth Secretariat, 2001), page 31. ("An NHRI must be readily accessible to its clients - those individuals and groups whose rights it has been established to promote and protect. In this respect, it is essential to recognise that many of the most important clients - those who are most in need of help - will often be difficult to reach through standard channels of communication. It is important that the location of offices does not deter clients from filing complaints. Hence, offices should be physically accessible by clients, including clients with disabilities and those reliant on public transportation. To protect complainants from retaliation and dispel the impression that an NHRI is simply an organ of government, NHRIs should not be located in close proximity to other government offices.")

^{२०} Andrew Wolman, The relationship between national and subnational human rights institutions in federal states, The International Journal of Human Rights, 2013 Vol. 17, No. 4, Page 450. Available at: <http://dx.doi.org/10.1080/13642987.2012.762507>

आयोगको विकेन्द्रित उपस्थिति आर्थिक रूपमा कम खर्चिलो विकल्पको रूपमा पनि रुचाएको देखिन्छ। मानव अधिकार विधिशास्त्रको विकासमा पनि देशभरी नै एकरूपता ल्याउनका लागि यो फलदायी हुने औल्याईएको छ। प्रादेशिक तहका आयोगहरूको विज्ञता, विशेषज्ञता तथा निष्पक्षताको समस्या हुन सक्ने तथा बाहिरी दवाव थेग्ने सामर्थ्य कम हुने भएकाले प्रभावकारिता नदेखिएको गुनासो सार्वजनिक हुने गरेको छ।

कतिपय देशमा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाका अतिरिक्त प्रादेशिक तहमा पनि स्वायत्त मानव अधिकार आयोग छन्। राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक दुवै तहमा मानव अधिकार संस्था भएका ९ वटा संघात्मक देशहरूमध्ये ४ वटा देशमा सबै राज्य/प्रान्तहरूमा आयोगहरू अस्तित्वमा रहेको पाईन्छ। त्यस्ता देशहरूमा अर्जेन्टिना, अष्ट्रेलिया, क्यानडा र मेक्सिको हुन। अरु पाँचवटा देशका केही राज्य तथा प्रान्तमा मात्रै यस्ता आयोगहरू स्थापना गरिएको छ, जसमा अष्ट्रिया, जर्मनी, भारत, रसिया र अर्जेन्टिना पर्दछन्। भारतमा मानव अधिकारको संरक्षण ऐन, १९९३ ले प्रान्तीय आयोगहरू गठन गर्न अनुमति दिएको छ।^{२१} २८ वटा प्रान्तमध्ये २६ वटामा प्रान्तीय आयोग रहेका छन्।^{२२} अन्य राज्यहरूमा पनि आयोग खोल्नका लागि त्यहाँको कानून मन्त्रालय तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले सिफारिश गरेको पाइन्छ।

राष्ट्रिय र प्रादेशिक आयोगहरूबीचको अन्तरसम्बन्ध

संघीय रसियाको राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाको रूपमा रहेको अम्बुड्स्म्यानलाई प्रादेशिक सरकारका कार्यहरूको अनुसन्धान गर्ने अधिकार ऐनले नै दिएको छ। प्रादेशिक अम्बुड्स्म्यानमा विचाराधीन रहेको विषयलाई पनि जानकारीमा लिएर पुनरावलोकन गर्न सक्ने व्यवस्था छ। क्षेत्रीय तहका अम्बुड्स्म्यानहरूले प्रभावकारी कार्य गर्न नसकेको जनधारणा रहेको सन्दर्भमा राष्ट्रिय तहको आयोगले अनुसन्धान गर्न सक्ने व्यवस्था महत्त्वपूर्ण मानिएको छ। तर, मेक्सिकोमा भने राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको क्षेत्राधिकारलाई मुलभूत रूपमा राष्ट्रिय सरकारको कामको अनुसन्धानमा नै सीमित गरिएको छ। तथापि यसका केही अपवादहरू छन्। ऐनको दफा ६० मा संघीय आयोगले त्यतिबेला मात्रै हेर्न सक्छ जति बेला प्रादेशिक आयोग निष्क्रिय रहन्छ वा सिफारिश गर्न अनावश्यक बिलम्ब गर्दछ।

मेक्सिकोको अनुभवलाई हेर्दा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई पुनरावेदकीय तहको आयोगको रूपमा भूमिका निर्वाह गर्ने गरी राखेको प्रतीत हुन्छ। प्रादेशिक आयोगमा विचाराधीन छुँदाछुँदै कसैले संघीय आयोगमा पुनरावेदन गर्न पाउँदैन तर निर्णय गरिसकेपछि चित्त नबुझेमा त्यसलाई संघीय आयोगमा चुनौती दिन सकिने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। यसले दुई आयोगका बीचमा तहगत सम्बन्ध सिर्जना गरेको देखिन्छ।

^{२१} दफा २१ मा प्रान्तीय सरकारले राज्य आयोग गठन गर्ने व्यवस्था गरेको छ। भारतीय मानव अधिकार संरक्षण ऐन, १९९३ यहाँ उपलब्ध छ: http://nhrc.nic.in/documents/Publications/TheProtectionofHumanRightsAct1993_Eng.pdf

^{२२} Assam, Andhra Pradesh, Bihar, Chhattisgarh, Gujarat, Goa, Himachal Pradesh, Jammu and Kashmir, Kerala, Karnataka, Madhya Pradesh, Maharashtra, Manipur, Odisha, Punjab, Rajasthan, Tamil Nadu, Uttar Pradesh, West Bengal, Jharkhand, Sikkim, Uttarakhand, Haryana, Tripura. Available at: <http://nhrc.nic.in/shrc.htm>. (accessed on February 17, 2017).

अष्ट्रेलिया, क्यानडा र भारतमा बहुसदस्य आयोगको व्यवस्था छ । भारतमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले सबै मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरू हेर्ने अधिकार पाएको छ । अष्ट्रेलिया र क्यानडामा विभेदजन्य कार्यहरूसम्बन्धी गुनासो सुन्ने सीमित कार्यादेश दिएको देखिन्छ । भारतमा पनि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा गुनासो विचाराधीन नभएको अवस्थामा प्रान्त र केन्द्र सरकारको संयुक्त सूचीमा तथा प्रान्तको सूचीमा परेका विषयहरूको बारेमा उजुरी सुन्ने अधिकार प्रान्तीय आयोगलाई छ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले भने प्रान्तीय मानव अधिकार आयोगमा गुनासो विचाराधीन रहेकोमा बाहेक जुनसुकै विषयको गुनासोउपर अनुसन्धान गर्न सक्छ । तर पनि प्रान्तीय आयोगको विचाराधीन रहेको विषय भने हेर्न नसक्ने व्यवस्था ऐनले गरेको छ ।^{२३} यसबाट पीडितलाई कुन आयोगमा गुनासो दर्ता गर्ने भन्ने छनोटको अधिकार रहेको देखिन्छ । स्वतन्त्रता तथा सक्षमताको तुलनात्मक फाईदा प्रान्तीय आयोगको तुलनामा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको बढी हुनु स्वभाविक छ । सुविधा सन्तुलनलाई विचार गरेर मानव अधिकार विवादमा उपचार खोज्न सकिने देखिन्छ ।

अष्ट्रेलियामा संघीय आयोग पूर्णतः भेदभावविरुद्धको संघीय कानूनको विषयमा केन्द्रित छ । त्यसैगरी राज्यतहका आयोगहरू राज्यको मानव अधिकार कानूनको प्रचलनका विषयमा सीमित छन् । तर राज्य तहको कानूनले नसमेटेका कतिपय भेदभावका विषयहरूलाई भने संघीय आयोगले नै हेर्दछ ।^{२४} भारतमा जस्तै अष्ट्रेलियामा पनि एकैचोटि दुवै तहका आयोगले हेर्न भने सक्दैनन् ।

कतिपय अवस्थामा क्षेत्राधिकारको द्वन्द्व हुने गरेको भएता पनि एक अर्काबीचमा सहकार्यहरू पनि त्यत्तिकै रूपमा हुने गरेको पाईन्छ । खासगरी यस्तो सहकार्य प्रवर्द्धनात्मक तथा शैक्षिक एवम् चेतनामूलक गतिविधिहरूमा हुने गर्दछ । अष्ट्रेलियाको संघीय आयोगले आफ्नो प्रकाशनहरू राज्यका आयोगहरूमार्फत वितरण गर्ने तथा प्रदर्शित गर्ने गर्दछ । क्यानडामा आदिवासीहरूको विषयमा आपसी सहकार्य हुने गरेको छ । भारतमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले विश्वव्यापी आवधिक समिक्षाको बारेमा राज्यका आयोगहरूसँग परामर्श गर्ने गरेको पाइन्छ । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले राज्यतहका आयोगहरूका लागि क्षमता अभिवृद्धिका क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने गर्दछन् । त्यसैगरी गुनासो व्यवस्थापन प्रणाली सुदृढ पार्न पनि महत्त्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ । कतिपय देशहरूमा सहकार्यका केही औपचारिक संयन्त्रहरू पनि विकसित भएका छन् । कतिपय देशहरूमा संघीय तथा प्रादेशिक तहका मानव अधिकार संस्थाहरूको एशोसिएशन नै बनाएर सबैको बीचको साभ्ना मञ्चका रूपमा सहकार्य गर्ने गरेको पाईन्छ । जस्तै अष्ट्रेलियामा मानव अधिकार निकायहरूको परिषद् रहेको छ । त्यस्तै क्यानडामा मानव अधिकार निकायहरूको अलग्गै एशोसिएशन रहेको छ ।

केही देशहरूमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले प्रादेशिक तहको नियमित अन्तर्क्रिया, सम्मेलन तथा बैठकहरू गर्ने गरेको पाईन्छ । भारत तथा स्पेनका संघीय आयोगले सबै मानव अधिकार संस्थाहरूको राष्ट्रिय सम्मेलनमार्फत पारस्परिक सहयोग बढाउने प्रयास गरेको पाइन्छ । रसियामा अम्बुड्स्मानहरूको

^{२३} Section 36(1): The Commission shall not inquire into any matter which is pending before a State Commission or any other Commission duly constituted under any law for the time being in force.

^{२४} See, Paul Kildea et. al, Australian Federalism and a National Human Rights Act – Implications and Challenges.

समन्वय परिषद्ले त्यस्तो काम गर्दछ । त्यसैगरी केही संघीय आयोगले प्रादेशिक आयोगहरूसँग सम्भौतापत्रमा हस्ताक्षर गरेर त्यस्तो आपसी समन्वय र सहयोग बढाएको देखिन्छ ।

संघात्मक देशमा संघीय तथा राज्यतहका आयोगको क्षेत्राधिकारलाई कसरी व्यवस्थापन गर्ने भन्ने सम्बन्धमा त्यस्तो कुनै स्थापित समाधानको उपाय देखिँदैन । अन्तर्राष्ट्रिय तहको कुनै मार्गनिर्देशक अभिलेख छैन । त्यसैले देशहरूको अभ्यासमा नै यो निर्भर गर्दछ ।

संघीयताको सन्दर्भमा कुरा गर्दा मुख्यतः यस्ता संस्थाहरूको क्षेत्राधिकारबाहिर कसैलाई नराखियोस ताकि सबै व्यक्तिले मानव अधिकार उल्लङ्घन विरुद्धमा उपचार प्राप्त गर्न सकुन भन्ने कुरामा विशेष जोड दिनु पर्ने देखिन्छ । त्यसैगरी अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष के छ भने राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक मानव अधिकार संस्थाहरू बीचको क्षेत्राधिकारमा स्पष्टता र तिनीहरूबीच चुस्त समन्वय तथा सहकार्यका लागि पनि विशेष महत्त्व दिने गरिएको पाईन्छ, ताकि क्षेत्राधिकारको द्वन्द्वको परिणामस्वरूप कोही पनि उपचारविहीन हुने अवस्था नआओस् । यसैगरी संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासचिवको पछिल्लो प्रतिवेदनले पनि त्यस्ता दुईतहमा गठित हुने आयोगहरूबीचको समन्वयमा रहेको समस्या तथा क्षेत्राधिकारको विवादको विषयलाई विशेष ध्यान दिएको देखिन्छ । साथै प्रादेशिक तथा संघीय दुवै आयोगहरूले देशभरी नै सबैका मानव अधिकारलाई समान रूपले संरक्षित गर्नको लागि सँगसँगै काम गर्न सिफारिश गरेको देखिन्छ ।^{२५}

नेपालका लागि सिकाई

संघीय पद्धतिअन्तर्गत सार्वभौमिकता विभाजित हुने तथा तहगत सरकारमा शक्तिको बाँडफाँट हुने भएका कारण मानव अधिकार संरक्षण र प्रवर्द्धनको विषय पेचिलो हुने देखिन्छ । तर संघीयमा यस्तै प्रकृतिको मानव अधिकार आयोगको व्यवस्था हुनुपर्छ भन्ने कुनै स्थापित नियम तथा सर्वस्वीकार्य अभ्यास विकसित भैसकेको पाईँदैन । संघीय पद्धतिमा रहेको विविधता तथा कानूनी परम्पराको वस्तुस्थितिसँगै मानव अधिकार संरक्षण प्रणालीमा पनि विविधता देखिन्छ । कतिपयले संघीयतामा साभा शासन र स्वशासनको प्रबन्ध अनुरूप नै संघीय आयोग र राज्य आयोगको व्यवस्था गरेको पाईँन्छ भने कतिपयले संघीय देशले एकात्मक प्रकृतिको मानव अधिकार आयोगको व्यवस्था गरी प्रदेशमा त्यस्तो आयोगको कार्यालय खोलेर मानव अधिकार संरक्षण तथा प्रवर्द्धनको भूमिका खेलेको देखिन्छ ।

प्रादेशिक तहमा अलग्गै आयोग हुँदा मात्रै मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन प्रभावकारी हुन्छ भन्ने निष्कर्ष निकाल्नु उपयुक्त हुने देखिँदैन । मानव अधिकारको सर्वव्यापकता सुनिश्चित हुनुपर्ने तथा सर्वत्र समानरूपले लागू हुनुपर्ने आधारभूत सिद्धान्त भएको सन्दर्भमा मानव अधिकार संरक्षणको प्रणालीलाई संघीयकरण गर्दा कतिपय अवस्थामा राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक आयोगहरूबीचको क्षेत्राधिकारको द्विविधा, प्रादेशिक आयोगमाथि राजनीतिक दबावका कारण प्रभावकारितामा कमी हुने जस्ता समस्या आउने

^{२५} उक्त प्रतिवेदनमा भनिएको छ : It is recommended that subnational human rights institutions work together with the federal national human rights institution to ensure that all human rights are equally protected across the country". Available at: <http://nhri.ohchr.org/EN/ICC/BureauMeeting/Documents/Bureau%20meeting%20October%202011/A%2066%20274%20ENGLISH.pdf>

देखिन्छ । साथै स्रोतसाधन र क्षमताको अपर्याप्तताका कारणले गर्दा सबै ठाउँमा समान दृष्टि पुग्ने अवस्था हुँदैन । यस स्थितिमा प्रदेशमा अलग्गै आयोगको प्रबन्ध नगरी एकात्मक प्रकृतिको आयोगको संवैधानिक व्यवस्था हुनुलाई अन्यथा बुझ्नु पर्ने अवस्था देखिँदैन ।

तर तहगत सरकारका गतिविधिलाई अनुगमन गर्नसक्ने गरी आयोगको संरचना तथा उपस्थितिलाई विकेन्द्रित गर्ने र तदनुरूप स्रोतसाधनको पर्याप्तता सुनिश्चित गर्नु जरुरी हुने देखिन्छ । यसका अलावा मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धनमा भूमिका खेल्ने अन्य आयोगसँगको परिपूरकतालाई आयोगले कसरी व्यवस्थित गर्छ र आफ्नो कार्यादेशलाई कसरी व्यवहारमा उतार्छ भन्नेमा पनि आयोगको सफलता निर्भर हुने देखिन्छ । तसर्थ सबै क्षेत्र, तह र तप्काका जनतालाई मानव अधिकार उल्लङ्घनविरुद्ध उपचार खोज्न सहज पहुँचको अवस्था सिर्जना गर्ने गरी आयोगको उपस्थितिलाई विकेन्द्रित गर्ने र कतिपय अधिकारलाई प्रादेशिक तहको कार्यालयमा निक्षेपण गर्ने दिशामा अगाडि बढ्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

(प्रस्तुत लेख लेखकले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम(यूएनडिपी)समक्ष प्रस्तुत गरेको "संघीयताको सन्दर्भमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको पुनर्संरचना" विषयक अध्ययन प्रतिवेदन, २०७४ मा आधारित छ ।)

अध्ययन प्रतिवेदनका पूर्ण पाठहरू राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको केन्द्रीय कार्यालयस्थित मानव अधिकार स्रोत केन्द्रमा पुस्तकको रूपमा उपलब्ध छन् । इच्छुक महानुभावले सम्पर्क राखी हेर्न सक्नु हुनेछ ।

आ.व. २०७४/७५ का लागि संवाहक भदौ, मङ्सिर, फागुन र जेठ (२०७५) मा प्रकाशित हुने छ ।

संवाहकको अर्को अङ्क : भदौ २०७४

Next issue of Sambahak : September 2017

बुद्ध धर्म र मानव अधिकार

- कैलाशकुमार सिवाकोटी

सारसंक्षेप

मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण, परिपूर्ति वा परिपालन वा मानव अधिकार संस्कृतिको विकास र अभिवृद्धि सम्भव छ । कर्तव्यलाई निषेध गरी खोजिने अधिकारबाट मात्र कसैको अस्तित्व सम्भव छैन । मानव अधिकारका मूल्य, मान्यता वा सीमाभन्दा बाहिर धार्मिक मान्यता पनि रहन सक्दैनन् । अहिंसा, सह-अस्तित्व, भ्रातृत्व, विश्व शान्ति, मानवता आदि पक्षलाई आत्मसात गरेको बुद्ध धर्मलाई मानव अधिकारको आधारस्तम्भ भन्नुमा अन्यथा नहोला ।

आरम्भ

मानव अधिकारको आदर्श, विचार, संस्कृति र व्यवहारभन्दा बाहिर कुनै पनि धर्म रहन सक्दैन । मानवीय मूल्य-मान्यतालाई जुनसुकै धर्मले कुनै न कुनै स्वरूपमा अवलम्बन गरेको पाइन्छ । मानिसको हित वा स्वार्थभन्दा बाहिर कुनै पनि धर्मको अस्तित्वमा रहन सक्दैन । धार्मिक आदर्श एकातिर र त्यसको व्याख्या गर्नु वा प्रचलन आफू अनुकूल बनाउन खोज्नु वा बनाउन लागिपर्नुले धर्मका बारेमा पनि नकारात्मक कोणबाट टीका-टिप्पणी हुँदै आएको छ । मानव जगतको कल्याण, हित, सुख, शान्तिको प्राप्ति हिंसा, हत्या, आतङ्कबाट सम्भव छैन । त्यसबाट आर्जित फल क्षणिक रूपमा आनन्दपरक भए पनि अन्ततः दीर्घरूपमा कष्टप्रद हुने निश्चित छ । अतः जुनसुकै धर्म र मानव अधिकारका सिद्धान्त प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा अन्तरसम्बन्धित एवम् परिपूरक हुन्छन् ।

विभिन्न धर्महरूमध्ये बुद्ध धर्मलाई विशेष धर्मको रूपमा ग्रहण गरिएको पाइन्छ । यस धर्मले सबै व्यक्ति, वर्ग र समुदायलाई समान ठान्दछ । कुनै पनि आधारमा कसैलाई पनि विभेद गर्न नपाइने कुरामा जोड दिएको छ । हिंसा र शान्ति, अपमान र सम्मान, विभेद र अविभेद, समानता र असमानता एक साथ रहन सक्दैनन् । महिला र पुरुष समान हुन् । साना हुन् वा ठूला, गरीब हुन् वा धनी सबैलाई बाँच्ने अधिकार छ । मानव अधिकारले स्वीकार गरेका शान्ति, अहिंसा, स्वतन्त्रता, समानता, अविभेद, मानव मूल्य आदि यस धर्मका आधार वा धरातल हुन् ।

मानव अधिकार

चलनचल्तीको भाषामा मानव अधिकार भन्नाले मानिसको अधिकार भन्ने जनाउँछ । मानिस भई जन्मेको आधारमा उसको जीवनयापन र वृत्ति-विकासको लागि प्राप्त गर्ने जन्मसिद्ध अधिकारलाई नै मानव अधिकार भनिन्छ । यसलाई विश्वव्यापी तहमा मान्यता पाएको मानिसको आधारभूत अधिकारको रूपमा लिइन्छ । अधिकारमा सामान्यतः व्यक्तिको चाहना वा इच्छा अन्तर्निहित हुन्छ, त्यसलाई समाजले स्वीकार गर्दछ र राज्यद्वारा मान्यता प्राप्त गर्दछ । यसभित्र सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार, स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकार, अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, राजनीतिक क्रियाकलापमा सहभागिताजस्ता अधिकार पर्दछन् । आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शिक्षा, स्वास्थ्यको अधिकार, विना भेदभाव विकासका प्रतिफलहरू र प्राकृतिक स्रोतसाधनमा पहुँचको अधिकार, सम्मानपूर्वक जीवनयापन गर्न र आफूले चाहेको पेशा-व्यवसायको अधिकार पनि मानव अधिकार भित्रका विषय हुन् ।

मानव अधिकारलाई विभिन्न अभिव्यक्तिमार्फत प्रयोगमा ल्याइएको पाइन्छ । जसलाई मौलिक अधिकार (Fundamental Rights), प्राकृतिक अधिकार (Natural Rights), आधारभूत अधिकार (Basic Rights), संवैधानिक अधिकार (Constitutional Rights) भनिएको पाइन्छ । त्यसैगरी नागरिक अधिकार (Civil Rights), अहरणीय अधिकार (Inalienable Rights), नैसर्गिक अधिकार (Inherent Rights) लगायतका अभिव्यक्तिलाई मानव अधिकारको पर्यायवाचीको रूपमा लिने गरिएको छ । यी अभिव्यक्तिभित्रका प्रश्न वा विषयवस्तु आपसमा अन्तरसम्बन्धित र परिपूरक भए पनि पर्यायवाची भने होइनन् । सबैको आ-आफ्नो अर्थ, परिभाषा र विशेषता छ । कुनै एक अभिव्यक्तिले समग्रतामा मानव अधिकार शब्दावलीको प्रतिनिधित्व गर्दैन ।

अतः मानव अधिकार माथि उल्लिखित लगायतका अधिकारहरूको आम वा समुच्च अभिव्यक्ति हो । संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बडापत्रमा मानव अधिकार (Human Rights) र मौलिक स्वतन्त्रता (Fundamental Freedoms) शब्दावली प्रयोगमार्फत मानव अधिकारको महत्त्व र आदर्शलाई विश्वव्यापी बनाउन प्रयत्न गरिएको पाइन्छ ।

मानव अधिकारसम्बन्धी केही परिभाषा

“मानव अधिकार भन्नाले व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता, समानता र मर्यादासँग सम्बन्धित संविधान तथा अन्य प्रचलित कानूनद्वारा प्रदान गरिएका अधिकार सम्भन्नुपर्दछ र सो शब्दले नेपाल पक्ष भएका मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिमा निहित अधिकार समेतलाई जनाउँदछ ।”^१

“मानिस यसको कारणले गर्दा मानिसमा स्वाभाविक रूपमा अन्तर्निहित रहेका अधिकारहरूको समूहलाई मानव अधिकार भन्दछन् र यी अधिकारहरू मानिसले गर्ने पर्ने स्वाभाविक कर्तव्यहरू गरेपछि मात्र उपलब्ध हुन्छन् ।”^२

१ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८, परिच्छेद १ धारा (२) (च), राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, हरिहर भवन, ललितपुर, नेपाल ।

२ प्याकुरेल, सुशील, मानव अधिकार वर्ष १९९८ राष्ट्रिय समिति नेपालको अन्तिम प्रतिवेदन, राष्ट्रिय समितिको सचिवालय, कानून तथा न्याय मन्त्रालय, पृ. ३२९ ।

मानव अधिकार भनेको कानूनी अवधारणामात्र होइन, मानव अधिकार मानिसको लागि अनिवार्य आवश्यकता पनि हो । मानव अधिकारलाई अस्वीकार गर्नु भनेको मानवलाई अस्वीकार गर्नु हो ।^३

—जोसे डब्लु डियक्नोका

माथि उल्लिखित परिभाषाबाट स्पष्ट हुन्छ, मानव अधिकार कुनै व्यक्ति, समुदाय, धर्म, वर्ण वा राष्ट्रको मात्र विषय वा सरोकारको मुद्दा होइन । यो आन्तरिक एवम् बाह्य रूपमा सबैमा, समान रूपमा, बिना विभेद र बिना सीमा लागू हुन्छ । यो कर्तव्यमूलक, अहस्तान्तरणीय, अन्तरसम्बन्धित एवम् अविभाज्य हुन्छ ।

बुद्ध धर्म र मानव अधिकार

मानव अधिकारका मूल्य-मान्यतालाई आत्मसात् गर्न नसक्ने धर्म अस्तित्व रहन सम्भव छैन, रहिहाले पनि लामो समय टिक्दैनन् । अतः धर्म भनेको मानवता अर्थात् मानिसको भावना, ईच्छा वा चाहनाभन्दा बाहिरको विषय होइन र हुन पनि सक्दैन । अपवादलाई पन्छाउने हो अवलम्बन गरिएका र प्रचलनमा रहेका प्रायः धर्महरू पनि मानव अधिकारका मूल्यभन्दा बाहिर छैनन् र रहने पनि छैन । “मानव अधिकार” शब्द र त्यसभित्रका विषयलाई धार्मिक ग्रन्थमा प्रत्यक्षतः उल्लेख नगरिए पनि परोक्षतः यथोचित स्थान दिएको पाइन्छ । विशेषतः कर्तव्यमार्फत अधिकारको प्रयोगमा जोड दिएको अवस्था छ । अहिले कर्तव्यलाई बिसेर अधिकारको खोजीमात्र गर्ने प्रवृत्तिले जरा हाले पनि कर्तव्यको परिपालन नै धर्मको आधार मानिन्थ्यो । विभिन्न कालखण्डमा आवश्यकताअनुसार राष्ट्र विशेषले अवलम्बन गरेका कानूनी प्रावधानहरूमा समावेश गरिएका विषयहरू, समय-समयमा निर्माण गरिएका मानव अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, जारी घोषणापत्रहरू, मानव अधिकारको विकासक्रम आदिलाई केलाउँदा त्यसभित्र निहीत विभिन्न प्रावधान धर्मशास्त्रहरूमा यसअघि नै कुनै न कुनै रूपमा प्रतिबिम्बित भइसकेको देखिन्छ ।

विविध धर्महरूमध्ये बुद्ध धर्मलाई पनि मानव धर्मको रूपमा ग्रहण गरिएको पाइन्छ । जसमा प्रष्टतः “मानव अधिकार” शब्दको प्रयोग कहींकतै प्रयोग भएको पाइदैन । तर, त्यस धर्मभित्र अवलम्बन गरिएका मूल्य-मान्यता मानव अधिकारका सिद्धान्तसँग मेल खाने प्रकृतिका छन् । मानव अधिकारको स्रोत र त्यसमा अन्तर्निहित प्रावधानहरू अप्रत्यक्षतः समावेश भएको देखिन्छ । यस मतले मानिसको नैतिक आचरणलाई जोड दिन्छ । धर्मलाई मनको शुद्धीकरण र निःस्वार्थ आचरणका लागि मानिसको जीवनलाई जोडदछ । बौद्ध धर्मको चिन्ह कारण र प्रतिफलको चक्र हो, जसमा शान्ति, प्रेम र सहानुभूतिलाई सर्वोच्च मानिन्छ । यस धर्मले चार सत्यको बारेमा उल्लेख गरेको छ । जसमा दुखसच्च (सही दुःख धर्म), समुदयसच्च (सही दुःख उत्पत्ति कारण धर्म), निरोधसच्च (सही दुःख निरोध र शान्त हुने धर्म) र मगसच्च (सही दुःख निरोध र शमनमा पुगिने कारण आचरण असल मार्ग धर्म) भनी उल्लेख गरिएको छ । नमो तस्स भगवतो अरहतो सममासम बुद्धस्स जो धन्य, पवित्र र पूर्ण शिक्षित छ, उनलाई नमस्कार गर । बुद्धम् शरणम् गच्छामि (बुद्धको शरणमा जाऊ), धम्मम् शरणम् गच्छामि (धर्मको शरणमा जाऊ) र

३ प्याकुरेल, सुशील, मानव अधिकार वर्ष १९९८ राष्ट्रिय समिति नेपालको अन्तिम प्रतिवेदन, राष्ट्रिय समितिको सचिवालय, कानून तथा न्याय मन्त्रालय, पृ. ३२९ ।

सङ्घम शरणम् गच्छामि (सङ्घको शरणमा जाऊ) अतः भन्न सकिन्छ—मानव अधिकारको विकासक्रममा बौद्ध धर्मले पनि प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ । यस धर्मले आत्मसात गरेका नीति, व्यवहार र आचरण मानव अधिकारको संस्कृति सम्मत छन् भन्नुमा अन्यथा नहोला ।

मानव अधिकारको विकासक्रमलाई निकै अगाडिदेखि नै भएको भनिए पनि दोस्रो विश्वयुद्धपछि मात्र विश्वव्यापी भएको हो । त्यसअघि यो विषय राष्ट्र विशेष, घटना विशेष, क्षेत्र, वर्ग, समुदाय विशेषमा केन्द्रित वा लागू थियो । मानव अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र १९४८ पछि मात्र सबैका लागि मानव अधिकार भन्ने अवधारणा मूर्त रूप लिइएको हो । मानव अधिकारसम्बन्धी क्षेत्रीय र विश्वव्यापी रूपमा विकसित वा निर्मित जे-जति घोषणापत्र, महासन्धि, सन्धि, सम्झौता छन्, तिनको आधार बनेको मानव अधिकारको घोषणापत्र नै हो । स्वेच्छिक मानिए पनि घोषणापत्रमा उल्लिखित प्रावधान सिद्धान्ततः संयुक्त राष्ट्रसङ्घका सबै सदस्य मुलुकका लागि बाध्यकारीजस्तै हुन पुगेका छन् । यस अलवा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धि १९६६ र आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धिलाई पनि विल अफ राइट्सको रूपमा लिएको पाइन्छ ।

बुद्ध धर्ममा मानव अधिकारका विषयवस्तुमाथि चर्चा गर्नुअगाडि मानव अधिकारभित्र के-कस्ता विषयलाई समावेश गरिएको छ भनी मानव अधिकारको आधार मानिएको घोषणापत्रमा उल्लिखित प्रावधानलाई सङ्क्षेपमा उल्लेख गरिएको छ ।

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ मा अन्तर्निहित मुख्य प्रावधानहरू

- धारा १- हरेक व्यक्ति स्वतन्त्र हुन्छ र सबैसँग समान व्यवहार गरिने छ ।
- धारा २- रंग, लिङ्ग, जाति र भाषाका आधारमा कसैलाई पनि भेदभाव गरिने छैन
- धारा ३- हरेक व्यक्तिलाई जीवन स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकार हुन्छ
- धारा ४- कसैलाई पनि बाँधा वा दास बनाउन पाइने छैन ।
- धारा ५- कसैलाई पनि यातना दिइने र अमानवीय व्यवहार गरिने छैन
- धारा ६- कानूनको प्रयोगमा सबै व्यक्ति समान हुनेछन् ।
- धारा ७- कानून सबैका लागि बराबर हुनेछ । व्यवहारमा कानूनको समान रूपमा प्रयोग गरिनेछ ।
- धारा ८- हरेक व्यक्तिलाई योग्य राष्ट्रिय अदालतसम्म पुग्ने अधिकार हुनेछ ।
- धारा ९- कसैलाई पनि देश निकाला/स्वेच्छाचारी रूपमा गिरफ्तार गरिने वा जथाभावी नजरबन्दमा राखिने छैन ।
- धारा १०- सबैलाई सक्षम राष्ट्रिय न्यायलयबाट स्वच्छ र निष्पक्ष न्यायको अधिकार हुनेछ ।
- धारा ११- अदालतबाट अभियोग प्रमाणित नहुञ्जेल कुनै पनि व्यक्तिलाई निर्दोष मानिनेछ ।
- धारा १२- कुनै पनि व्यक्तिको घर, परिवार र पत्रव्यवहारमा मनोमानी ढङ्गबाट आघात पुऱ्याइने छैन ।

- धारा १३- प्रत्येक व्यक्तिलाई देशको सीमाभित्र निर्वाध रूपमा घुमफिर गर्न पाउने अधिकार हुनेछ ।
- धारा १४- प्रत्येक व्यक्तिलाई अर्को देशसँग राजनीतिक शरण माग्ने अधिकार हुनेछ ।
- धारा १५- प्रत्येक व्यक्तिलाई राष्ट्रियताको अधिकार हुनेछ ।
- धारा १६- हरेक व्यक्तिलाई विवाह गर्ने र परिवार बसाउने हक छ ।
- धारा १७- हरेक व्यक्तिलाई एकलै वा अरूसँग मिली सम्पत्ति आर्जन र उपयोग गर्ने अधिकार हुनेछ ।
- धारा १८- हरेक व्यक्तिलाई आफूले रोजेको धर्म पालन गर्न पाउने अधिकार हुनेछ ।
- धारा १९- प्रत्येक व्यक्तिलाई विचारको स्वतन्त्रता र विचार प्रकाशनको अधिकार हुनेछ ।
- धारा २०- हरेक व्यक्तिलाई शान्तिपूर्ण तरिकाले सभासम्मेलन गर्ने र सहभागी हुने अधिकार हुनेछ ।
- धारा २१- हरेक व्यक्तिलाई स्वतन्त्र र निष्पक्ष आवधिक निर्वाचनमार्फत देशको शासनमा भाग लिने अधिकार हुनेछ ।
- धारा २२- सबैलाई सामाजिक सुरक्षाको अधिकार हुनेछ ।
- धारा २३- हरेक व्यक्तिलाई राम्रो वातावरणमा काम गर्ने, सो अनुसारको ज्याला पाउने तथा ट्रेड यूनियन खोल्ने अधिकार हुनेछ ।
- धारा २४- हरेक व्यक्तिलाई कामपछि आराम र विदाको अधिकार हुनेछ ।
- धारा २५- आफ्नो र परिवारका लागि स्तरीय मानवोचित जीवनयापनका लागि आधारभूत स्वास्थ्य सुविधालगायतका मानवीय आवश्यकताहरू उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।
- धारा २६- हरेक व्यक्तिलाई शिक्षाको अधिकार हुनेछ ।
- धारा २७- हरेक व्यक्तिलाई स्वतन्त्रतापूर्वक समाजको सांस्कृतिक जीवनमा भागलिने पाउने अधिकार छ ।
- धारा २८- मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणामा उल्लिखित हरेक व्यक्तिका अधिकारहरू उपलब्ध गराउन अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्थाहरू गरिएको छ ।
- धारा २९- हरेक व्यक्तिले अरूको अधिकारको सम्मान गर्नुपर्दछ । सामाजिक जीवनमा बाँधिँएर आफ्ना कर्तव्यप्रति प्रतिबद्ध भएमात्र स्वतन्त्र र पूर्ण व्यक्तित्वको विकास सम्भव छ ।
- धारा ३०- कुनै पनि व्यक्ति र राष्ट्रलाई मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणाको गलत व्याख्या गर्ने अधिकार हुनेछैन ।

शान्तिको अधिकार

पहिलो र दोस्रो विश्वयुद्धपछिको परिणामको एउटै सन्देश थियो—शान्तिविना कसैको पनि भविष्य छैन । जसलाई संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रको प्रस्तावनामा नै उल्लेख गरिएको छ । संयुक्त राष्ट्रका हामी जनताहरूले हाम्रा जीवन-कालमा दुई पटक मानव जातिउपर अकथित दुःख ल्याउने युद्धको मारबाट भावी सन्तानलाई बचाउने र मौलिक मानव-अधिकारहरूमा, मानवीय व्यक्तिको मर्यादा र मूल्यमा, ठूला र साना राष्ट्रहरूमा एवम् महिला-पुरुषको समान हकमा विश्वास फेरि दृढ गराउने भनिएको छ ।^४ त्यसै

४ संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्र १९४८को प्रस्तावनाको नेपाली अनुवाद ।

गरी जनताको शान्तिप्रतिको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र १९८४ लगायत विभिन्न घोषणापत्रहरू पारित गरिएका छन् । मानव अधिकारविना शान्तिको परिकल्पना सम्भव छैन । शान्ति नै मानव अधिकार हो । मानव अधिकारको संरक्षणमा मात्र शान्तिको भविष्य हुन्छ । शान्ति, लोकतन्त्र, मानव अधिकार, अहिंसा एक आपसबाट पृथक रहन सक्दैनन् ।^५

मानव अधिकारले हिंसालाई स्वीकार गर्दैन । बुद्ध धर्म हिंसाविरुद्धको अहिंसात्मक हतियार हो । बडापत्र र मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रमा उल्लिखित भावी पुस्तालाई युद्धको विभिषिकाबाट बचाउने ...कुरालाई बुद्ध धर्मले आत्मसात् गरेको देखिन्छ । बौद्ध धर्ममा आश्विन शुक्ल दशमीका दिन अहिंसापर्व विजयादशमी पर्व मनाइन्छ । आफ्ना दाजुभाइलाई मारेर राज्य लिने अति उडण्ड स्वाभावको भएकोले चण्ड अशोकले आफ्नो राज्य बिस्तार गर्न अर्को ठूलो राज्य कलिंगसँग युद्ध गर्दा दुवैतर्फबाट घाइते र मृत सैनिकहरूको भयावह र दर्दनाक दृष्य देखेर भावविह्वल भएर अबदेखि म शस्त्रद्वारा हिंसात्मक विजयको काम नगरिकन धर्मप्रचारद्वारा अहिंसात्मक विजय गरूला भनी प्रतिज्ञा गर्नुभएको थियो । हिंसापूर्ण युद्धद्वारा पीडित जनता महान् बौद्ध सम्राटको यस घोषणालाई सुनेर चण्ड अशोकलाई धर्म अशोकको रूपमा स्वीकार गर्दै बडो हर्ष र उल्लासका साथ यस महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक दिनलाई हिंसामाथि अहिंसाको विजयको स्वरूपमा महान् अहिंसापर्व (विजयादशमी)को रूपमा मनाउन थाले ।^६

स्वतन्त्रता र समानता

सबै मानव जन्मजात स्वतन्त्र हुन्, ती सबैको समान प्रतिष्ठा र अधिकार छ । उनीहरू विवेक शक्ति र अन्तस्करणयुक्त भएकाले एक आपसमा भ्रातृत्वको भावना लिएर व्यवहार गर्नुपर्छ ।^७ बौद्ध धर्मले यस मान्यतालाई शिरोपर गरेको देखिन्छ । कसैलाई पनि जात, धर्म, वर्ण, लिङ्ग कुनै पनि आधारमा विभेद गरेको देखिँदैन ।

जीवनको अधिकार

मानवताभन्दा बाहिर बुद्ध धर्म छैन । बाँच र बचाउको भावनाबाट अभिप्रेरित यस धर्ममा सेवाको भावलाई उच्च स्थान दिएको पाइन्छ । समाज सेवाका विषयमा बुद्धको आदर्श आफैँ नै उपस्थित छ, स्वयम् बुद्धले सेवा सुश्रुषा गर्नु भयो र अरूलाई पनि प्रेरित गर्नुभयो । वैशालीमा महावीरको निर्वाणपछि अनेक वर्षसम्म भयङ्कर सुख्खा र अकाल भयो । बुद्धले थाहा पाएपछि त्यहाँ आफैँ जानुभयो । बुद्ध त्यहाँ गएपछि घनघोर वर्षा भयो तर त्यससँगै अनेक बिमारीहरू उत्पन्न भएर अनेक व्यक्ति मर्न थाले । बुद्धले भिक्षु सङ्घसहित भएर अन्य ठाउँबाट भिक्षा मागेर अन्न भोजन आदि ल्याएर तिनको जीवन बचाए साथै जडीबुटीहरूद्वारा उपचार गरेर हजारौँ जनताको सेवा सुश्रुषापूर्वक जीवनरक्षा गरेको उदाहरण छँदै नै छ ।

५ पहाडी, कृष्ण र पुरुषोत्तम दहाल, मानव अधिकार: लोकतन्त्र शान्ति र अहिंसाको आधार, मानव अधिकार तथा शान्ति समाज, काठमाडौँ, पृ. ६३७ ।

६ भदन्त सम्यक सम्बोधि प्राणसूत्र, सम्यक संस्कार, सुखी हेतु नेपाल, बुद्ध विहार, भुक्तमण्डप, २०६०, पृ. १४ ।

७ All human beings are born free and equal in dignity and rights. They are endowed with reason and conscience and should act towards one another in a spirit of brotherhood. (Article 1, Universal Declaration of Human Rights, 1948).

एकअर्को अवसरमा बुद्धले रोगी भिक्षुको सेवा गर्ने क्रममा भन्नुभयो—सबै स्वस्थ व्यक्तिहरूले अस्वस्थको सेवा आफ्नै अनन्य प्रेमी मानेर गर्नुपर्छ, अन्यथा दोष हुन्छ ।^८

महिला अधिकार

तत्कालीन अवस्थामा महिला अधिकार, स्वतन्त्रता, समानता, अविभेद आदि कल्पनाबाहिरका विषय थिए । २१ औं शताब्दीमा त महिलाहरूको समग्र अवस्थामा पूर्णतः सकारात्मक परिवर्तन आउन नसकेको अवस्थामा तत्कालीन परिवेश महिलामैत्री नहुनु स्वाभाविक भए पनि बौद्ध धर्म महिला अधिकारको लागि उदार थियो । महिलाहरूको राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धि १९५२, महिलाविरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि १९७९ मा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार, जीवनको अधिकार, व्यक्तिको स्वतन्त्रता र कानूनको अगाडि समान संरक्षण र सुरक्षाको अधिकार, क्रूर यातना र अमानवीय तथा अपमानजनक व्यवहार र सजायविरुद्धको अधिकारमा जोड दिएको छ । त्यसैगरी आर्थिक अधिकार, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारको अधिकार आदि विषय रहेका छन् । यी-मध्ये कतिपय व्यवस्था त्यसवेला नै लागू भएको देखिन्छ । महिलाहरूको अलग भिक्षुणी सङ्घ स्थापना हुनु र त्यसमा ठूलो सङ्ख्यामा महिला भिक्षुणीको रूपमा आबद्ध हुन पाउने गरी अधिकार दिनु सामान्य कुरा थिएन । शुरुमा बुद्ध महिलाहरूलाई प्रव्रजित गर्ने कुरामा सकारात्मक नभए पनि पछि शिष्य आनन्द र बुद्धबीचको संवादबाट बुद्ध महिलाहरूलाई आध्यात्मिक मार्ग अवलम्बन गर्न एवम् योगसिद्धिको अवसर दिन सकारात्मक भई व्यवहारमा उतार्नु एक किसिमको ठूलै क्रान्ति थियो । महिलाप्रति बुद्ध हेराई कस्तो थियो भन्ने बुद्धले भिक्षुहरूलाई महिलाप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारको सम्बन्धमा दिनुभएको उपदेशले पनि प्रष्ट पार्दछ, जसमा (१) स्त्रीहरूको मुख नहेर्नु, (२) मुख हेर्नुपर्ने अवस्था आएमा कुरा नगर्नु र (३) कुरा गर्नुपर्ने अवस्थामा स्मृतिलाई सम्हालेर होस गरेर बस्नु भनी उल्लेख गरिएको छ । एक पटक बुद्ध श्रावस्तीको जेतवनमा विहार गर्ने क्रममा रानीले छोरी जन्माएको भनी राजालाई दुःखी अवस्थामा भेटेका थिए । त्यो पीडादायी क्षणमा कतिपय स्त्रीहरू पुरुषभन्दा मेघावी, श्रेष्ठ, शीलवती हुन्छन् भनी दिएको अर्तिसम्बन्धी प्रसङ्ग अहिले पनि उत्तिकै चर्चित छ ।

सुमुक्तिका सुमुक्तिका साधुमुक्तिकांमिह मुसलस्स

अहिरिको मे छत्तक वा पि उख्खलिका मे देडडुभं वा ति ॥२३॥

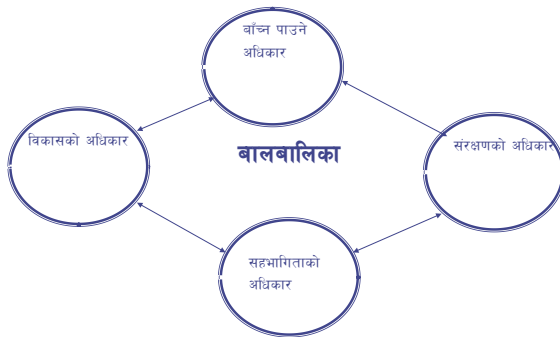
(ओहो म मुक्त नारी हुँ । मेरो मुक्ति कति धन्य छ, पहिले म मुसल बोकेर धान कुट्ने गर्थेँ, आज म त्यसबाट मुक्त भएकी छु । मेरो दरिद्र अवस्थाका ती साना-साना भाँडाकुँडाहरू, जसका बीच म फोहोरी भएर बस्थेँ र मेरो निर्लज्ज पति मलाई ती वस्तुहरूभन्दा पनि तुच्छ ठान्दथ्यो, जसलाई ऊ आफ्नो जीविकाको लागि बनाउथ्यो ।^९ यी र यस्ता दृष्टान्तबाट पनि प्रष्ट हुन्छ—महिला अधिकारसम्बन्धी महासन्धिमा समावेश प्रावधानलाई तत्कालीन अवस्थामा नै आत्मसात गरेको पाइन्छ ।

८ कौशल्यायन, आनन्द र वीआर अम्बेडकर, भगवान् बुद्ध और उनका धर्म, बम्बई सिद्धार्थ प्रकाशन, १९९१ ।

९ श्रीकृष्ण आनन्द (ले.) र ललिजन रावल (अ.), गौतम बुद्ध, जीवनी, उपदेश र सिद्धान्त, वि.एन. पुस्तक भण्डार काठमाडौं, २०७२, पृ. २२२ ।

बाल अधिकार

सामान्यतः बालबालिका भन्नाले उमेरको निश्चित हद पूरा नगरेका व्यक्तिलाई जनाउँदछ । बाल अधिकारको घोषणापत्रमा उल्लेख गरिएबमोजिम बालकलाई निजको शारीरिक तथा मानसिक अपरिपक्वताको कारणले जन्मनुअघि तथा जन्मेपछि समुचित कानूनी संरक्षणलगायत विशेष संरक्षण र स्याहारको आवश्यकता पर्ने कुरालाई हृदयङ्गम गर्दै^{१०} यस महासन्धिको प्रयोजनका लागि, बालबालिका भन्नाले बालबालिकासम्बन्धी कानूनले पहिले नै बालिग हुन्छ भनी तोकेकामा बाहेक १८ वर्षभन्दा कम उमेरका प्रत्येक मानवजाति सम्भन्नुपर्छ ।^{११} भनी उल्लेख छ । बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिकले बालबालिकाका नाम र राष्ट्रियताको अधिकार (धारा ७), आमाबाबुसँग बसोबास गर्ने अधिकार (धारा ९), पारिवारिक पुनर्मिलनको अधिकार, (धारा १०), बालबालिकाको विचार प्रकट गर्न पाउने र विचारले उचित मान्यता पाउने अधिकार (धारा १२), स्वास्थ्य र स्वास्थ्यसेवाहरूको अधिकार (धारा २४), शिक्षाको अधिकार (धारा २८) सम्बन्धमा उल्लेख छ । यसैगरी भेदभाव गर्न नहुने (धारा २), बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई ध्यानमा राख्नुपर्ने (धारा ३), अधिकारहरूको कार्यान्वयन गर्नपर्ने (धारा ५), बाँच्न पाउने र दीर्घजीवन र विकास गर्नुपर्ने(धारा ६), परिचय संरक्षण गर्नुपर्ने(धारा ८), बाबुआमाबाट बिछोड भएमा संरक्षण दिनुपर्ने (धारा ९), बालबालिकाहरूको विदेशमा अवैध स्थानान्तरण वा अपहरणसम्बन्धी अधिकारको रक्षा गर्नपर्ने (धारा ११), बालबालिकाको लालनपालनमा प्राथमिक दायित्व आमाबाबुको हुने र यसमा राज्यले पनि सहयोग गर्नपर्ने (धारा १८) जस्ता दायित्वहरू पनि तोकेको छ ।

गर्भमंगल संस्कार

बौद्ध धर्मले बालबालिकाको अधिकार र कर्तव्यको बारेमा धेरै कुरा बोलेको छ । गर्भिणी भएको ५/६ महिनामा गर्भमा भएको बच्चाको इन्द्रियद्वारहरू पनि विकास हुने हुनाले नै असल संस्कार बसोस् भन्ने हेतुले गर्भिणी आमालाई त्रिरत्न शरणसँगै पञ्चसिद्धान्त ग्रहण गर्न लगाउनुपर्छ साथै सम्यक शिक्षाको पाठ धर्मश्रवण र भिक्षु आदि भएमा भोजन, दान आदि पून्य कर्म गराउन सकिन्छ ।^{१२} बालबालिकाको आमाबाबुप्रति र आमाबाबुको बालबालिकाप्रति कस्तो भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ अथवा के-कस्ता कर्तव्यहरू

१० बाल अधिकार महासन्धि, १९८९ को प्रस्तावनाको नेपाली अनुवाद ।

११ बाल अधिकार महासन्धि, १९८९ धारा १ को नेपाली अनुवाद ।

१२ भदन्त सम्यक् सम्बोधि प्राणसूत्र, सम्यक संस्कार, सुखी हेतु नेपाल, बुद्ध विहार, भुक्टिमण्डप, २०६०, पृ. १४-१५ ।

उल्लेख गरिएका छन् भन्ने सम्बन्धमा पनि उल्लेख गरिएको छ। जसअनुसार ^{१३} आमाबाबुप्रति छोराछोरीको कर्तव्य: (१) भरणपोषण गर्नु (२) कृतज्ञ भएर काम गरिदिनु (३) कुलवंश रक्षा गर्नु(४) अंशभाग रक्षा गर्नु(५) पुन्यानुमोदन गर्नु र छोराछोरीप्रति आमाबाबुको कर्तव्य: (१) पापबाट बचाउनु (२) पून्य कार्यमा लगाउनु (३) शिल्प विद्या सिकाउनु (४) समयमा विवाह गराइदिनु (५) अंशभाग दिनु भनिएको छ। यी प्रावधानबाट बालबालिकाप्रति पनि बौद्ध धर्मको विशेष उदार रहेको पाइन्छ।

जातीय विभेदविरुद्धको अधिकार

जातीय उत्पत्ति वा जातिविशेषको आधारमा गरिने व्यक्तिहरूबीच सामाजिक भिन्नता वा विभाजनको स्थितिलाई नै जातीय भेदभाव भनिन्छ। Race and Discrimination को संयोजित रूप हो। Discrimination शब्द ल्याटिन भाषाको Discriminatio बाट जन्मेको हो, जसको अर्थ हुन्छ—भिन्नता वा विभाजित ! आर्यमूलका निम्न वर्ग र विजित अनार्यहरूलाई शूद्र भनिएको र तात्कालीन शासकहरूले पानी चल्ने र नचल्ने भनी विभाजन व्यवस्था गरेको पाइन्छ। जातीय भेदभाव भन्नाले राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वा सार्वजनिक जीवनमा वा कुनै क्षेत्रमा जाति, वर्ण, वंश वा राष्ट्रिय वा जातीय उत्पत्तिमा आधारित कुनै पनि भेदभाव, बहिष्कार, प्रतिबन्ध वा प्राथमिकतालाई बुझाउँछ।^{१४} मानिस जन्मसिद्ध रूपमा स्वतन्त्र, अधिकार र सम्मानमा समान हुने भएकोले समानतालाई व्यक्तिको आधारभूत मानव अधिकार मानिन्छ। मानिसलाई कुनै जात, परिवार विशेष, पेशा अवलम्बन, जैविक कारण, शारीरिक अवस्था, रोग विशेष, अपाङ्गता आदि कारण गरिने फरक व्यवहार नै विभेद हो। जसभित्र छुवाछूत, व्यक्तिको मर्यादा र आत्मसम्मानमाथि प्रहार गर्ने, भेदभाव, बहिष्करण, वञ्चित वा अलग गर्ने वा अन्य कुनै आधारमा गरिने अधिकारको हनन पर्दछन्। धर्म, संस्कृति, प्रथा, परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै पनि आधारमा निजी वा सार्वजनिक रूपमा कुनै पनि व्यक्ति वा समुदायलाई भेदभाव, बहिष्कार वा उँचो वा नीच ठहर्‍याउने वा छुवाछूतजस्ता कार्यहरू कानूनतः दण्डनीय, सामाजिक रूपमा निन्दनीय/अस्वीकार्य र नैतिक रूपमा घृणित कार्यहरू हुन्। बुद्ध धर्मलाई हेर्दा यस प्रकृतिका जातीय विभेदलाई कतै पनि स्थान दिएको पाइँदैन। बुद्धका सङ्घमा सबै जातिको निर्वाध प्रवेश थियो। त्यहाँ शूद्र, चाण्डाल, स्त्री एवम् अस्पृश्यको भेद थिएन। केही यी दृष्टान्तले पनि यसलाई पुष्टि गर्दछ:

ऐते खो वसल वुता, मया वो ये पकासिता ।
 न जच्चा वसलो हो ति, न जच्चा होति ब्राह्मण ।
 कम्मना वसलो होति कम्मना होति ब्राह्मण ।
 यसरी जुन शूद्रबारे, मैले तिमीलाई बताइदिँ ।
 न जातले शूद्र हुन्छ, न जातले हुन्छ ब्राह्मण ।
 कर्मले नै शूद्र हुन्छ, कर्मले नै हुन्छ ब्राह्मण ॥^{१५}

१३ उही, पृ. १२८ ।

१४ सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मुलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५ को धारा १ ।

१५ भदन्त सम्यक् सम्बोधि प्राणसूत्र, सम्यक संस्कार, सुखी हेतु नेपाल, बुद्ध विहार, भुक्टीमण्डप, २०६०, पृ. ८८ ।

आमावाट जन्मनाले नै कोही ब्राह्मण हुँदैन । अपरिग्रही र त्यागी जो छ, त्यो ब्राह्मण हो ।^{१६} जटाधारण गर्नाले, गोत्रले साथै जन्मले पनि ब्राह्मण हुँदैन, जसमा सत्य, धर्म र पवित्रता छ, त्यो नै ब्राह्मण हो ।^{१७} जसले ध्यान, निर्भयता, स्थिरता, कृतकृत्यता, आश्रवरहितता र निर्वाणको प्राप्ति गरेको छ, त्यही ब्राह्मण हो ।^{१८} एक पटक एकजना ब्राह्मणले बुद्धलाई सोधे—हे गौतम तिमी आफ्ना श्रावकहरूलाई ब्राह्मण भनेर किन सम्बोधन गर्दछौ ? बुद्धले उत्तरमा भन्नुभयो— हे ब्राह्मण, म जाति या गोत्रका आधारमा ब्राह्मण भन्दैन, केवल उत्तम गति अर्हत्व प्राप्ति गरेका लाई मात्र ब्राह्मण भन्दछु ।^{१९} कुनै व्यक्ति जातिले वृषल पनि हुँदैन र जातिले ब्राह्मण पनि हुँदैन ।^{२०} जन्मले होइन, मानिस कर्मले महान् बन्छ । बुद्ध धर्मले यही मर्मलाई आत्मसात गरेको पाइन्छ ।

विचार अभिव्यक्ति र सङ्गठनको स्वतन्त्रता

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धि एवम् संविधानमा पनि विचार अभिव्यक्ति र सङ्गठन गर्न पाउने स्वतन्त्रतालाई स्थान दिइएको छ । जसमा स्वतन्त्रपूर्वक आफ्ना विचार प्रवाह गर्ने, सङ्घसङ्गठन निर्माण गर्ने, आफ्नो चाहनाअनुसार कुनै पनि सङ्गठनमा सङ्गठित हुने अधिकार प्रत्याभूत गरिएको छ । बुद्ध धर्मले यस पक्षलाई हृदयंगम गरेको पाइन्छ । बुद्धले आफ्नो सङ्घमा कसैलाई पनि निषेध गरेको पाइँदैन । विभिन्न नियमहरूका बाबजुद महिलाहरूले पनि आफ्नै भिक्षुणी सङ्घ गठन गरी अधिकार उपभोग गरेको देखिन्छ ।

सङ्घमा नेतृत्व गर्ने व्यक्ति नातावादमा आधारित नभई योग्यता र क्षमतामा नियुक्ति हुने पद्धति विकास भएको थियो । देवदत्त आफैँ भिक्षु सङ्घको प्रमुख र धम्म सेनापति बन्न चाहन्थे । देवदत्तले आफ्नो चाहनालाई बुद्धसामु प्रकट गरे तर उनी सहमत हुन सकेनन् । नातामा उनी भाइ पर्दथे । उनले चाहेका भए त्यो कुनै ठूलो र असम्भव कार्य थिएन तर भएन् । त्यसपछि सङ्घमा फुट ल्याउनेदेखि लिएर तीन पटकसम्म बुद्धको हत्या गर्ने प्रयास भयो । अन्ततोगत्वा सबै प्रयत्नहरू निरर्थक भए ।

विचार स्वतन्त्रताको उपदेश यसरी गर्नुभएको छ—हे भिक्षुहरू हो, जसरी खोलो तरेर पारी जानका लागि नाउको आवश्यकता हुन्छ, तर तरेपछि त्यसलाई समाई राख्नु आवश्यक हुँदैन । त्यस्तै नै मैले तिमीहरूलाई दिइएको उपदेश पनि पार हुनका लागि हो तर समाएर बसी राख्न होइन ।^{२१} एक पटक केशुपुत्र ग्रामका कालम जातिका व्यक्तिहरूले बुद्धसँग सोधे—भगवान ! केही श्रमण र ब्राह्मणहरू आएर एक अर्काका मतको खण्डन गर्दछन्, अब हामीले कुन कुरा पत्याउने ? बुद्ध भन्नुहुन्छ—तिमीहरूले उनका

१६ धम्मपद ब्राह्मणवग्गो द्वारिकादास शास्त्री, वाराणसी : बौद्धभारती, १९९२ ।

१७ उही ।

१८ उही ।

१९ उही, पृ. २३० ।

२० सुत्त निपात, धर्मरक्षित सं. दिल्ली, मोतीलाल बनारसी दास, १९५८ ।

२१ मज्झिम निकाय सं. स्वामी द्वारिकादास शास्त्री, जि. ४-५ बौद्ध भारती वाराणसी, १९८५ पृ. ४१३ ।

वचनमा विश्वास नगर किनकि तिमीहरू आफैँले नै राम्रो अदोष, विज्ञहरूद्वारा अभिनन्दित, जसलाई लिएर, ग्रहण गरेर हित र सुख हुन्छ, त्यसै धर्मलाई जान र तर्क बुद्धिले हेर, अनिमात्र स्वीकार गर ।^{१२} भिक्षुहरूलाई त आफ्नै उपदेशप्रति पनि विश्वस्त नहुनका लागि बुद्ध भन्नुहुन्छ—

तापाच्छेदाच्च निकाषात् सुवर्णमिव पण्डितैः ।
परीक्ष्य भिक्षवो ग्राह्यं मद्बचो न तु गौरवात् ॥

मैले दिएको उपदेश भनेर तिमीहरूले ग्रहण नगर । जसरी स्वर्णकारले सुनलाई तपाएर पिटेर, काटेर कसीमा कसेर मात्र त्यसलाई प्रमाणित गर्दछ, त्यस्तै नै मेरा उपदेशलाई पनि जाँचेर मात्र ग्रहण गर ।^{१३} यसबाट पष्ट हुन्छ—बुद्ध धर्म विचार अभिव्यक्ति र सङ्गठनको स्वतन्त्रासम्बन्धी अवधारणालाई व्यवहारमा अवलम्बन गरेको पाइन्छ ।

सम्पत्तिको अधिकार

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा १७ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई अरूसँग मिलेर सम्पत्ति राख्ने, कुनै पनि व्यक्तिलाई स्वेच्छाचारी ढङ्गले निजको सम्पत्तिबाट वञ्चित गर्न नपाइने भनी उल्लेख गरेको छ । यसको अर्थ हो—कुनै पनि व्यक्ति कानूनी सीमाभित्र रही सम्पत्ति आर्जन एवम् उपभोग गर्न स्वतन्त्र छ । बुद्ध धर्ममा पनि सम्पत्तिसम्बन्धी अधिकारलाई सम्मान गरेको पाइन्छ । जसले अर्काको सम्पत्ति हरण गर्दछ, त्यो वृषल (नीच) हो । ऋण लिएर जसले मैले ऋण लिएकै छैन भन्दछ र तिर्दैन त्यो वृषल हो ।^{१४} बुद्ध आफैँले गरीबहरूप्रति सहानुभूति प्रकट गरेको विषय डा.अम्बेडकरले उठाएका छन् । आफ्नो बाल्यकालमा नै बुद्धले एक-अर्काको शोषण गर्न नहुने विषय उठाएका थिए । बुद्ध आफैँ नै दरिद्रता (गरीबी) का विरोधी थिए । परिश्रमपूर्वक, पसिना बगाएर, न्याय-सङ्गत पद्धतिले नै धन आर्जन गर्ने उपदेश गर्दथे ।^{१५} धनलाई प्रसन्न गर्नका निम्ति परिश्रम गर्ने उपदेश बुद्धको छ र उपासकहरूलाई बुद्ध भन्दथे—धनलाई प्रसन्न गरेपछि, मात्र धनले आनन्द दिन्छ । यसरी धनले अन्य व्यक्तिहरूलाई पनि शान्ति प्रदान गर्दछ । यस्ता श्रमबाट प्राप्त धनले विमुक्तता, संयम, र विकास प्रदान गर्दछ ।^{१६} वस्तुतः निर्धनता सबै पापहरूको उत्पादक हुन्छ । .. किन्तु निर्धनहरूलाई राजाले धन दिएनन् । त्यसबाट दरिद्रताको वृद्धि भयो । त्यसबाट चोरी गर्ने प्रवृत्ति बढ्न थाल्यो, चोरलाई समातेर राजाका अगाडि खडा गरियो, राजाले सोधे किन चोरी गरेको भनेर सोधनी गर्दा हाम्रो दैनिकीनै चलनसकेन । त्यसपछि राजाले तिनीहरूलाई धन दिए । त्यसपछि भने यस धनद्वारा पुष्ट बन्न, आफ्नो कारोवारको सञ्चालन गर । ऐहिक एवम् पारलौकिक सुखका लागि दान गर ।^{१७}

१२ अङ्गुत्तरनिकाय, सं. आर. मौरिस और ई सर्डी, लन्दन, १८८३ ।

१३ शान्तरक्षित, तत्त्वसंग्रहः, द्वारिकादास शास्त्री, वाराणसी ।

१४ सुत्त निपात, धर्मरक्षित सं. दिल्ली, मोतीलाल बनारसी दास, १९५८ ।

१५ अम्बेडकर, वी.आर भगवान् बुद्ध इतिहास एवम् धम्म दर्शन, बम्बई, सिद्धार्थ प्रकाशन, १९९१, पृ. ४५९ ।

१६ उही, पृ. ४५ ।

१७ दीघ निकाय, जगदीश कश्यप सं. लखनऊ, बुद्ध विहार, १९७९ ।

यसको सन्देश हो—राज्य आफ्ना नागरिकहरू संवेदनशील बन्नुपर्दछ। रोजगारी प्राप्त गर्नु, खान-लाउन पाउनु उनीहरूको अधिकार हो, यसलाई राज्यले सम्बोधन गर्न सक्नुपर्दछ। अहिले पनि बेरोजगारी, बाध्यता, वैकल्पिक व्यवस्था हुन नसक्दा मानिसहरू चोरी, डकैती, लुटपाटजस्ता गतिविधिमा संलग्न भइरहेका छन्। यो अवस्था आउन नदिनु राज्यको दायित्व हो तर व्यवहारतः यस प्रकृतिका घटनाहरूबाट समाज दिनानुदिन पीडित भइरहेको छ।

भोकविरुद्धको अधिकार

भोक, रोग, गरीबी, अभाव मानव अधिकारभित्र नपर्ने विषय हुन्। जहाँ जनताको खान पाउने अधिकार र भोकविरुद्धको अधिकारको सम्मान हुँदैन, त्यहाँ मानव अधिकारको प्रत्याभूति कठिन हुन्छ। खाद्यान्न अधिकारको अभावमा स्वतन्त्रताको हक उपभोग गर्न सम्भव हुँदैन साथै खाद्यान्नको अभावमा चल्ने जीवन सम्मानपूर्वक हुँदैन। अतः स्वतन्त्रता र खाद्यान्नको अधिकारलाई आपसमा परिपूरक मानिन्छ। भोकको सम्बन्धमा बुद्धको मत छ—भोक सबैभन्दा ठूलो रोग हो, र निरोग हुनु परलाभ हो।^{२८} वैशालीमा भोकमरी र रोगव्याधीको प्रकोपबाट मानिसलाई जोगाउन बुद्ध आफैं भिक्षाटनमा संलग्न भएको देखिन्छ। सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक भनेको मानवीय मूल्य, मान्यता र मर्यादामा आधारित हुन्छ। जुन कुरा गाँस, बास, कपास, स्वास्थ्य, शिक्षाजस्ता आधारभूत कुराको प्राप्तमा निर्भर रहन्छ।

शिक्षाको अधिकार

शिक्षाविनाको जीवन सोचनसम्म सम्भव छैन। आधारभूत शिक्षा निःशुल्क, सुलभ एवम् पहुँचयोग्य हुनुपर्दछ। शिक्षाको लक्ष्य मानवको व्यक्तित्वको पूर्ण विकास र मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताप्रति सम्मान र सुदृढ गर्ने तर्फ केन्द्रित हुनुपर्ने सबै राष्ट्र, जाति र धार्मिक समूहबीच समझदारी, सहिष्णुता र मित्रता प्रवर्द्धनको विकास गर्नेछ र शान्ति कायम गर्नको लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घको प्रयत्नहरूलाई अधि बढाउने छ भनी मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा २६ मा उल्लेख छ। शिक्षाको महत्त्व यो मानव जातिको लागि कति आवश्यक छ भन्ने बुद्धका यी भनाइबाट पनि प्रष्ट हुन्छ—बहुश्रुत हुनु, शिल्प सिक्नु, शिष्य हुनु, सुशिक्षित हुनु राम्रो बोली गर्नु यो उत्तम मङ्गल हो।^{२९} जसरी ठूला नदीहरू, गङ्गा, यमुना, अचिरवती आदि समुद्रमा प्रवेश गर्दछन् र आफ्नो पहिलाको नाम छोड्दछन् र समुद्रकै नामले चिनिन्छन्, त्यस्तै सबै जातिहरू यस विनयमा आएर शिक्षित भएर प्रवर्जित हुन्छन्।^{३०}

२८ उही पृ. ८।

२९ सुत्त निपात, धर्मरक्षित सं. दिल्ली: मोतीलाल बनारसी दास, १९५८।

३० उदनसोन स्थविर वर्ण, मङ्गलम निकाय द्वारिकादास शास्त्री वाराणसी: १९८५।

निर्वाह गर्नुपर्ने कर्तव्य

अधिकारलाई आधुनिक र कर्तव्यलाई प्राचीन अवधारणाको रूपमा लिएको पाइन्छ। विशेषतः प्राचीन समय धर्म वा धार्मिक मूल्य-मान्यताबाट निर्देशित भएको देखिन्छ। अहिले पनि कानून र व्यवहारमा धर्मको प्रभाव उत्तिकै छ। मानिसले गर्न हुने र गर्न नहुने कार्यहरूको बारेमा विभिन्न धर्मग्रन्थहरूमा विवेचना गरिएको छ, जसमा कसले के-कस्तो कर्तव्य निर्वाह गर्नुपर्ने हो, सो नगरेवापत उत्पन्न हुने परिणामको सम्बन्धमा पनि चर्चा गरिएको छ। कर्तव्य पालना गरेवापत स्वतः अधिकार प्राप्त हुन्छ। कर्तव्यमा अडिगमा स्वर्ग र त्यसभन्दा बाहिर गएमा नर्क छिरिन्छ भन्ने धार्मिक मान्यता पनि रहिआएको छ। आधुनिक समयमा मानव अधिकारसम्बन्धी अभिलेखहरूमा अधिकारलाई बढी स्थान देखिएको कर्तव्यलाई गौण मानिएको जस्तो देखिए पनि कर्तव्यविना अधिकार सम्भव छैन। बौद्ध धर्ममा पनि कसले के-कस्तो कर्तव्य निर्वाह गर्नुपर्छ भन्ने सम्बन्धमा चर्चा गरिएको पाइन्छ।

कर्तव्यको बारेमा मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न अभिलेखहरूमा उल्लेख छ। (१). प्रत्येक व्यक्तिको समाजप्रतिको कर्तव्यहरू छन् र त्यस्तो समाजमा बसेर मात्र व्यक्तित्वको स्वतन्त्र र पूर्ण विकास सम्भव छ। (२) आफ्ना अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको उपयोग गर्दा, प्रत्येक व्यक्ति अन्य व्यक्तिका अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको उचित मान्यता र सम्मान हासिल गर्ने तथा प्रजातान्त्रिक समाजमा नैतिकता, सार्वजनिक व्यवस्था र जनकल्याण हासिल गर्ने एकमात्र उद्देश्यका लागि कानूनले निर्धारण गरेका प्रतिबन्धहरूको मात्र अधिनमा रहने छ। (३). संयुक्त राष्ट्रसङ्घका उद्देश्य र सद्धान्तहरूको प्रतिकूल हुने गरी कुनै पनि अवस्थामा यी अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको उपभोग गर्न पाइने छैन।^{३१}

बौद्ध धर्ममा राजाका कर्तव्यको अलवा अरूले निर्वाह गर्नुपर्ने कर्तव्यलाई पनि विशेष जोड दिएको पाइन्छ, जुन अहिलेको परिवेशमा पनि उत्तिकै सान्दर्भिक देखिन्छन्। जसमा आमाबाबुप्रति छोराछोरीको, छोराछोरीप्रति आमाबाबुको, गुरुप्रति शिष्यको, शिष्यप्रति गुरुको कर्तव्य के हुने भन्ने सम्बन्धमा उल्लेख छ। त्यसै गरी स्वास्नीप्रति लोग्नेको, लोग्नेप्रति स्वास्नीको, मित्र अमात्यप्रति, मित्र अमात्यको, नोकर र सहयोगीप्रति मालिकको, मालिकप्रति नोकर सहयोगीको कर्तव्य सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ। जसलाई निम्नानुसार बक्समा उल्लेख गरिएको छ।^{३२}

३१ मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८, धारा २९।

३२ भदन्त सम्यक् सम्बोधि प्राणसूत्र, सम्यक संस्कार, सुखी हेतु नेपाल, बुद्ध विहार, भुक्तृमण्डप, २०६०, पृ. १२८-१३०।

<p>आमाबाबुप्रति छोराछोरीको कर्त्तव्य</p> <ol style="list-style-type: none"> १) भरणपोषण गर्नु २) कृतज्ञ भएर काम गरिदिनु ३) कुलवंश रक्षा गर्नु ४) अंशभाग रक्षा गर्नु ५) पुन्यानुमोदन गर्नु <p>छोराछोरीप्रति आमाबाबाको कर्त्तव्य</p> <ol style="list-style-type: none"> १) पापबाट बचाउनु २) पून्य कार्यमा लगाउनु ३) शिल्प विद्या सिकाउनु ४) समयमा विवाह गराइदिनु ५) अंशभाग दिनु <p>स्वास्तीप्रति लोग्नेको कर्त्तव्य</p> <ol style="list-style-type: none"> १) सम्मान गर्नु २) अपमान नगर्नु ३) अतिचार नगर्नु ४) ऐश्वर्य प्रदान गर्नु ५) अलङ्कार प्रदान गर्नु <p>लोग्नेप्रति स्वास्तीको कर्त्तव्य</p> <ol style="list-style-type: none"> १) कामकाज राम्ररी गर्नु २) परिजन (सहयोगी) वशमा राख्नु ३) अतिचारिणी नहुनु ४) सम्पत्तिको रक्षा गर्नु ५) निलालसी भई काम गर्नु 	<p>गुरुप्रति शिष्यको कर्त्तव्य</p> <ol style="list-style-type: none"> १) उथ्यान (तत्परता) गर्नु २) उपस्थान (सेवा) गर्नु ३) सुश्रुषा गर्नु ४) परिचय गर्नु (सत्कारपूर्वक शिल्प गर्नु) <p>शिष्यप्रति आचार्यको कर्त्तव्य</p> <ol style="list-style-type: none"> १) सुविनय बनाउनु २) राम्ररी शिल्प विद्या सिकाउनु ३) आफ्नो विद्यालाई स्थायित्व गराउनु शिल्प श्रुतविद्या सिकाउनु ४) मित्र अमात्यको सुप्रतिपादन गर्नु ५) दिशाको सुरक्षा गर्नु <p>मित्र अमात्यप्रतिको कर्त्तव्य</p> <ol style="list-style-type: none"> १) दान दिनु २) प्रिय वचन बोल्नु ३) अर्थचर्या गर्नु ४) समान व्यवहार गर्नु ५) विश्वासपात्र हुनु <p>मित्र अमात्यको कर्त्तव्य</p> <ol style="list-style-type: none"> १) प्रमादमा रक्षा गर्नु २) सम्पत्तिको रक्षा गर्नु ३) भयभित हुँदा रक्षक बन्नु ४) आपतकालमा नछाड्नु ५) अन्यले पनि सत्कार गराउनु
--	---

<p>नोकर र सहयोगीप्रति मालिकको कर्तव्य</p> <ol style="list-style-type: none"> १) शक्तिअनुसार काम दिनु २) भोजन ज्याला दिनु ३) रोगी हुँदा सेवा गर्नु ४) उत्तम खाद्य वस्तु दिनु ५) समय-समयमा छुट्टी दिनु 	<p>श्रमण बाह्यमणप्रति गृहस्थको कर्तव्य</p> <ol style="list-style-type: none"> १) मैत्रीयुक्त चित्तले सेवा गर्नु २) मैत्रीयुक्त वचन बोल्नु ३) मैत्रीयुक्त काथिक कर्म गर्नु ४) दान गर्नु ५) श्रद्धाले स्वागत गर्नु
<p>मालिकप्रति नोकर सहयोगीको कर्तव्य</p> <ol style="list-style-type: none"> १) मालिकभन्दा अगाडि उठ्नु २) मालिकभन्दा पछाडि सुत्नु ३) दिएको मात्र लिन ४) राम्ररी काम गर्नु ५) मालिकको कीर्ति प्रशंसा गर्ने हुनु 	<p>श्रमण बाह्यमणको गृहस्थप्रति कर्तव्य</p> <ol style="list-style-type: none"> १) पापबाट बचाउनु २) धर्ममा लगाउनु ३) अनुकम्पा गर्नु ४) अश्रुत विद्या सुनाउनु ५) श्रुत विधामा दृढता जगाउनु र ६) सुगति मार्ग बनाउनु

अतः कर्तव्य र अधिकारबीच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध छ । एकको अभावमा अर्काको अस्तित्व सम्भव छैन । अधिकार व्यक्तिको समाज र कर्तव्य समाजको व्यक्तिसँगको माग हो । अधिकारमार्फत व्यक्तिले अरूसँग आफ्नो हितका लागि सुविधा खोजेको हुन्छ, भने कर्तव्यमार्फत अरूको हितको लागि सहायता गर्दछ । मानिस सामाजिक प्राणी भएकोले जुन समाजले उसलाई अधिकार प्रदान गर्दछ, त्यसप्रति उसले कर्तव्य पनि पालन गर्नुपर्दछ । त्यसैले भनिन्छ—कर्तव्यको दुनियामा मात्र अधिकारको अस्तित्व सम्भव छ । बुद्धकालीन कर्तव्यसम्बन्धी शिक्षा आज पनि उत्तिकै प्रेरणादायी छ ।

शासन-व्यवस्थामा बुद्ध

राज्यव्यस्था वा शासन-प्रणाली जनताको भावना वा चाहनाबाहिर रहन सम्भव छैन । मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट हेर्दा पनि शासन-प्रणाली भनेको जनताद्वारा जनताको लागि हुनुपर्दछ । नागरिकलाई केन्द्रविन्दु भन्दा बाहिर राखी अवलम्बन गरिने शासनले जनताको प्रतिनिधित्व गर्न असम्भव हुन्छ । आवधिक निर्वाचन, जनप्रतिनिधिमार्फत शासन, जवाफदेहिता, सुशासन, पारदर्शिता आदि असल शासनका आधार हुन् । बुद्ध धर्मले यी मान्यतालाई कसरी आत्मसात गरेको छ, भन्ने कुरा यी दृष्टान्तबाट पनि भल्कन्छ । अजात शत्रुका मन्त्रीलाई उनका विरोधी वैशालीका लिच्छवीहरूका शासनतन्त्रको प्रशंसा गर्दै बुद्ध भन्नुहुन्छ—

- (१) सबै एकत्रित भएर सामूहिक निर्णय गर्नु,
- (२) निर्णयअनुसारको काम गर्नु,
- (३) व्यवस्था अर्थात् कानून एवम् विनयको पालना गर्नु,
- (४) वृद्धहरूको सेवा सत्कार गर्नु
- (५) महिलाहरूको सम्मान गर्नु तथा जबर्जस्ती व्यवहार नगर्नु,
- (६) जातीय धर्मको पालन गर्नु,
- (७) धर्माचार्यहरूको सत्कार गर्नु नै लिच्छवीहरूको महत्त्वपूर्ण व्यवस्था रहेको छ र यसको अनुसरण गर्नु कुनै पनि राज्यको हितमा छ।^{३३}

त्यसैगरी राजाले कसरी शासन सञ्चालन गर्नुपर्दछ ? राजाका कर्तव्यहरू के-के हुन् ? कस्ता कार्यहरूबाट जनताले सुखशान्तिको अनुभूति गर्न पुग्छन् ? जस्ता विषयलाई बौद्ध धर्ममा पनि उल्लेख गरिएको छ । बुद्धले धर्म र न्यायको आधारमा राजाले फैसला गर्नुपर्ने, निर्णय हतारमा होइन, निकै सोचविचारका साथ गर्नुपर्छ, अन्यथा सही निर्णय हुन नसकी न्याय मर्न सक्छ भन्ने उनको मत छ । जातक कथामा बुद्धले राजाका १० कर्तव्यहरूको बारेमा चर्चा गरेका छन्, जो अहिले पनि उत्तिकै सान्दर्भिक देखिन्छन् ।

पहिलो कर्तव्य हो, उदारता, विशाल हृदय र दानशीलता । शासनमा बसेका मानसिहरूले धन-सम्पत्तिसँग मोह गरेर सरकारी आम्दानीलाई जनताको भलाइका लागि प्रयोग गर्नुपर्छ । (२) शील र सदाचार जीवन जीउनुपर्छ । (३) जनताका भलाइका लागि आफ्ना सुख-सुविधाहरू त्यागेर नाम र प्रसिद्धिको चक्करमा नलागेर जनताको हितमा काम गर्नुपर्छ । (४) शासकलाई इमान्दारी र तन्मयका साथ बिना कुनै दबाव र पक्षपातले चलाउनुपर्छ । (५) सौम्य र दयालु हुनुपर्छ । (६) जीवन सादा र साधारण, भोगविलासरहित रहनुपर्छ । (७) कसैकाप्रति इर्ष्या, वैरभाव र द्वेष राख्नुहुँदैन । (८) अहिंसात्मक हुनुपर्छ । देशमा शान्तिका लागि प्रयासरत रहनुपर्छ । (९) सहनशीलता, धैर्य र सहिष्णुताका साथ आफ्नो विवेक गुमाएर दुःख, पीडा सहने सामर्थ्य हुनुपर्छ । (१०) जनताको रायका अगाडि उसले नतमस्तक हुनुपर्छ।^{३४}

अन्त्यमा, मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण, परिपूर्ति वा परिपालन वा मानव अधिकार संस्कृतिको विकास र अभिवृद्धि सम्भव छ । कर्तव्यलाई निषेध गरी खोजिने अधिकारबाट मात्र कसैको अस्तित्व सम्भव छैन । मानव अधिकारका मूल्य, मान्यता वा सीमाभन्दा बाहिर धार्मिक मान्यता पनि रहन सक्दैनन् । अहिंसा, सहअस्तित्व, भातृत्व, विश्व शान्ति, मानवता आदि पक्षलाई आत्मसात गरेको बुद्ध धर्मलाई मानव अधिकारको आधारस्तम्भ भन्नुमा अन्यथा नहोला ।

३३ दीघ निकाय, जगदीश कश्यप, सं. लखनऊ बुद्धविहार, २-३, १९७९ तथा राहुल सांकृत्यायन, १९६१ पृ. ५१० ।

३४ श्रीकृष्ण आनन्द (ले.) र ललिजन रावल (अ.), गौतम बुद्ध, जीवनी, उपदेश र सिद्धान्त, वि.एन. पुस्तक भण्डार, २०७२, पृ. २३७ ।

मानव अधिकार र राष्ट्रिय सुरक्षाबीचको रणनीतिक सह-सम्बन्ध

- डा. महेन्द्रजंग शाह

सारसंक्षेप

मानव अधिकार द्वन्द्व समाधान, शान्ति निर्माण, शान्ति स्थापनाको साधनको रूपमा रहनुपर्दछ । मानव अधिकारका संयन्त्रले युद्धको प्रारम्भिक अवस्था, युद्धरत अवस्था र द्वन्द्वपछिको अवस्थामा चालिनु पर्ने कदमका बारेमा स्पष्ट नीति र योजना तर्जुमा गर्नुपर्दछ । यी नीति र योजनामा वार्ता, प्रजातान्त्रिक शान्ति र मानव अधिकारको शासनबाट न्याय र कानूनी राज्यको सिद्धान्तलाई कार्यान्वयन गर्न उन्मुख हुनुपर्दछ । यो नै मानव अधिकार र राष्ट्रिय सुरक्षाको रणनीतिक सम्बन्धको प्रतिफल हो । मानव अधिकारको सम्मानले राष्ट्रिय स्वार्थलाई संरक्षण गर्ने विश्वव्यापी नीतिलाई कार्यान्वयनमा असरदार र समन्वयकारी भएमा मात्र मानव अधिकार र राष्ट्रिय सुरक्षाबीच रणनीतिक सम्बन्ध कायम भएको देखिन्छ ।

मानव अधिकारको सैद्धान्तिक अवधारणा

मानव अधिकार कानून र संयुक्त राष्ट्रसंघले मानव अधिकारको अग्रदुतको भूमिका निर्वाह गरेता पनि मानव इतिहासको न्याय, मर्यादा र समाज कल्याणको धारणाबाट मानव अधिकारको जन्म भएको हो । सबै धार्मिक मूल्य मान्यतामा स्वीकार गरिएको, दार्शनिक प्लेटो, सिसरो, सेन्ट अगस्टिन, लक, वेकन, डिस्कार्ट, भोल्तायरबाट चर्चा गरिएको र विभिन्न युगमा भएका सङ्घर्ष, म्याग्नाकार्टा, गौरवमय क्रान्ति, फ्रेन्च क्रान्ति, अमेरिकी गृहयुद्ध, महिला मताधिकार आन्दोलन, दक्षिण अफ्रिकी रंगभेद नीतिबाट व्यवस्थित गरिएका अधिकार मानव अधिकार हुन् । ग्रन्थको आधारमा सबै धर्मले अधिकार न्याय, स्वच्छता र मानवीयतालाई स्वीकार गरेका छन् । प्रयोग भएको अधिकार शब्दलाई उचित दावीको रूपमा ग्रहण गरी कार्य र कर्तव्यसँग जोडिएको थियो । ब्रम्हाण्डको एक हिस्साको रूपमा काम गर्न मानव जीवनले प्राप्त गरेका नैसर्गिक अधिकारबाट व्यक्ति र समाजको दायित्वलाई नियमित गर्न ईच्छाशक्तिको संरक्षण गरी शान्ति र सौहार्दतालाई विकसित गर्दछ, भन्ने मान्यता र मानव जातिले पाएको जिम्मेवारीलाई कर्तव्यको रूपमा काम गर्दछन् भन्ने अर्थ नै आजको मानव अधिकारको प्रारूप हो । अधिकारले धार्मिक मूल्य मान्यता र सिद्धान्तले नैतिक एवम् आध्यात्मिक परिचयसँग मानव जीवनलाई जोडेर हेर्ने गर्दछ ।

यो धारणालाई मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणाको धारा १, फ्रेन्च क्रान्तिका उपलब्धिहरू स्वतन्त्रता र समानताले स्वीकार गर्दछ। हाम्रा प्रारम्भिक ग्रन्थ हेर्दा खुसीको अधिकार, समानताको अधिकार, शिक्षाको अधिकार, धार्मिक अधिकार, संरक्षणको अधिकार, उचित मानवीय व्यवहार सम्बन्धी अधिकार र न्यायसम्बन्धी अधिकारलाई महत्त्वकासाथ स्वीकार गरिएको छ। यी अधिकारको सम्मान नै आजको मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन हो।

अठारौं शताब्दीसम्म समाज, सभ्यता वा संस्कारको प्रारूप तयार नभएता पनि मानव भएकै कारणबाट प्राप्त भएका अधिकारलाई मानवीयताले सम्बोधन गर्दछ भन्ने अभ्यासबाट मानव अधिकार अपरिहार्य रहेको प्रमाणित भइसकेको थियो। उन्नाईसौं शताब्दीमा दास व्यवहारको अन्त्य र युद्धको त्रासको अन्त्यका लागि सन् १९४९ को जेनेभा महासन्धिबाट अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको विकास भयो। मानवीय समानता, आत्मनिर्णयको अधिकार मार्फत उपनिवेशबाट मुक्त, जर्मनका शासकबाट यहूदीको शारीरिक तथा मानसिक यातनाका विरुद्धमा जनमत तयार भई सरकारबाट नागरिक माथि हुने हिंसाबाट संरक्षण पाउनको लागि र अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति सुरक्षाको लागि सन् १९४५ मा संयुक्त राष्ट्र संघको स्थापना भयो। सन् १९४८ मा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र जारी भयो जसको आधार र अन्तरवस्तु नै मानवीयता थियो। मानवीयतालाई परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका सिद्धान्तमा समाविष्ट गर्दै मानिसका जीवन रक्षा गर्ने अवधारणा विकास भयो। अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा यस धारणालाई मुर्तरूप दिन विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरू भई कार्यान्वयन तहमा छन्। मानव अधिकारको कानून निर्माण गर्न संयुक्त राष्ट्रसंघको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ। यसको साधनका रूपमा नागरिक र राजनीतिक अधिकारका अभिसन्धि र सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक अधिकारका अभिसन्धि रहेका छन्।

जेनेभा महासन्धि र यसको प्रोटोकलमा भएका व्यवस्थाले मानव अधिकार संरक्षणमा सैनिक क्षमता वा युद्धबाट हुने मानव अधिकारका घटनालाई न्यूनिकरण गर्न र भएका विषयलाई कानूनको दायरामा ल्याउन महत्त्वपूर्ण योगदान गरेको देखिन्छ। मानव अधिकारका संयन्त्रले मानवको आधारभूत मर्यादा कायम राख्न, मानवीय आवश्यकतालाई प्रतिविम्ब गर्न र मानवीय मूल्य मान्यताको संरक्षण गर्नको लागि मानव अधिकारलाई विश्वव्यापी, अपरिहार्य, अविभाज्य र निर्भरताको साथ स्वीकार गरेका छन्। यी मानव अधिकारका सर्वसम्मत स्वीकृतिहरू प्राचीन ग्रन्थबाट उत्पत्ति भएका हुन्। मानव अधिकारको वकालत गर्नु, मानवीय मर्यादाको सम्मान गर्नु, अरुको अधिकारको सम्मान, रक्षा र सहयोग गर्ने जिम्मेवारीलाई स्वीकार गर्नुबाट नै मानव जातिको बीचमा ऐक्यबद्धता आउँछ भन्नेमा मानव अधिकार विश्वस्त हुन्छ।

मानव अधिकार विश्वव्यापी रहनु नै मानव वा मानव समाजको मूल्य र मान्यताको नैतिक आधार हो तथापि सांस्कृतिक सापेक्षताले गम्भीर असर पारेको हुन्छ। आधुनिक मानव अधिकारले नैतिक कर्तव्य र जिम्मेवारी बहन गराउन अधिकार र कर्तव्यको समायोजनलाई स्वीकार गर्दछ। समानतावाद र विश्ववादबाट निर्देशित नैतिक मूल्य मान्यताको सिद्धान्त मानव अधिकार हो। यसलाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी सिद्धान्तबाट संरक्षित बनाई कानूनको शासनको सिद्धान्तबाट निर्देशित गरिन्छ। मानव अधिकार र नागरिक अधिकारलाई पूर्वीय, पाश्चात्य, उत्तर र दक्षिणको हेर्ने दृष्टिकोण फरक

फरक भएता पनि आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरू राजनीतिक र नागरिक अधिकारसँग सम्बन्धित छन् । मानव अधिकार कानून र मानवीय कानूनका बीचमा पनि मौलिक भिन्नता छ । यसलाई सम्बन्धित बनाउन परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको महत्त्वपूर्ण भूमिका छ । मानव अधिकारलाई संयुक्त राष्ट्रसंघको प्रणालीगत व्यवस्थाबाट, गैरसरकारी संस्था, मानव अधिकारका रक्षक, मानव अधिकार संस्थाबाट संरक्षण गर्ने कार्य प्रणालीको विकास भइरहेको छ । मानव अधिकारको उल्लङ्घनकर्तालाई युद्ध अपराधमा जवाफदेहिता र जिम्मेवार ठहराउने गरिएको छ ।

मानव अधिकारले सारभूत अधिकार जस्तै: बाँच्न पाउने, यातनाबाट मुक्त, दासत्वबाट मुक्त, स्वच्छ सुनुवाई, वाक, विचार, विवेक, धार्मिक स्वतन्त्रता र स्वतन्त्र पूर्वक हिडडुल गर्न पाउने अधिकारलाई सुनिश्चित गर्दछ तर आधुनिक विज्ञानको उपलब्धिगत साथै दार्शनिक पक्षबाट हतियार राख्न र बोक्न पाउने अधिकार लगायत वातावरण, शिक्षा, अणुशक्ति, जैविक विविधता लैङ्गिक प्रशिक्षण, पहिचान, व्यापार, पानी, यौन तथा प्रजनन, सूचना तथा सञ्चार प्रविधि र शरणार्थीका विषय विवादास्पद छन् । यसको अतिरिक्त राष्ट्रिय सुरक्षाको विषय मानव अधिकारको सम्मानको सन्दर्भमा बहसमा आएको छ । मानव अधिकारलाई आदर सम्मानका रूपमा लिएता पनि राष्ट्रिय सुरक्षाको खतरामा सीमितता ल्याउने अभ्यास संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्र समेतले स्वीकार गर्दछ । मानव अधिकार र सुरक्षा आ-आफ्नो महत्त्व बोकेका विषय हुन् । यिनको सम्बन्ध युद्धमा नागरिक सुरक्षाबल र आतङ्कवादको बीचमा हुने गर्दछ । राष्ट्रिय सुरक्षाका लागि गरिने कारवाहीमा मानव अधिकार विपरितका कार्यहरू गैरकानूनी थुना, गैरकानूनी पक्राउ, सैनिक कमिशन, गोप्य कानूनी प्रक्रिया र गैरन्यायिक हत्या हुन जाने भएकाले राष्ट्रिय सुरक्षामाथि पुनर्विचार गरी मानव अधिकारको संरक्षणमा गम्भीर हुन आवश्यक ठानिएको छ । यस गम्भीरताको मूल कारण परम्परागत तथा मानव सुरक्षा र आतङ्कवाद वा असुरक्षा हो । यस दृष्टिकोणबाट मानव अधिकारको अवस्थाको चर्चा हुन आवश्यक छ ।

परम्परागत सुरक्षामा मानव अधिकार

परम्परागत सुरक्षालाई अन्तर्राष्ट्रिय सुरक्षा भनिन्छ । प्राचीनकालदेखि १९९४ सम्म राष्ट्रिय सुरक्षामा सैनिक बल र कूटनीतिक क्षमतालाई मुख्य जिम्मेवारी बनाइएको थियो । परम्परागत सुरक्षामा मानव अधिकारको चर्चा गर्दा ब्राजिलले अमेरिकी सैनिक व्यक्ति वा शक्तिको आडमा १९६४ गरिएको सैनिक 'कू'लाई उदाहरण पेश गर्दै सैनिक वा तानाशाहीलाई राष्ट्रिय सुरक्षामा खतरा देख्छन् । संयुक्त अधिराज्य, रसिया र भारतले हालै स्थापित राष्ट्रिय सुरक्षापरिषद् मार्फत राष्ट्रिय सुरक्षाको संरक्षण गर्ने उद्देश्य लिएका छन् । संयुक्त राज्य अमेरिकाले १९४७ मा राष्ट्रिय सुरक्षा कानून बनाई राष्ट्रिय सुरक्षाको संरक्षणको नीति अवलम्बन गरेको छ । चीनले राष्ट्रिय सुरक्षा कायम गर्न जनताको प्रजातान्त्रिक निरङ्कुशता र चिनिया चरित्रको समाजवादी शासन प्रणालीको रक्षा गर्ने उद्देश्यले राष्ट्रिय सुरक्षासम्बन्धी कानूनलाई सन् २०१५ मा पारित गरेको छ । पाकिस्तानको राष्ट्रिय सुरक्षामा पाकिस्तानी संविधानको पहिलो संशोधन १९७४ देखि एक्काईसौं संशोधन २०१५ सम्म भएका सबै संशोधनले राष्ट्रिय सुरक्षालाई सम्बोधन गरेका छन् । भारतमा सन् १९५८ मा भारत रक्षा कानून जारी गरिएको थियो । नेपालको राष्ट्रिय सुरक्षाको

संवैधानिक दृष्टिकोण स्पष्ट छैन । यस परम्परागत सुरक्षामा मानव अधिकारको संरक्षणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा निर्भर रहनु पर्दछ । म्याक्स बुटले राष्ट्रिय सुरक्षा मामिलामा सैनिक बललाई जोड दिँदै राष्ट्रपति ओबामाको राष्ट्रिय सुरक्षा नीतिलाई आलोचना गर्दै नवनिर्वाचित राष्ट्रपति डोनाल्ड ट्रम्पलाई आधुनिक राष्ट्रवादका उम्मेदवारको रूपमा चर्चा गरी उनको परम्परागत राष्ट्रिय सुरक्षाको नीतिलाई उपयुक्त ठहर्‍याएका छन् । परम्परागत सुरक्षामा मानव अधिकारको क्षेत्र सीमित बनाई राष्ट्रिय संकटमा नागरिकका हक अधिकारमा निषेध गर्ने संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्थाको उदाहरण पेश गर्ने गरिएको हुन्छ । यो दावीलाई धेरै हदसम्म स्वीकार पनि गरिएको छ । जुनसुकै प्रकारको असुरक्षा भएका मानव अधिकार विरोधी क्रियाकलापलाई राष्ट्रिय सुरक्षाको खोलवाट संरक्षण पाउने गरेका पर्याप्त उदाहरण छन् । परम्परागत सुरक्षामा मानव अधिकारको मापदण्डलाई सीमितता ल्याउने धारणा रूपमा बुझ्ने गरिन्छ ।

मानव सुरक्षामा मानव अधिकार

सुशासनका विश्वव्यापी कमिसन र बुजल्याण्ड कमिसनले सन् १९९४ को संयुक्त राष्ट्रसंघको विकास कार्यक्रमको प्रतिवेदनमा मानव सुरक्षा उल्लेख गरेपछि क्यानडाले मानव सुरक्षालाई आफ्नो परराष्ट्र नीतिको आधारमा स्वीकार गर्‍यो । मानव सुरक्षा परिभाषा भन्दा प्रयोग र क्षेत्रमा अध्ययन र अनुसन्धान हुँदा आशा र प्राथमिकता बिना को सुरक्षात्मक विषय र अभ्यासमा अर्थहीन भनी आलोचनाको प्रारम्भ भइसकेको छ ।^१ मानव सुरक्षालाई बौद्धिक विश्लेषण, सरकारी नीति, सामाजिक विज्ञान, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धको सिद्धान्त, सुरक्षा र शान्तिको रूपमा हेर्ने गरिएको छ । मनोवैज्ञानिक र उत्तेजनात्मक सुरक्षा सन्दर्भलाई साँघुरो घेराबाट प्राकृतिक अधिकार र कानूनी राज्यको सिद्धान्तले तय गरेको आधारको रूपमा मानिन्छ । मानवीय दृष्टिकोणबाट मानवीय हस्तक्षेपलाई समर्थन गरी युद्ध अपराध जस्ता गम्भीर अपराध रोक्ने गर्दछ । विश्वव्यापीकरण र आर्थिक पक्षमा पनि जोड दिन सल्लाह दिन्छ ।^२ सरकारी स्रोतको परिचालन, नीति निर्माण र सैनिक कारवाहीमा मानव सुरक्षाको भूमिका हुने गर्दछ । विश्वव्यापी शान्ति र सुरक्षाभन्दा व्यक्तिगत सुरक्षालाई केन्द्रविन्दुमा राखी अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारको मापदण्ड कानूनी शासनबाट व्यक्तिलाई संरक्षण गर्ने प्रयासलाई मानव सुरक्षा भनी परिभाषा गरिन्छ । यसका लागि राज्य उन्मुख हुनुपर्ने जोड दिँदै वारुदी सुरुङ्ग कन्भेन्सन, स-साना हतियारको कन्भेन्सन, अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको स्थापना भएको दावी गरिन्छ । मानव सुरक्षालाई मानव अधिकार, मानव सुरक्षा मानव अधिकारको केन्द्रविन्दु, आपसी सम्बर्द्धन र मानव अधिकारको शासकीय क्षमताको निर्णायक शक्तिको रूपमा स्वीकार गरिन्छ । मानव सुरक्षा मानव अधिकारका मूल्य मान्यता स्थापित गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रको रूपमा रहेको छ । संयुक्त राष्ट्रसंघको २०१२ को सङ्कल्पले मानव विकास प्रतिवेदन १९९४ ले जोड दिएको आर्थिक, शारीरिक, व्यक्तिगत, राजनीतिक, आधारभूत, वातावरण र समुदायको सुरक्षालाई मानव सुरक्षा भनेको छ ।^३ मानव विकासबाट नै मानव सुरक्षाको मापन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय र क्षेत्रीय संयन्त्रको विकास भएको छ ।^४ आजको विश्व राज्य राज्यबीचको खतरा भन्दा राज्यभिन्नकै खतरामा

१ YyenFoongKhong, Human Security: A Shotgun Approach to Alleviating Human Misery in Global Governance, (2001), pp.231-236.

२ <http://www.undp.org.mk/nivogore/Security7.pdf>.

३ UN General Assembly 66th Session: A/RES.66.290

४ www.hrsrgroup.org

केन्द्रित छ । त्यसैले मानिसको सुरक्षा महत्त्वपूर्ण रहेको छ भन्ने तर्कका आधारमा मानव सुरक्षा विकास भएको हो । राष्ट्रिय सुरक्षामा आएको परिवर्तित धारणा मानव सुरक्षाको अर्को नाम मानव अधिकारको सुरक्षा र सम्बर्द्धन हो ।

असुरक्षामा मानव अधिकार

मानव अधिकारको सम्मान गर्नका लागि परम्परागत सुरक्षाबाट मानव सुरक्षाको चर्चा भइरहदा विश्वमा अहिले असुरक्षा वा आतङ्कवादमा हुने मानव अधिकारको उल्लङ्घन विषय पेचिलो हुँदै आएको छ । मानव अधिकारको संरक्षण गर्ने सरकारी जवाफदेहिता र जिम्मेवारीलाई महत्त्वपूर्ण स्थान दिने राज्यको नीति बन्दै गएको छ । मानव समाजमा असुरक्षा पैदा गर्ने आतङ्कवादमा सहभागी हुने व्यक्ति वा संस्थालाई बढी जवाफदेही बनाउने नीति तर्जमा गर्ने जिम्मेवारी पनि राज्यलाई छ । सरकारले तर्जमा गर्ने कानून, नीति र कारवाहीलाई अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारको मापदण्डबमोजिम प्रत्याभूति गर्दै प्रतिआतङ्कवादको दृष्टिकोण सरकारले राख्नुपर्नेमा ठूलो दवाव सिर्जना भएको छ । अत्यन्त पीडादायी संकटकालीन अवस्थामा सरकारले राजनीतिक, आर्थिक र सैनिक शक्तिलाई महत्त्वपूर्ण स्थान दिनै पर्दछ । असुरक्षा भन्दा मानव अधिकारको उल्लङ्घनकर्ताबाट नै वास्तविक सुरक्षामा खतरा उत्पन्न हुन्छ जुन आतङ्कवादबाट बाहिर जान सक्दैन । यसै कारणबाट युद्धमा मानव अधिकार र राष्ट्रिय सुरक्षा दुवै खतरामा रहन्छन् । असुरक्षाको खतरा प्रतिरक्षा गर्न सरकार बढी प्रतिकारमा उभिन सक्छ । जुन कार्य मानव अधिकारको विश्वव्यापी मान्यता विपरित हुन सक्छ । यस अवस्थामा सरकारले विद्रोही तथा विपक्षीको शक्ति क्षय गर्न वा आफ्नो शक्ति बढाउनुभन्दा राष्ट्रिय सुरक्षा कायम गर्नु बढी जिम्मेवारीपूर्ण कार्य हुन्छ तर हालसम्मका कुनै सरकारले पनि गर्न सकेका छैनन् । एमनेष्टी इन्टरनेशनलको अनुसन्धानबाट रसिया^५, उज्वेकीस्तान^६, पाकिस्तान^७, अमेरिका^८ अन्य केही देश^९ हरूले आतङ्कवाद भन्दा नैतिक, धार्मिक, बसाइसराई, राजनीतिक, मानव अधिकार रक्षक, पत्रकार आदिका विरुद्धमा शक्ति प्रयोग गरेको देखिएको छ । तर कतिपय देशका राष्ट्रिय सुरक्षा कानूनले अवस्थाको पूर्वानुमान गरी मानव अधिकारको मान्यता र मर्यादा बचाई राख्न प्रयासरत रहेको पनि देखिएको छ । यसका लागि राष्ट्रिय सुरक्षासम्बन्धी बनेका कानूनको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । कानूनमा राष्ट्रिय सुरक्षाको खतरा वा आतङ्कवादको परिभाषा गरी कानूनको उल्लङ्घनकर्तालाई फौजदारी कानूनबमोजिम अनुसन्धान, मुद्दा दायर र सुनुवाई, बिना अभियोग थुनाको समायावधी थप, सूचनाको आदानप्रदान, व्यापक पुनरावेदन, सूचनाको सङ्कलन, वितरण जस्ता विषयको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ ।

राज्यमा जासुसी, छलकपट, वाह्य हस्तक्षेप, राजनीतिक, धार्मिक, वैचारिक उद्देश्यको लागि गरिने हिंसा, गोप्य गैरकानूनी कार्य, भौतिक संरचनाको क्षति लगायत आतङ्कवादी क्रियाकलापले असुरक्षाको

५ <https://www.amnesty.org/en/documents/EUR46/048/2014/en>.

६ <https://www.amnesty.org/en/documents/eur62/005/2013/en>.

७ <https://www.amnesty.org/en/documents/asa33/010/2014/en>.

८ <https://www.amnesty.org/en/documents/amr51/032/2014/en>.

९ <https://www.amnesty.org/en/documents/mde23/0012/2015/en>.

वातावरण तयार गर्दछ, तर कानूनसङ्गत मागको वकालत र जनप्रदर्शन जस्ता विषयले चाहिँ राष्ट्रिय सुरक्षामा असर गर्दैन भन्ने अनुमान गरिएको हुन्छ। यस असुरक्षाको मापनका कारण, मनसायपूर्वक वा अपराधिक हेलचेक्रयाई, हत्या, शारीरिक क्षति, इच्छित अवरोध, न्यायमा रोक, यौनजन्य हिंसालाई फौजदारी कानूनले यो असुरक्षालाई कम गर्न मद्दत गर्दछ। यस कार्यका लागि अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनको पूर्ण कार्यान्वयनका लागि फौजदारी न्याय प्रणालीको संयन्त्र र राज्यभन्दा बाहिर हुने क्रियाकलापको रोकथाप हुनुपर्नेमा जोड दिइएको हुन्छ। आतङ्कवादको वकालत गर्ने वा समर्थनमा गरिने कार्यलाई पनि फौजदारी अपराधको रूपमा हेरिनुपर्ने हुन्छ। यसैसँग जोडिएर आउने आतङ्कवादको वृद्धि, अतिवादी क्रियाकलाप, आतङ्कवादको प्रसय, र आतङ्कवादी क्रियाकलापले नागरिकका वाक स्वतन्त्रतामा क्षति पुऱ्याउनु हुँदैन भन्ने मान्यता संयुक्त राष्ट्रसंघको छ। आतङ्कवादी क्रियाकलापका लागि आवश्यक र उचित प्रतिबन्ध लगाउन सकिने अवस्था छ। यसको संरक्षणको लागि राज्य निकै जवाफदेही र जिम्मेवार हुन आवश्यक हुन्छ।^{१०} आतङ्कवादसम्बन्धी कसूरका विषयमा व्यक्तिको पक्राउ र थुनाको विषय प्रत्यक्ष राष्ट्रिय सुरक्षाको विषयसँग जोडिएको हुनुपर्दछ। व्यक्तिको स्वतन्त्रता र सुरक्षाको खलल हुनुमा उसैको आपराधिक व्यवहार जवाफदेही र जिम्मेवारी हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनको छ। राज्यका सुरक्षा बल र सुरक्षा संयन्त्रले सूचना प्राप्त तथा आदानप्रदान गर्ने कार्यले राज्यकै प्रतिरक्षात्मक सूचना, सीमा कारवाही, सार्वजनिक सुरक्षा, न्याय प्रशारण, कुटनीतिक सम्बन्ध, आर्थिक स्थिरता र विकास लगायत कानूनसङ्गत कार्यमा अवरोध सिर्जना गर्नु हुँदैन भन्ने र असङ्गत ढङ्गबाट गरिने जालझेल छलछामपूर्ण क्रियाकलाप, आतङ्कवादी क्रियाकलाप, आणविक अस्त्रशस्त्रको प्रयोग, महत्त्वपूर्ण भौतिक संरचनाको क्षति, विश्वव्यापी सूचना, शारीरिक र मानसिक क्षति, देश भित्रबाट अन्य देशमा हुने क्षतिको बारेमा राष्ट्रिय सुरक्षा कानूनले स्पष्ट व्यवस्था गर्न आवश्यक हुन्छ। सुरक्षित हवाई उडानमा कुनै पनि प्रकारबाट आतङ्कवादका गतिविधि हुन नदिने प्रयास गरिनुपर्ने हुन्छ। जमिनभन्दा हवाई उडानबाट मानव अधिकारको क्षति हुने अत्यधिक सम्भावना रहन्छ। राष्ट्रिय सुरक्षा गर्ने नाममा त्यसको सुपरीवेक्षण गर्ने निकाय नभएमा वा भएमा पनि प्रभावकारी नभएमा कानून कार्यान्वयन गर्ने निकाय प्रहरी, जासुस, सैनिक, दण्डात्मक निकायबाट मानव अधिकार उलंघन हुने सम्भावना हुन्छ। सेप्टेम्बर ११ को घटनापछि अमेरिका लगायतका केही देशको अभ्यासबाट राष्ट्रिय सुरक्षाको संरक्षण गर्ने कानून र मानव अधिकारको संरक्षणको दायित्वबीचमा समन्यायिक सम्बन्धको आवश्यकता महसुस गरिएको थियो। मानव अधिकारको सम्मानको विषयले राष्ट्रिय सुरक्षामा अवरोध सिर्जना गरिनु हुँदैन भन्ने मान्यता स्थापित हुन आवश्यक देखिन्छ। राष्ट्रिय सुरक्षामा सङ्लग्न फौज वा बलले विगतमा भएका अन्यायपूर्ण घटनाहरूलाई अनिवार्य सम्बोधन र पूर्ववत् प्राप्त अनुभव र सफलता अवलम्बन गर्ने नीतिको अख्तियार गर्नुपर्दछ।

जनताको सहनशीलता, कानूनी राज्य, प्रजातान्त्रिक मूल्य मान्यता र उदार प्रजातान्त्रिक शासन प्रणाली भएका राज्यमा पनि परम्परागत युद्धको अवस्थामा मानव अधिकार नै पहिले घाइते हुन्छ। राजनीतिक नेतृत्व र सैनिक सङ्गठनले राष्ट्रिय स्वार्थ र सुरक्षामा आएको खतरा देखाई राजनीतिक त्रास पैदा गर्दछन्। आतङ्कवादी हिंसाले त्रास पैदा गर्दछ र प्रजातन्त्रको अन्त्य गर्दछ। बिना विवेक यातना, गैर

^{१०} UN Doc. A/HRC/28/28, 19 December 2014, para. 48..

न्यायिक हत्या, गोप्य बन्दी, अपहरण, देश निकाला, शरणार्थी, स्वतन्त्रतामा रोक र धार्मिक स्वतन्त्रतामा खतरा सिर्जना गर्दछ। यस्ता राज्य तथा आतङ्कवादीका क्रियाकलापले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएका उदाहरण अमेरिका, बेलायत, इजरायल, स्पेन, क्यानडा र जर्मनीबाट देख्न सकिन्छ। आतङ्कवादको राष्ट्रिय खतराले प्रतिआतङ्कवाद नीति बनाउन राज्यलाई बाध्य बनाउछ। प्रजातान्त्रिक राजनीतिक समुदाय र नागरिकको सारभूत रक्षा गर्ने विषयलाई स्वीकार गरेपनि मानव अधिकार माथि निषेधलाई प्रतिआतङ्कवादको नीतिमा समावेश गरिने तथ्यलाई अमेरिका, बेलायत, इजरायल, स्पेन, क्यानडा र जर्मनीले अवलम्बन गरेका छन्।^{११} सहयोगी राज्यको मोडेललाई अख्तियार गर्ने क्रममा इजरायली मोडेललाई अमेरिकाले र अमेरिकाको मोडेललाई क्यानडाले अवलम्बन गरेका छन्। यस्ता मोडेल मानव अधिकारका लागि घातकसिद्ध छन्। यस्ता अनुभवबाट विगतभन्दा मानव अधिकार सम्मानमा केही सुधार चाहीं देखिएको छ। अक्टोबरको घटनापछि रोग भन्दा कमजोर उपचार उपयुक्त हो भन्ने प्रश्न उठाएको छ। आतङ्कवाद वा राज्यपक्ष दुवैबाट मानव अधिकारको सम्मानमा विधिको शासनमाथि आक्रमण गर्दछन् भन्ने मान्यतालाई सेप्टेम्बर ११ को घटनापछि अमेरिकाले लिएका नीति र आतङ्कवादी भनी लगाएका सङ्गठनले गरेको धावाबाट प्रमाणित हुन्छ। भूराजनीतिक अवस्थामा बाह्य खतरा र सहानुभूति कति हुन्छ भन्ने तथ्यमा हाम्रै इतिहास पनि पर्याप्त छ। आतङ्कवादी विरुद्धको लडाईं प्रारम्भमा गैर राजनीतिक वा अपराधिक मान्यता प्रदान गर्दछ।^{१२} अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको हवलामा द्वन्द्वरत पक्ष मानिन्छ। यी यस्ता राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय हर्कतले मानवीय कानून र मानव अधिकार कानूनको कमजोर हुन्छ। अव्यवहारिक कार्यपालिका र अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताबाट नै बिना वारेण्ट नियन्त्रित, सैनिक आयोगको गठन र राष्ट्रवादी कानूनको जन्म हुन्छ र मानव अधिकारको विषय विवादास्पद हुने गर्दछ। हाल अमेरिका, बेलायत, आयरल्याण्ड र स्पेनले^{१३} आतङ्कवादविरुद्धको लडाईंमा मानव अधिकारको सम्मान गर्ने विशेष नीति अख्तियार गरी सैनिक बललाई सक्रिय बनाइएका छन्। राष्ट्रिय सुरक्षा कायम गर्दा मानव अधिकारको कति सम्मान गर्न सकिन्छ भन्ने विषय राष्ट्रिय सुरक्षाको संरचना र राष्ट्रिय सुरक्षामाथि हुने बौद्धिक विश्लेषणमा भर पर्दछ। जुन हामीकहाँ कहिले भएको छैन।

नेपालको मानव अधिकार र राष्ट्रिय सुरक्षाको अवस्था

नेपालको सार्वभौमसत्ता हिंसामा आधारित र राष्ट्रिय सुरक्षाको आधार सैनिक बल रहेको थियो। किराँतीले देश रक्षाको लागि जारी गरेको १० लिम्बुको थितीमा १७ दफामा १० दफा युद्ध र देशरक्षासँग सम्बन्धित थिए। लिच्छवि कालमा राष्ट्रिय सुरक्षाका लागि महाबलाध्यक्ष, महासर्वदण्डनायक, सेनानायक, महाप्रतिहार, पूर्वाधिकरण र पश्चिमाधिकरण नियुक्त गरी मनुस्मृति, बृहस्पतीस्मृति, शुक्रनीतिका माध्यमबाट शासन सञ्चालन गर्दै स्वतन्त्रताको रक्षा गरेका थिए। मल्ल कालमा राज्यको आन्तरिक तथा बाह्य आक्रमणमा देशको रक्षा तथा सुरक्षा गर्ने जिम्मा सैनिक बललाई तोकिएको तथ्य १६६९ मा राजा श्रीनिवास मल्लले राष्ट्रिय सुरक्षासम्बन्धी नीति बनाई जारी गरेबाट देखिन्छ। पश्चिम नेपालमा खस मल्ल राजाले राष्ट्रिय

^{११} See, Alison Brusk and Gershon Shafir, Democratic Debate Counters Terrorism: Nation Insecurity Human Rights, University of California Press (2007).

^{१२} Ibid.

^{१३} Ibid.

सुरक्षाका लागि थिति बनाई सुरक्षाको जिम्मा जोधापतिलाई दिएको थियो । कर्णाटवंशी कालमा राष्ट्रिय सुरक्षाका लागि मुख्य न्यायाधीश, शान्ति तथा युद्धसम्बन्धी मन्त्री, प्राड विवाक, दुर्गा, किल्ला, फौजा र गुप्तचरको व्यवस्था गरेको चण्डेश्वर हरिसिद्धिदेवले तयार गरेको स्मृति रत्नाकारबाट देखिन्छ । गोर्खाका राजा ब्रव्य शाहले नागरिकबाट भागिरथ पन्तलाई सरदार सेनापति नियुक्त गरी राष्ट्रिय सुरक्षाको जिम्मा दिएको देखिन्छ । अभिर वंशमा राजा नरेन्द्रदेवले हात्ती, घोडासहितको सेनाबाट शत्रुमाथि विजय हासिल गरेको तथ्य पाटन दरवारको भन्सार चोकको आलेखबाट देखिन्छ । राजा पृथ्वीनारायण शाहले नेपालको एकीकरण गरी स्वतन्त्र र सार्वभौमसत्ता सम्पन्न मुलुकको रूपमा स्थापित गर्ने उद्देश्यबाट राष्ट्रिय शक्तिको स्रोतको रूपमा नेपालको भौगोलिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, न्यायिक र सैनिक शक्तिको समुचित प्रयोगबाट राष्ट्र सम्पन्न हुने आधार निर्दिष्ट गरेको थिए । राष्ट्रिय सुरक्षाका लागि दण्ड विधान, १८२५ र गद्दिको ऐन, १८२५ जारी गरी स्थायी सैनिक व्यापकको समेत स्थापना गरेको देखिन्छ । उजिरसिंह थापाले जारी गरेको राष्ट्रिय सुरक्षासम्बन्धी जंगी तथा निजामती संहिता, जङ्गबहादुर राणाले १९११ मा जारी गरेको जंगी ऐन, चन्द्र शमशेरबाट जारी कानून र नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ सम्म राष्ट्रिय सुरक्षाको जिम्मा सैनिक बललाई दिएको देखिन्छ । प्रजाको हक र हित कायम गर्ने सन्दर्भमा नेपालको इतिहासमा जङ्गबहादुरको नाम अग्रपङ्क्तिमा रहेको तथ्य १९१० को मुलुकी ऐन र १९११ को जंगी ऐनबाट प्रमाणित हुन्छ । थिति र व्यवस्था कायम गर्न सर्वस्वीकृत मान्यतालाई कानून सरह लागू गर्ने परम्पराको शुरुवात नेपालको प्रामाणिक इतिहासबाट देखिन्छ । मानव अधिकारलाई मौलिक हकमा रूपान्तरण गरी संवैधानिक व्यवस्था गर्ने कार्य नेपालको संवैधानिक विकासक्रमसँगै भएको देखिन्छ । राष्ट्रिय सुरक्षाको दृष्टिकोणबाट वर्तमान संविधानको प्रस्तावना उल्लिखित छैठौँ हरफ बाहेक अन्य प्रावधानले के कस्तो परम्परागत सुरक्षा वा मानव सुरक्षा नेपालका लागि आवश्यक छ पहिल्याउन सकेको छैन । यसै संविधानको धारा ६ मा उल्लिखित राष्ट्रिय हितसम्बन्धी व्यवस्थाले राष्ट्रिय सुरक्षाको लागि सुन्दरता प्रदान गरेको देखिएता पनि प्रयुक्त भाषा र शब्दावलीको षड्यन्त्र धारा ४ को अध्ययनबाट हुन्छ । संविधानले राष्ट्रपतिलाई सर्वोच्च कमाण्डर तोकी युद्ध अधिकार प्रदान गरेको छ । संसदले सेनालाई सहयोग गर्ने, सैनिक सङ्गठनलाई नियमित गर्ने, सैनिक बलको कानूनलाई राष्ट्रिय विधेयकको हैसियतमा राख्ने, सैनिक बललाई हतियार उपलब्ध गराउने र सैनिक सङ्गठनको लागि जनशक्तिको योग्यता तोक्ने कार्य सरकारलाई जिम्मा दिएको छ । राष्ट्रिय सुरक्षा नीतिलाई सरकारले कुटनीतिक, आर्थिक, सैनिक र गुप्तचर निकायबाट निर्धारण गरेको छ । राष्ट्रिय सुरक्षाका तत्वमध्ये सैनिकलाई नागरिक नियन्त्रणमा राख्ने प्रयास गरेको छ । राष्ट्रिय सुरक्षासँग सम्बन्धित निकाय तथा पदाधिकारीहरूबाट राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद् गठन गरेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय कानूनलाई कार्यान्वयन गर्न व्यवस्थापिकामा समिति गठन भएको छ । राष्ट्रिय सुरक्षाको लागि गोप्य कानून पारित गर्ने अधिकार हाम्रो संसदमा छैन । संसारका सबै देशमा राष्ट्रिय सुरक्षा र कानून प्रणालीबीच गहिरो सम्बन्ध राख्ने संयन्त्र हामीसँग छैन । हालसम्म सर्वोच्च अदालतले राष्ट्रिय सुरक्षासम्बन्धी उदाहरण लायक फैसला गरेको छैन । धारा १५२ अन्तर्गत विशिष्ट अदालतको अवधारणालाई संविधानले स्वीकार गरेको छ । एकात्मक राज्यभन्दा संघात्मक राज्य प्रणाली राष्ट्रिय सुरक्षाको दृष्टिकोणले अति संवेदनशील मानिन्छ किनकी राष्ट्रिय सुरक्षाका संयन्त्रहरू स्थानीय राज्य तहबाट गरिने तर राष्ट्रिय सुरक्षाको नीतिको तयारी केन्द्रिय सरकारले गर्दछ । नागरिकता र राष्ट्रिय

सुरक्षावीचको सम्बन्ध अत्यन्त गहिरो र गम्भीर रहेको हुन्छ । नागरिकतासम्बन्धी खुकुलो संवैधानिक प्रावधानले राष्ट्रिय सुरक्षा खतरा उन्मुख छ । नेपालको संविधानको धारा ३०६ को उपधारा १ को खण्ड (ठ) बमोजिमका संवैधानिक निकायको अधिकार, काम र कर्तव्यको प्रावधान विरोधाभाषी छन् ।

नेपालमा नयाँ संविधान जारी भएपछि राज्यले शान्ति, मानव अधिकारको संरक्षण, सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक अधिकारको आधार तय भई नैसर्गिक अधिकार र सम्मानप्रतिको प्रतिबद्धता पनि देखिन्छ । यो संविधानको व्यवस्थाले व्यक्तिको सार्वभौम तथा महत्त्वपूर्ण विजयको रूपमा लिइएको छ । विशेषतः २००० वर्ष पुरानो छुवाछूत प्रथाको रूपमा रहेको सामाजिक व्यवहारलाई यस संविधानले निषेध गरेको छ । नागरिकता प्राप्तिको सन्दर्भमा गरेको खुकुलो व्यवस्थालाई नागरिक अधिकारको सम्मानको रूपमा हेरियो भने मात्र सकारात्मक तर राष्ट्रिय सुरक्षाको मामिला गम्भीर संकटको शुभारम्भको रूपमा लिन सकिन्छ । समानता र भेदभाव विहीनता, स्वतन्त्रता, धार्मिक, न्याय, निवारक नजरबन्द, यातना, सूचना, गोपनीयता, स्वच्छ वातावरण, शिक्षा र सांस्कृतिक, रोजगारी, सामाजिक सुरक्षा, सामाजिक न्याय, महिला, बालबालिकासम्बन्धी हकको व्यवस्था सहित कार्यान्वयनको लागि संवैधानिक उपचारको हकको व्यवस्था गरेको छ । व्यवस्थापिका, न्यायपालिका र संवैधानिक निकाय समावेशी र समानुपातिक सिद्धान्तबमोजिम नियुक्ति प्रक्रियालाई संवैधानिक व्यवस्था गरेको छ ।

तुलनात्मक रूपमा विगतको संविधान भन्दा वर्तमान संविधानले व्यापक ढंगबाट मौलिक हकको व्यवस्था गरेको छ ।^{१४} संविधानमा उल्लेखित धारा १६ बाट ४८ सम्मका मौलिक हक कुनै न कुनै रूपमा राष्ट्रिय सुरक्षसँग सम्बन्धित छन् । संविधानको धारा ४८ हेर्दा राष्ट्रिय सुरक्षाप्रति नागरिकहरूका निश्चित कर्तव्य तोकेको छ । सूचनाको हकसँग राष्ट्रिय सुरक्षा अहम् भएर आउँछ । विकसित राष्ट्र तथा सङ्गठनले १२ जुन २०१३ मा चुवाना सिद्धान्त प्रतिपादन भई अन्तर्राष्ट्रिय, क्षेत्रीय कानून तथा नियमहरू निर्धारण गरेको छ ।^{१५} जासुसी निकायबाट गरिने निगरानीले व्यक्तिको मौलिक हकमा पार्नसक्ने असरलाई राष्ट्रिय सुरक्षाको दृष्टिकोणबाट हेरिनुपर्ने कानूनी व्यवस्था युरोपियन युनियनले गरेको छ ।^{१६} अमेरिकीहरूले विगत ५० वर्षको परराष्ट्र नीतिलाई अवलोकन गर्दा नागरिकको मौलिक हकको तुलनामा राष्ट्रिय सुरक्षालाई संरक्षण गर्ने सिद्धान्तलाई अङ्गीकार गरेका छन् ।^{१७} राष्ट्रिय सुरक्षाको गोपनीयता भंग गर्नेहरूले मानव अधिकारको नाममा पाउने संरक्षणको विषय संसदीय सुनुवाई र न्यायिक परीक्षणमा गम्भीर अवरोध सिर्जना भएको युरोपियन युनियनको रिपोर्ट छ ।^{१८} जासुसी सूचनाका प्रमाण सङ्कलनमा कानूनको तुलनात्मक अध्ययन गरी राष्ट्रिय सुरक्षाका आधारमा सूचनाको वर्गीकरण र गोपनीयता कायम गरी मानव अधिकारको संरक्षण गर्न सकिन्छ भन्ने बेलायत, फ्रान्स, जर्मनी, स्पेन, ईटाली, नेदरल्याण्ड र स्वीडेनले अनुसन्धानबाट देखिएको छ । निर्धारित विषय मात्र न्यायालयले आफ्नो कारवाहीको विषय बनाउनु पर्ने र न्यायालयमा प्रतिरक्षाको व्यवस्था गरिनु पर्ने मान्यतालाई कानूनमा व्यवस्थित गर्नुपर्ने

१४ हेर्नुहोस् नेपालको संविधान, भाग ३ ।

१५ Explanatory Memorandum to Recommendation 2014/970 on the Protection of Whistleblowers, 30 April 2014.

१६ <http://fra.europa.eu/en/theme/information-society-privacy-and-data-protection>.

१७ <http://www.whitehouse.gov/nsc/nss.pdf>.

१८ Switzerland Alliance of Democrats and Liberals for Europe, (2007).

सुभाव दिईएको छ । राष्ट्रिय सुरक्षाका व्यवस्थाले निरंकुशता तर्फ उन्मुख नगराई न्यायपालिकीय जवाफदेहिता निर्धारण गर्नु नै कानूनी राज्यको मापदण्ड हो भन्ने सन्देश उल्लिखित देशहरूले दिएका छन् ।

मौलिक हकप्रतिको व्यवस्थालाई हेर्दा सुरक्षा बलको चरित्रलाई ध्यान दिनुपर्नेमा नदिई हाम्रो संविधान जारी गरेको देखिन्छ । वर्तमान संविधानले आफ्नो नीतिमा राष्ट्रिय एकता र राष्ट्रिय सुरक्षासम्बन्धी नीतिले भने राष्ट्रिय सुरक्षा सम्बन्धी सकारात्मक व्यवस्था गरेको छ तर यसमा प्रयुक्त वाक्यमा “समावेशी र जनउत्तरदायी बनाउने” जस्ता शब्दले उपयुक्त नभई राष्ट्रिय सुरक्षामा कार्य गर्ने बल वा संयन्त्र राष्ट्रिय सुरक्षाको प्रयोजनार्थ राज्यप्रति उत्तरदायी र जवाफदेही हुन्छन् । धारा २६६ र २६७ हेर्दा सुरक्षा बल सेना नै राष्ट्रिय सुरक्षाको आधारको रूपमा स्वीकार गरिएको छ तर संविधानका अन्य व्यवस्थाहरू जस्तै प्रस्तावना, मौलिक हक, राज्यका निर्देशित सिद्धान्त र केही संवैधानिक निकायसम्बन्धी व्यवस्थाले सैनिक बल मात्रै राष्ट्रिय सुरक्षाको आधार होइन भन्ने देखाउँछ । त्यस्तो विरोधाभास अवस्थामा सैनिक बलबाट कस्तो भूमिका निर्वाह होला त्यो सोचनीय विषय छ । संसारका १८० भन्दा बढी देशमा सैनिक सङ्गठन लगायत राष्ट्रिय सुरक्षाको जिम्मेवारी बोकेका बलका कार्यरत व्यक्तिको मौलिक हकमा कटौती हुने संवैधानिक मान्यतालाई यस संविधानले सम्बोधन गरेको छैन । सैनिक कारवाहीका विषयलाई न्यायिक परीक्षणका विषय पनि बनाइदैन । मानव अधिकारको उल्लङ्घनलाई मानव अधिकार आयोगको विषय पनि ठानिदैन बरु सैनिक क्षेत्राधिकारबाट अनुसन्धान, अभियोजन र पूर्पक्ष गरिन्छ । अन्य देशका संविधानले प्रहरी सङ्गठनको व्यवस्था संविधानमा गरेका छैनन् । प्रहरी सङ्गठन राष्ट्रिय सुरक्षाका संयन्त्र हुन सक्छ तर सुरक्षा बल हुन सक्दैन । धारा २६८ ले नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल र राष्ट्रिय अनुसन्धान सङ्गठनलाई राष्ट्रिय सुरक्षाको अङ्गको रूपमा पहिलो पटक संवैधानिक व्यवस्था गरिएको छ । प्रहरी सङ्गठनहरूको उत्पति, विकास र अवस्था कानून कार्यान्वयन निकायका रूपमा रहने मान्यता छ । यस्तो मान्यतालाई अस्वीकार गर्दै गरिएको संवैधानिक व्यवस्थाबाट के अपेक्षा गर्न सकिन्छ ? नेपालको सशस्त्र प्रहरीको भूमिका हालसम्म स्पष्ट हुन सकेको छैन । राष्ट्रिय सुरक्षा अङ्ग भन्दा पनि कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायको रूपमा लिइएको छ । नेपालमा जासूसी संयन्त्रको रूपमा गृह मन्त्रालयअन्तर्गत रहने गरी १९६० मा नेपाल गुप्तचर विभागको नाममा स्थापना भई पछि १९४३ मा प्रहरी सम्पर्क कार्यालयको रूपमा र १९९० पछि फेरि राष्ट्रिय अनुसन्धान विभागको रूपमा विशेष सेवासम्बन्धी कानूनबाट स्थापित भयो । जसको मुख्य काम अपराध र सुरक्षासम्बन्धी घरेलु तथा बाह्य सूचनाहरू सङ्कलन गर्ने रहेको छ । यो राष्ट्रिय सुरक्षा बलको अभिन्न राष्ट्रिय सुरक्षासँग सम्बन्धित सङ्गठन रहेको छ । यो राष्ट्रिय सुरक्षाका सन्दर्भमा सैनिक बलसरह भूमिका हुन्छ । यसको जति महत्त्व छ त्यसलाई त्यस ढङ्गाबाट हेरिएको छैन । सुरक्षा क्षेत्रको व्यवस्थापन तथा कार्यरत व्यक्तिहरूका व्यवहारका सम्बन्धमा धेरै देशका संविधानहरूले सुरक्षा बलको गठन, तिनीहरूको भूमिका र नियन्त्रणको बारेमा उल्लेख गर्ने गरेको पाइन्छ । यस्ता व्यवस्थाहरू केवल सुरक्षा बललाई कसरी सरकारको नियन्त्रणमा राख्ने भन्ने प्रश्नमा मात्र सीमित नभई आपसी विश्वासको निर्माण कसरी गर्ने भन्ने मुख्य प्रश्नमा केन्द्रित रहेको हुन्छ । यदि नागरिक नियन्त्रण सुरक्षा बलमाथि हुन सकेन भने तिनीहरू आफ्नो क्रियाकलापहरू

गोप्य रूपमा गर्ने तर्फ उन्मुख हुन पुग्दछन् जसले गर्दा तिनीहरूलाई कामप्रति जिम्मेवार बनाउन ज्यादै कठिन भएर जान्छ। सुरक्षा बललाई सार्वजनिक रूपमा जवाफदेही बनाउन सकिएन भने तिनीहरूलाई दिइएको बजेट जनताले चाहेको जस्तो गरी खर्च हुँदैन र भ्रष्टाचारलाई जन्म दिन पुग्दछ, भन्ने मान्यता रहेको छ। हाल आएर सुरक्षा निकाय संचालन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताको रूपमा सैनिक बलमाथि प्रजातान्त्रिक नियन्त्रण वा सैनिक नागरिक सम्बन्ध र राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद्को अवधारणा विकास भएका छन्। नागरिक नियन्त्रणका विषयलाई संविधानमा नै व्यवस्था गरेका हुन्छन्। यी सिद्धान्तले नै सुरक्षा बललाई मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न निदृष्ट गर्दछन्। परिपालना नगर्नेलाई कानूनको दायरामा ल्याउने काम गर्दछ।

मानव अधिकार र राष्ट्रिय सुरक्षाको रणनीतिक सम्बन्ध

परराष्ट्र नीति निर्धारणको लागि मानव अधिकार र राष्ट्रिय सुरक्षाको विषयले जहिले पनि समस्या सिर्जना गर्दछ। मानव अधिकार र राष्ट्रिय सुरक्षालाई संरक्षण गर्ने विषयले उच्च प्राथमिकता पनि पाएको हुन्छ। राष्ट्रिय सुरक्षामाथि गम्भीर असर परेको अवस्थामा मानव अधिकारको संरक्षण गर्ने विषय अत्यधिक महत्त्वको रूपमा रहेको हुन्छ। उदाहरणको रूपमा अमेरिकी राष्ट्रपतिले सन् २००२ मा राष्ट्रिय सुरक्षा रणनीतिको बारेमा बोल्दा आधारभूत मानव अधिकारप्रति प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दै केन्द्रीय सरकारको मौलिक र पहिलो प्रतिबद्धता राष्ट्रिय प्रतिरक्षा हो भनेका थिए। हाल मानव अधिकार र राष्ट्रिय सुरक्षाको रणनीतिक तहमा छलफल, बहस, संरक्षणका विषय सतहमा आएको छ। राष्ट्रिय सुरक्षा र मानव अधिकारको संरक्षण गर्ने विषय सह-सम्बन्धित र परिपूरकको रूपमा राष्ट्रिय उद्देश्यको रूपमा रहेको छ। मानव अधिकारको उच्च सम्मानबाट नै राज्य पूर्ण सुरक्षित हुने वैचारिक र प्रामाणिक मान्यता स्थापित गरी परराष्ट्र सम्बन्ध बनाउने कार्यमा राज्यहरू अग्रसर हुँदै गएका छन्। मानव अधिकारको अभ्यासले उत्तेजनात्मक वा आवेगात्मक व्यवहारलाई नियन्त्रण गरी सहकार्य गर्न मद्दत गर्दछ, भन्ने मान्यतालाई सन् १९४९ मा जापानी बमबारीमा अमेरिकाले समुद्रमाथिको सैनिक कारवाही र शीतयुद्धपछि कुबेतमाथि अमेरिकी सहयोगले प्रमाणित गरिसकेको छ। बीसौं शताब्दीको मध्यतिर मानव अधिकारको मुद्दा राष्ट्रिय सुरक्षाको लागि प्रतिस्पर्धी तथा सम्झौतापरक ढङ्गबाट हेरिएको पाइन्छ। परराष्ट्र नीतिमा प्रत्यक्ष असर पार्ने आर्थिक, राजनीतिक र मानव अधिकारका बीचको द्वन्द्व भइरहेको अवस्थालाई दृष्टिगत गरी केही देशले मानव अधिकारको विषयलाई राष्ट्रिय कानूनमा व्यवस्था गरी परराष्ट्र नीतिको आधारखम्बाको रूपमा स्वीकार गर्न सुझाव पेश गरेका थिए। अमेरिकाले भियतनाम युद्धसम्म मानव अधिकारको मान्यतालाई स्वीकार गरेको थिएन तर पछिका दिनमा मानव अधिकारको अवधारणा स्वीकार गरेको देखिन्छ। शीतयुद्धपछि मानव अधिकार र सैनिक आक्रमणको सन्तुलनले प्रजातान्त्रिक शान्ति सम्भव भएको स्वीकार गर्दै उदार प्रजातान्त्रिक देशले वैयक्तिक अधिकारलाई कानूनको समानताको अवधारणाबाट हेर्दै वाक स्वतन्त्रता, नागरिक अधिकार, वैयक्तिक सम्पत्ति, प्रतिनिधित्वमूलक निर्वाचन, युद्धविरुद्धको अधिकारको संवैधानिक र कानूनी व्यवस्था गरेबाट मानव अधिकार र राष्ट्रिय सुरक्षा सह-सम्बन्धित रहेको प्रमाणित भयो। सैनिक आक्रमणका विषयहरू पनि संयुक्त राष्ट्रसंघका कानून

आयोग, अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतका विषय बन्न थाले । यो नै मानव अधिकारको शान्तिको धारणा हो । मानव अधिकारको नीति र सैनिक आक्रमणमा आएको सुविधाजनक सन्तुलनले मानव अधिकारको संस्थागत विकास भई उदार अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धको सिद्धान्तमार्फत् आक्रमणकर्ताले पनि मानव अधिकारको संरक्षण गर्नु पर्ने धारणाको विकास भएको छ । मानव अधिकारका मूल्य मान्यतालाई प्रचार गरी मानव अधिकारको उल्लङ्घनकर्तालाई राष्ट्रिय कानूनको दायरामा ल्याउने कार्य भइसकेको छ । परम्परागत सुरक्षाको धारणाबाट मानव सुरक्षाको धारणामा परिवर्तित सन्दर्भले मानव कल्याणको विकास भएको मानिन्छ । मानव कल्याणले अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारको शासनलाई राष्ट्रिय संयन्त्रले पूर्ण स्वीकार र परिपालना गराउन मद्दत गर्दछ । अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारको कानूनको विकास नै मानव कल्याणलाई संरक्षण र सम्बर्द्धनको लागि हो । मानव कल्याणका लागि जारी अन्तर्राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र राष्ट्रिय अभिलेखले सङ्क्रमणकालीन सहयोग र आर्थिक सहयोगमा जोड दिइरहेका छन् । अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारको शासनमा सुधार आएको अनुभूति गरिएको छ । मानव सुरक्षाको लागि मानव अधिकार सहायकसिद्ध हुँदै अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारको शासनको लागि परिपूरक हुँदै गएको छ । मानव अधिकारको लागि भएको सामूहिक प्रयासबाट मानव जीवनको रक्षा र कल्याणमा वृद्धि गरेको छ । यस्ता अभ्यास हामीकहाँ हुन सकेको छैन ।

राष्ट्रिय नीतिलाई समय सापेक्ष बनाउदा कहिलेकाहीं मानव अधिकारका मूल्य मान्यतालाई सैनिक आक्रमणमा परिपालना गर्न गाह्रो हुन्छ । यस विवशताको जानकारी मानव अधिकारका निकाय वा संस्थालाई हुन नसक्ने हुँदा आन्तरिक सैनिक आक्रमणमा मानव अधिकारको उल्लङ्घनको कारक बन्न सक्दछ तर मानव अधिकारको नीति अनुरूप अन्तर्राष्ट्रिय आक्रमणलाई रोक्न सकिने अवस्थाहरू पनि विद्यमान हुन सक्छन् । यस्तो अवस्थामा आन्तरिक राष्ट्रिय सूचना र मानव अधिकारमार्फत् आक्रामक पक्षलाई सम्बोधन गर्न सकिन्छ । राज्य आफैले आक्रमण गर्नपरेन त्यसलाई अन्तर्राष्ट्रिय आदेशानुरूप संयुक्त राष्ट्रसंघको आधार वा माध्यमबाट पनि समस्या समाधान गर्न सकिने अवस्था रहेको छ । राज्यको सुरक्षा बललाई संयुक्त राष्ट्रसंघको शान्ति स्थापनार्थ कार्यमा लाग्न नै उपयुक्त हुने मानव अधिकारको दृष्टिकोण छ । मानव अधिकारबाट बनेको परराष्ट्र नीतिकै आधारमा राज्यको कार्य गर्ने अवस्थालाई इरान, लाइबेरीया, रसिया र चेचेन्याबाट प्रमाणित भइसकेको छ । मानव अधिकार र राष्ट्रिय सुरक्षाबीचको सह सम्बन्ध चर्चा गरिरहँदा एउटा उल्लेख गर्नुपर्ने तथ्य हामी कहाँ छ । सन् २००१ को सेप्टेम्बर ११ को घटनापछि माइकल इग्याटिफले के मानव अधिकारको समय अन्त्य भएको हो भन्दै राष्ट्रिय सुरक्षाले मानव अधिकारलाई न्यूनीकरण गरेको छ^{१९} भनी राष्ट्रिय सुरक्षा र मानव अधिकारको दर्दनाक अवस्थाको चित्रण गरेका थिए । हामीले पनि युद्धबाट पाठ सिकेकै हौं । युद्धमा मानिसको मानव अधिकार हुनुपर्दछ भन्ने विषय पनि बुझेकै छौं तर प्रयोग चाहिँ गरिरहेका छैनौं । हाल मानव अधिकार र राष्ट्रिय सुरक्षाको सम्बन्धको आधारशीला भनेकै राज्यको आन्तरिक मानव अधिकारको अवस्था र अन्तर्राष्ट्रिय वा राष्ट्रिय आक्रमणको अन्त नै उपयुक्त आधार बन्दछ । मानव अधिकारका संघ-संस्थाबाट प्रजातान्त्रिक शान्तिका तथ्यहरू सम्बोधन हुन आवश्यक हुन्छ । आक्रमणका आधारलाई प्रजातान्त्रिक शान्तिका बाहकले एकल्याउने पास हुन अति आवश्यक देखिन्छ । राष्ट्रिय सुरक्षा र मानव अधिकारका

^{१९} Ignatieff, Michael, Is the Human Rights Era Ending, New York Times, 2002 p. 25.

प्रश्नको रणनीतिक सम्बन्धमा रहेको अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारको अवस्थालाई राष्ट्रिय रूपमा व्यवस्था गरी कार्यान्वयन गर्दा यी दुवै पक्षबीचको प्रतिस्पर्धाको अन्त भई आपसी सम्बन्ध रहन्छ। जुन नेपालको सन्दर्भमा अति आवश्यक छ।

राज्यबीचको आपसी सहमतिबाट नै सुरक्षा सहित मानव अधिकारको सम्मान गर्न सकिन्छ। सुरक्षासँग मानव अधिकारको उल्लङ्घनको विषय जोडिनु भनेको नै आतङ्कवाद हो। यस आतङ्कवादको अन्त कानूनको सुशासन मार्फत गर्नपर्दछ। आतङ्कवादलाई सम्बोधन गर्ने कानून हालसम्म नेपालमा छैन। विगतमा बनेको कानून खारेजी अवस्थामा छ। यस्तो अवस्थामा कानूनको शासनको सिद्धान्तको प्रयोग कसरी हुन सक्छ। अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले मानव अधिकारको संरक्षण गर्ने दायित्व राज्यमाथि तोकिदिएको छ। राष्ट्रिय सुरक्षामा आईपर्ने खतरालाई रोकथाम गर्न विभिन्न मापदण्डको प्रयोगलाई अनुमति पनि प्रदान गर्दछ। यी दुईको सन्तुलनलाई निषेधको आवश्यकताको सिद्धान्तले आसयको अनिवार्यलाई सम्बोधन गर्दछ भनी युरोपेली मानव अधिकारसम्बन्धी अदालतले सेनेर वि. टर्की^{२०} मुद्दामा बोलेको छ। भारतीय सर्वोच्च अदालत^{२१}ले गुजरात प्रकृतिको अपराधमा तथ्यगत रूपमा के हो भन्दा त्यो तथ्य बनाउनमा के आसय थियो भन्ने हेरिनु पर्ने निर्णय प्रदान गरेको थियो। अमेरिकी सर्वोच्च अदालत^{२२}ले पनि भारतीय सर्वोच्च अदालतकै सरहको निर्णय प्रदान गरेको छ। नेपालमा सर्वोच्च अदालतले एउटा निश्चित मापदण्ड तयार गर्न सकेको छैन। विगतको द्वन्द्वसँगै सम्बन्धित विभिन्न मुद्दामा भिन्ना भिन्दै आदेशहरू आएका छन्। यसबाट हाम्रो सक्षमता र सबलता कति छ भन्ने देखाउछ। निषेधित अभिव्यक्ति र वास्तविक क्षतिको सम्बन्धका सन्दर्भमा संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार परिषदले एउटा मुद्दामा फैसला गरेको छ।^{२३} यस फैसलासँग नजिक भएर १९९५ मा जोहानस्वर्ग घोषणापत्र जारी गरिएको थियो। अर्को सन्तुलनको रूपमा आपतकालीन घोषणालाई लिइएको छ जुन विषयलाई ICCPR को धारा ४ र १९ ले सम्बोधन गरेको छ। आपतकालीन घोषणाको कार्यान्वयनलाई सुरक्षित समाजको लागि सहयोगको नीति कार्यान्वयन गर्न जोड दिएको हुन्छ। वैयक्तिक स्वतन्त्रता, अधिकारको संरक्षण, सावभौमसत्ता र आत्मनिर्णयको अधिकारका बीचमा सदासर्वदा प्राकृतिक विवाद भइरहेको हुन्छ। राष्ट्रिय सुरक्षा कायम गर्न विभिन्न बन्देजको व्यवस्था राख्दै अधिकार र स्वतन्त्रतामाथि प्रतिबन्ध लगाइएको हुन्छ। यस प्रतिबन्धलाई सुशासन, विधिको शासन, कठोर शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्तको प्रयोग गरी राष्ट्रिय सुरक्षाको कार्यान्वयनमा सहजता ल्याईएको हुन्छ। यसको ज्वलन्त उदाहरण अमेरिकन राष्ट्रवादी कानून (Patriot Act)लाई लिन सकिन्छ। जसले नागरिकका अधिकार र स्वतन्त्रतालाई ध्यानाकर्षण गरेको छ। यस प्रकारको अवस्थालाई सम्बोधन गर्ने कानून नेपालमा छैन। त्यस्तो कानून निर्माण हुन अति आवश्यक छ। संविधानले नै नागरिकका अधिकार र स्वतन्त्रतालाई निषेध गर्ने बाटो दिई संकटकालीन अवस्थामा अधिकारबाट स्वतन्त्रता कटौती हुने सिद्धान्तलाई स्वीकार गरेको हुन्छ। युद्धविनाको अवस्थामा लगाइएको निषेधलाई राष्ट्रिय सुरक्षाको दृष्टिकोणबाट प्रमाणित गर्न कठिन हुन्छ। त्यही कठिनता हाल नेपालका सुरक्षा संयन्त्रमा कार्यरत व्यक्तिहरूले भोगिरहेका छन्। मानव अधिकारको

^{२०} European Court of Human Rights: 18 July 2000, Application No. 26680/95.

^{२१} Hindustan Times, 4 January 2012.

^{२२} American Civil Liberties Union v. National Security Agency, 493 F.3d 644 (6th Cir. 2007).

^{२३} Keun-Tae Kim v. Republic of Korea, Communication No 574/1994 CCPR/C/64/D/574/1994 (4 January 1999).

संरक्षण गर्ने नाममा राष्ट्रिय सुरक्षाका बललाई अक्रियाशील बनाउने प्रयास यूरोपका केही देशहरूमा भएता पनि बेलायत, फ्रान्सले स्वीकार गर्दैनन् । सुरक्षा बलले मानव अधिकार संरक्षण गर्न नीतिगत व्यवस्था मुख्यतः व्यक्तिगत सुरक्षा, सार्वजनिक सरकारी सुरक्षा बल/सङ्गठन र समुदायको सम्बन्धमा विशेष जोड दिनुपर्दछ ।

संयुक्त राष्ट्रसंघले गरीबी, विकास, नयाँ सुरक्षा चुनौती, आतङ्कवाद, द्वन्द्व रोकथाम, शान्ति कायम र शान्ति निर्माण जस्ता विषयहरू मानव अधिकारको सम्मानको बाधक रहेको देखाएको छ । संयुक्त राष्ट्रसंघले रणनीतिक योजनाको रूपमा राष्ट्रिय तहमा प्रजातन्त्र र कानूनी राज्यको सिद्धान्तमा जोड दिने अवधारणालाई अधि सारेको छ । मानव अधिकार र राष्ट्रिय सुरक्षाको रणनीतिक सम्बन्धमा दरार ल्याउन सक्ने तत्व मध्येको एक तत्व प्रविधि हो । विद्यमान प्रविधि विकासबाट प्राप्त भएका मानव अधिकारका निर्णय र सुरक्षाको क्षेत्राधिकारका सन्दर्भमा उठान भएका विषयमा कति निश्चितता र वैधानिकता छ सहजै अनुमान लगाउन सकिँदैन । यसरी प्राप्त तथ्याङ्कमा कति खतरा र फाइदा छन् एकिन गर्न सम्भव छैन । यी तथ्याङ्कको अवलम्बन गर्दा अनिश्चित परिणाम प्राप्त हुने सम्भावनालाई नकार्न सकिँदैन । यी प्राप्त तथ्याङ्कबाट कतिपय मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनामा दबाव सिर्जना गर्न सकिन्छ वा प्राप्त तथ्याङ्कले नियमित नीति निर्माण, मानव मर्यादा कायम गराउन, सुशासन र जवाफदेहिता कायम गर्न सकिन्छ । प्राप्त तथ्याङ्कको आधारबाट गरिने सूचना सम्प्रेषणले कति सुरक्षा प्रदान गर्न सक्दछ । प्राप्त तथ्याङ्कले आक्रमण वा परिचयबाट व्यक्ति कति खतरामा रहन सक्छ, शक्तिको भूमिका के रहन सक्छ, सम्बन्धित पक्षको भूमिका के रहन सक्छ, गैरसरकारी संस्था, विद्वान, निजी पक्ष, प्रविधि, सरकारी र अन्तरसरकारी निकाय, संस्थापक, हिताधिकारी भूमिका कस्तो रहन सक्छ भन्नेबाट नै मानव अधिकार मानव सुरक्षा र प्रविधिको समायोजन हुन सक्छ । मानव अधिकार र राष्ट्रिय सुरक्षालाई सह-सम्बन्धित बनाई राख्न अल्पविकसित र विकासशील देशमा ज्यादै कठिन छ । मानव अधिकार वा मानव सुरक्षाको अवधारणालाई अवलम्बन गराइएको संविधानबाट राज्य शासित हुन्छ । राज्यपक्षभन्दा गैरराज्य पक्षहरू बलियो हुन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको ईच्छा, साधन, स्रोतबाट शासित भएका हुन्छन् वा राष्ट्रिय सुरक्षा नै विदेशीको हातमा हुन्छ ।

संक्षेप

राष्ट्रिय सुरक्षाको सन्दर्भमा लामो समयदेखि स्थापित अन्तर्राष्ट्रिय वा परम्परागत वा सैनिक वा राज्य केन्द्रित सुरक्षा मार्फत गरिएको भौगोलिक सुरक्षाले मानव जातिको सुरक्षा गर्न नसक्ने तथ्यलाई मनन गरिआएको मानव सुरक्षाको अवधारणालाई आत्मसात गर्ने अभियानमा विश्व समुदाय लागि परेको छ । मानव सुरक्षा भनेकै मानव अधिकारको सुरक्षा हो । मानव सुरक्षाले आर्थिक, गाँस वास, स्वास्थ्य, वातावरण, व्यक्ति, सामाजिक र राजनीतिक सुरक्षालाई सम्बोधन गर्दछ । हिंसात्मक द्वन्द्वबाट पुनः स्थापना भएका देश मानव सुरक्षाको दृष्टिकोण अवलम्बन गरी सार्वजनिक शान्ति सुरक्षा प्राप्त गर्न, तत्काल मानवीय राहत प्राप्त गर्न, पुनर्स्थापना र पुनर्संरचनातर्फ उन्मुख हुन, पुनर्स्थापित र सहअस्तित्व कायम हुनु, सुशासन र सशक्तीकरण उन्मुख हुन र साधन स्रोतको परिचालनमा नयाँ रणनीतिको

प्रयोग हुनुबाट पनि मानव सुरक्षा महत्त्वपूर्ण हुँदै गएको छ जसबाट आर्थिक र स्वास्थ्य सुरक्षा पनि प्रदान हुने सुनिश्चितता देखा पर्दछ। हाल यी सबै अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका विषय भएका छन्। मानव सुरक्षा र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले जति सम्बोधन गरेपनि विकसित राज्यमा समेत संरचनात्मक जातीयता र हातमुख जोर्ने समस्या कायमै छ। संयुक्त राष्ट्रसंघले मानव अधिकारको संरक्षण गर्न बनाएको अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको सयन्त्रले पनि सफलता प्राप्त गर्न सकेको छैन। यस पृष्ठभूमिमा केही देशले केही गैरसरकारी संस्थाहरूसँग समन्वय गरी मानव सुरक्षाको कार्यक्षेत्रमा सहयोग गर्ने जस्ता कार्यहरू गरी मानव अधिकारको संरक्षणमा लागिपरेका छन्। परराष्ट्र तथा सैन्यनीतिमा मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह हुने गरी निर्देशन जारी गरी राष्ट्रिय सुरक्षा र मानव अधिकार बीचको द्वन्द्वलाई समाप्त गर्न सन्तुलनका सिद्धान्तहरू विकास गरेका छन्। हामीले यस्तै बाटो तय गर्न आवश्यक देखिएको छ। मानव अधिकारको सम्मान गर्ने जिम्मेवारी सम्बन्धित राज्य, अन्तर्राष्ट्रिय/राष्ट्रिय सङ्गठन, समाज र व्यक्तिमा रहेको हुन्छ। मानव अधिकारमा मर्यादा, सम्मान, जिम्मेवारी, मर्यादा प्रणाली, नैतिकता, कानून, न्याय, सहनशीलता, समानता, अधिकार, जनता, समाज र सहकार्यता जस्ता शब्दावली प्रयोग भएका हुन्छन्। सबै मानव जीवनको महत्त्व र तीनको साभा मानवीय धारणा, वैयक्तिक स्वाभिमान, स्वतन्त्रता, मानिस समाजको एक भागको रूपमा रहने, मानवबीचको आपसी सम्मान, मानव र समाजको संरचनात्मक सद्भाव, अधिकार र कर्तव्यको सन्तुलनको लागि मानव अधिकारको महत्त्व छ। यातना निषेध, गरीबीबाट मुक्ति, महिला मानव अधिकार, विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, बाल अधिकार, प्रजातान्त्रिक अधिकार, धार्मिक स्वतन्त्रता, सशस्त्र द्वन्द्वमा मानव अधिकार, स्वच्छ सुनुवाई, प्रेस स्वतन्त्रता, मानव सुरक्षा, विकास, शैक्षिक हक, मानव मर्यादा, स्वास्थ्य हक, विनाभेदभाव, रोजगारीको हक, कानूनी राज्यको सिद्धान्त, गोपनीयताको हक, अल्पसङ्ख्यकको हक र शरणार्थीको हकलाई मानव अधिकारको सूचीमा राख्ने गरिन्छ। मर्यादा र नैतिकता, मानव अधिकार र कानून, विश्वव्यापी नैतिकता र विश्वव्यापी मानव अधिकार, विश्वव्यापीकरण र मानव अधिकारजस्ता विषयमा ल्याइने सन्तुलनले मानव अधिकारको सम्मानमा मद्दत पुग्दछ।

नेपालमा विगतको सशस्त्र द्वन्द्वसँग जोडिएका यातना, बेपत्ता, गैरकानूनी थुना, गैरकानूनी हत्याजस्ता मानव अधिकारसँग जोडिएका विषयहरू यथावत छन् भने समग्रमा गरीबी, सुरक्षा, शिक्षा, महिला, तेस्रो लिङ्गीका समस्याहरू मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट जीवन्त छन्। हाम्रो राष्ट्रिय सुरक्षाको अवस्था र मानव अधिकारको प्रतिबद्धताको मापदण्ड एउटै हालतमा रहेको छ। संविधानले राष्ट्रिय सुरक्षा कस्तो रहने भन्ने स्पष्ट दिशा दिन सकेको छैन। कानून निर्माण गर्ने, कानून व्याख्या गर्ने र कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायको कार्यगत क्षमता र बौद्धिक विवशताले राष्ट्रिय सुरक्षा र मानव अधिकारबीचको समान्वयात्मक भूमिका सदैव कमजोर रहेको छ। राष्ट्रिय सुरक्षा र मानव अधिकारबीचको सन्तुलनको सिद्धान्तको प्रयोग गर्ने कानून, राष्ट्रिय सुरक्षा कानून, प्रतिआतङ्कवाद कानून, सूचना सङ्कलन गर्ने कानून, मानव अधिकारप्रति कानून कार्यान्वयनको जवाफदेहिता र जिम्मेवारीबोधका विषय अझै सम्बोधन हुन सकेको छैन। विद्यमान समयमा उल्लेखित अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न राज्य प्रतिबद्ध र जवाफदेही हुन आवश्यक छ। राष्ट्रिय सुरक्षाका शक्तिहरू क्रमशः सैनिक, कुटनीतिक, आर्थिक, सूचना,

राजनीतिक, वातावरण र कानूनसँग सम्बन्धित निकाय, पदाधिकारी र अधिकारी बीचको रणनीतिक सम्बन्धको अभावले द्वन्द्वको समयमा सुरक्षा बल, कानून कार्यान्वयन गर्ने निकाय, युद्धको अर्को पक्षबीच भएका गम्भीर मानव अधिकारको उल्लङ्घनको मुख्य कारण हो । राष्ट्रिय सुरक्षाका शक्तिहरूबीच नागरिकका मौलिक हक वा मानव अधिकारको सन्दर्भमा रणनीतिक दृष्टिकोण बन्न नसक्नु र मानव अधिकारसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय निकाय, संयन्त्र, पदाधिकारीको समन्वय अभाव नै मुख्य समस्याको रूपमा रहेको छ । मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनको लागि स्थापित राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सिद्धान्त मर्यादा, समानता र न्यायलाई कार्यान्वयन गराई राज्यलाई जवाफदेही र जिम्मेवारी वहन गराउन पनि राष्ट्रिय सुरक्षा र मानव अधिकारको रणनीतिक सम्बन्ध स्थापित गराउन आवश्यक छ । यसका लागि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले अग्रदुतका रूपमा कार्य गर्न आवश्यक छ । सुरक्षालाई मानव अधिकारको सम्मान आवश्यक पर्दछ । सामाजिक, आर्थिक विकास, कानूनी राज्य, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय शान्तिको लागि मानव अधिकारले मुटुको रूपमा काम गर्दछ भन्ने मान्यता स्थापित गर्न अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय, सरकार र नागरिक समाजलाई विश्वास दिलाउन सक्नुपर्दछ ।

मानव अधिकार द्वन्द्व समाधान, शान्ति निर्माण, शान्ति स्थापनाको साधनको रूपमा रहनुपर्दछ । मानव अधिकारका संयन्त्रले युद्धको प्रारम्भिक अवस्था, युद्धरत अवस्था र द्वन्द्वपछिको अवस्थामा चालिनु पर्ने कदमका बारेमा स्पष्ट नीति र योजना तर्जुमा गर्नुपर्दछ । यी नीति र योजनामा वार्ता, प्रजातान्त्रिक शान्ति र मानव अधिकारको शासनबाट न्याय र कानूनी राज्यको सिद्धान्तलाई कार्यान्वयन गर्न उन्मुख हुनुपर्दछ । यो नै मानव अधिकार र राष्ट्रिय सुरक्षाको रणनीतिक सम्बन्धको प्रतिफल हो । यसलाई थप बलियो बनाउन मानव अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुसार मानव अधिकारको सम्मान हुने गरी कानूनमा सुधार, संशोधन, निर्माण गर्न, कानूनको संहिता वा ऐनलाई स्वच्छ सुनुवाईको सिद्धान्तमुताविक कानूनमा सुधार गर्न, अनुसन्धान, अभियोजन, न्यायाधीश र प्रतिरक्षकलाई मानव अधिकारको तालिम र शिक्षाको व्यवस्था गर्न, कानून व्यवसायीलाई स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्नो पेशा र व्यवसाय संचालन गर्ने अधिकारको सुनिश्चित गर्न, मानव अधिकारकर्मीलाई मानव अधिकारको उल्लङ्घनकर्तालाई न्यायको कठघरामा ल्याउन सक्ने हैसियत कानूनले प्रदान गर्न, मानव अधिकारका मूल्य मान्यतालाई संक्रमणकालीन अवस्थामा राज्यले अनिवार्य अवलम्बन गर्नुपर्ने कानूनको व्यवस्था हुन र न्यायाधीश, कानून व्यवसायी, सरकारी अभियोक्ता, कानून कार्यान्वयन निकाय, सुरक्षा बलको कार्यमाथि सुपरीवेक्षण र जवाफदेही बनाउने संयन्त्रको निर्माण गर्न अति आवश्यक हुन्छ । मानव अधिकारको सम्मानले राष्ट्रिय स्वार्थलाई संरक्षण गर्ने विश्वव्यापी नीतिलाई कार्यान्वयनमा असरदार र समन्वयकारी भएमा मात्र मानव अधिकार र राष्ट्रिय सुरक्षाबीच रणनीतिक सम्बन्ध कायम भएको देखिन्छ ।

Laws, Practices and Growing Challenges of Child Marriages in Nepal

- Salina Kafle

Abstract

Child marriage still prevails in Nepal, and as a crime that generates a continuum of infringement of other rights in a girl's life, child marriage needs special attention. Crime such as child marriage in Nepal holds complex legal, procedural, administrative and social roots. The legal inconsistencies and gaps coupled with feeble victim protection measures have further become troublesome to tackle the crime related to child marriage. Thereby, a multiple-fold mechanism is required to combat it. In case of not tackling the crime as per the need of the time, it creates stagnation in the practice, and leads to impunity.

Introduction

The definition of 'child' under Convention on the Rights of the Child (hereinafter CRC) incorporates every human below the age of eighteen years as a child.¹ Any child marriage is an additional form of direct abuse that regulates female sexuality and destroys life potential of a woman.² Women and girls subject to child marriage are likely to face slavery-like practices such as servile marriage, sexual slavery, child servitude, child trafficking, and forced labor.³ It is argued that a State cannot take away the protection provided by the CRC for individuals below the age of 18 years while additional rights can be provided to the individual attaining the age of maturity under national law.⁴ The CRC committee has provided a strong recommendation to set the minimum age of marriage, with or without the consent of parents and regardless of the sex of the individual involved as 18 years.⁵

1 *Convention on the Rights of the Child*, 1577 UNTS 3, adopted on 20 November 1989, art 1. This article is submitted to NHRC as the report of Academic Research of the topic "Violence Against Women" by the researcher. This is one section out of four sections of the study.

2 Special Rapporteur on Violence Against Women as cited in, *Child Marriage In South Asia International And Constitutional Legal Standards And Jurisprudence For Promoting Accountability And Change*, The Centre for Reproductive Rights, 2013, available at: https://www.reproductiverights.org/sites/crr.civicactions.net/files/documents/ChildMarriage_BriefingPaper_Web.pdf (accessed on 10 February 2017).

3 Anti-Slavery International, 'Out of the Shadows: Child marriage and slavery' 7, 28, 29 (2013).

4 Brett, R. (2009). Rights of the Child. In C. Krause and M. Scheinin (Eds.), *International Protection of Human Rights: A Textbook*. Turku: ÅboAkademi University Institute for Human Rights, p. 231.

5 UN Committee on the Rights of the Child, 'General comment No. 4: Adolescent health and development in the context of the Convention on the Rights of the Child', 2003, UN Doc. CRC/GC/2003/4. para 20.

* This is one section of the research out of four sections and remaining sections will be published in coming volumes.

Child marriage in Nepal is a customary, socially-established institution that has been practiced for generations. Nepal has the third highest rate of child marriage in Asia. Religion has endorsed it, and society has ensured its stability.⁶ While boys are also the victims of this practice, the religious Hindu texts of ancient time contain strict moral laws that instruct parents to marry off their daughters before they reach puberty.⁷ Ancient Hindu text laws project marrying off the daughters (*kanyadan* in Nepali, which means “giving away daughter”) as an important ritual in a parent's life.

More than this, discriminatory social norm whereby girls are considered as a “burden” is widespread in Nepal. The belief hits child marriage the most as the parents are concerned on taking off the burden as girls belong to their husband and in-laws. Also, child marriage persists as a financial survival strategy,⁸ particularly in areas with significant poverty.⁹

Statistics: Where Does Nepal Stand?

- The census report of 2011 shows the total population under age 18 is 11,525. The median marriage age for girls in Nepal is 17.2.
- 41% of women in comparison to 11% of men between 20 to 24 years of age are found married before they reach 18.¹⁰
- The adolescent fertility rate (per 1,000 girls aged 15–19 years) in between the years 2007 to 2012 AD is 87.
- It was most often parents (in 55.9% of cases for males and 63% for females) who decided upon the marriage of the children.¹¹ Traditional practices too are taken as cause behind it.¹²
- 91% of food secure people married above the age of 19.¹³
- At the current age group of 20 to 24, the average prevalence of child marriage among both sexes is 46.2 % (52.3% among females and 33.8% among males).¹⁴
- The number of child marriage has increased after the earthquake of 2015 in Nepal.¹⁵ Marriage is considered as a coping mechanism to reduce the economic burden of the family and to

6 Plan Nepal, Save the Children and World Vision International Nepal, ‘Child Marriage in Nepal Research Report’, 2012, available at: <http://www.wvi.org/sites/default/files/Child%20Marriage%20in%20Nepal-%20Report.pdf>, (accessed on 3 April 2017).

7 Sri Rama Ramanuja, *The Hindu Sacrament of Marriage*, Achari Simha Publications, p. 7.

8 Centre for Reproductive Rights, *Child Marriage in South Asia International And Constitutional Legal Standards And Jurisprudence For Promoting Accountability And Change*, New York, 2013, p.21

9 Federation (IPPF) and the Forum on Marriage and the Rights of Women and Girls, ‘Ending child marriage: A Guide for Global Policy Action,’ 11-12 (2006), p. 18.

10 Central Child Welfare Board, ‘The State of Children in Nepal’, 2072 25-26, 2015.

11 Child Marriage in Nepal Research Report, n (30).

12 UNICEF Nepal and Population Council, ‘Adolescent Development and Participation (ADAP) Baseline Study’ (2014) p.28.

13 Ibid.

14 Child Marriage in Nepal Report, n (30).

15 Kathleen Ebbitt, Nepal earthquake is increasing child marriages, Global Citizen, May 28, 2015, available at: <https://www.globalcitizen.org/en/content/what-you-need-to-know-about-child-marriages-post-e/> (accessed on 14 February); Adolescent girls strive for a better future in post-quake Nepal, PlanUK, April 22, 2016, available at: <http://www.plan-uk.org/news/news-and-features/adolescent-girls-future-post-quake-nepal/> (accessed on 14 February 2017).

protect the girls from sexual violence resulting from social instability post disaster.¹⁶

- Child marriage is found to be most prevalent among the illiterate and the *janajati* and the Dalits.¹⁷
- Thirty-seven percent of girls in Nepal marry before age 18 and 10 percent are married by age 15.¹⁸
- A UNICEF discussion paper determined that 79.6% of Muslim girls in Nepal, 69.7% of girls living in hilly regions irrespective of religion, and 55.7% of girls living in other rural areas are married before the age of 15. Likewise, girls who were born into the highest wealth quintile marry about two years later, on average, than those from the lower wealth quintiles.

Rights violated

Child marriage is a magnetizer of problems continuing throughout a Nepalese woman's lifecycle. Child marriages hinder a woman's lifecycle ensuing several difficulties and problems at various levels. Child marriage functions in a continuing manner that deprives or compromises a girl's rights. Below mentioned are pertinent rights violated due to child marriage and their Nepalese status.

i) The right to life

When girls marry young, before their minds and bodies are fully developed, they often become pregnant long before they are ready. Younger the age, the greater are the chances of early and frequent pregnancies.¹⁹ Complications during pregnancy and childbirth are the second cause of death for 15-19 year-old girls globally.²⁰ In cases of mothers under 20, the child is 50 percent more likely to be stillborn or die within its first weeks of life than a baby born to an older mother.²¹

ii) The rights to the highest attainable standard of health

Article 24(3) of the CRC stipulates that child marriage is one of the “traditional practices prejudicial to the health of children.”²² As discussed above, there is high chance of threat to life of mother and child of adolescent woman. Even in the cases of survival, there are long-term health problems and for both mother and child.²³

16 Emma Batha, Child marriages, trafficking will soar after Nepal quake-charity, *Reuters*, May 19, 2015, available at: <http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/SAR/nepal-pdna-executive-summary.pdf> (accessed on 14 February 2017).

17 Child Marriage in Nepal report, n(30); Human Rights Watch, ‘Our Time to Sing and Play’, Child Marriage in Nepal, September 7, 2016, available at: <https://www.hrw.org/report/2016/09/07/our-time-sing-and-play/child-marriage-nepal> (accessed on 14 February 2017).

18 Human Rights Watch (n 41).

19 Nepal Demographic Health Survey (NDHS), available at: <http://dhsprogram.com/pubs/pdf/fr257/fr257%5B13%5D.pdf> (accessed on 1 April, 2017), p.79.

20 World Health Organization Fact Sheet, available at: <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs364/en/> (accessed on 13 February 2017).

21 Girls Not Brides, available at: <http://www.girlsnotbrides.org/themes/health/> (accessed on 12 February 2017).

22 Convention on the Rights of the Child, n(25), article 24(3).

23 Available at: <https://www.hrw.org/news/2016/09/08/witness-nepals-child-brides-and-grooms> (accessed on 12 February 2017).

Child marriage has both the physical and psychological impacts, and may have serious implications for the well-being of those married. There is more likelihood of experiencing complications of childbirth including obstetric fistula and hemorrhaging,²⁴ and higher chances of uterine prolapsed.²⁵ Illness, weakness and fever, pain in lower abdomen and foul smelling vaginal discharge are other health problems related to child marriage.²⁶ In addition, there are also low levels of education in family, low social status, lack of access to health related information, and health services causing additional risk on health of female child.

Child brides also are at far greater risk of contracting HIV than their counterparts who marry later.²⁷ Often they are married to older, more sexually experienced men with whom it is difficult to negotiate safe sexual behaviors, especially when under pressure to bear children. A study conducted in Kenya and Zambia in 2004 finds that married girls aged 15-19 were 75 percent more likely to contract HIV than sexually active, unmarried girls of the same age. Similar figures have been found in 29 countries across Africa and Latin America.²⁸

iii) The right to be protected from all forms of abuses

In Nepal, married girls live with the family of the husband which includes of husband's parents, male siblings and their wives, children, and unwed sisters. With patriarchy social set up in Nepal;²⁹ the child bride would have less or no say in the decisions where power and authority is held by men and older women. This brings the higher chances of violence and abuse upon the child brides. Study reveals that child brides are more prone to suffer domestic violence than women who marry as adults.³⁰ Non-compliance of any responsibility or sexual duty leads to physical and psychological violence.³¹ The situation of Terai of Nepal is more vulnerable in this context. A study reveals that 37% of currently married girls aged 15 to 19 in the Terai region have experienced sexual violence, and 19% of them have experienced other forms of physical violence.³²

24 Girls Not Brides, 'Fistula, A Silent Tragedy For Child Brides', available at: <http://www.girlsnotbrides.org/fistula-a-silent-tragedy-for-child-brides/> (accessed on 12 February 2017).

25 UNFPA, 'Health Related Quality of Life of Women Suffering from Pelvic Organ Prolapse: Before and 9 to 11 Months After Surgical Interventions'(2013) 21-22.

26 Child rights research report (n 30)

27 UNICEF, Child Marriage, available at: [https://www.unicef.org/ghana/REALLY_SIMPLE_STATS_-_Issue_5\(3\).pdf](https://www.unicef.org/ghana/REALLY_SIMPLE_STATS_-_Issue_5(3).pdf) (accessed on 12 February 2017).

28 Anju Malhotra, 'The Causes, Consequences and Solutions to Forced Child Marriage in the Developing World', International Center for Research on Women, July 15, 2010, available at: <http://www.a-id.org/pdf/the-causes-consequences-and-solutions-to-forced-child-marriage-in-developing-countries.pdf> (accessed on 12 February 2017).

29 Samira Luitel, 'The Social World of Nepalese Women', available at: http://himalaya.socanth.cam.ac.uk/collections/journals/opsa/pdf/OPSA_07_07.pdf (accessed on 13 February 2017).

30 Phillipa H Steward, Witness: Nepal's Child Brides And Grooms Nepal Has The Third Highest Rate of Child Marriage in Asia, available at: <https://www.hrw.org/news/2016/09/08/witness-nepals-child-brides-and-grooms> (accessed on 13 February 2017).

31 UNICEF, 'Early Marriage in South Asia: A Discussion Paper 2' (2009), p. 56.

32 UNICEF, 'Nepal and Population Council, Adolescent Development and Participation (ADAP) Baseline Study' (2014), p. 33.

According to the Nepal Demographic Health Survey (NDHS), 47% of women who first had sex before age 15, and 29% of women who first had sex between ages 15-19 have stated that their initial experience was forced and against their will, and a majority of these cases occurred within marriage.³³ Marital rape in Nepal is penalized³⁴ and is also considered a ground for divorce.³⁵ However, the meager punishment in marital rape does not reflect the aspirations of aforementioned international human rights law.

iv) The right to education and employment

As a girl child is married, she is burdened with household responsibilities, obligation to care for other children which eventually makes her almost impossible to join or continue her education. She further becomes controlled by limited mobility, limited access to networks outside family or neighbors. 26.64 % of girls aged between 15 to 19 drop out of schools due to marriage in Nepal.³⁶ With no access to schools, girls will not be able to be benefitted from sexual and reproductive health teachings to make their reproductive choices.³⁷ In this way, the marriage adds on the gendered nature of poverty that brings down the potential of a girl, her family, her community and her country.³⁸ After marriage, pregnancy blocks the pathway of economic gain, perpetuating the cycle of poverty. The child marriages undermine the efforts of sustainable development on the whole.³⁹

These impacts extend throughout a girl's adult life and into the next generation. Research indicates a causal link between child marriage and child labor, as household poverty often necessitates children being overworked at home, which can encourage young girls to marry early to escape harsh conditions.⁴⁰

The Constitution of Nepal 2015 provides every citizen the right to compulsory and free basic education, and free education up to the secondary level.⁴¹ However, Nepal has no adequate mechanisms in place to compel children to attend school⁴² nor does it have robust mechanisms to provide long-term remedies such as life-skills trainings, education scholarship, and employment opportunities to the girls who are disowned by families upon disregarding marriage.⁴³

33 NDHS (n 43), p. 239.

34 *National Code*, 1963 (*Muluki Ain* 2020), ch. 14, nos. 1, 3, 6; *Meera Dhungana for FWLD v. Government of Nepal*, Writ No. 55/2058 B.S., S.C. Nepal (2002).

35 *Ibid* ch.12, no. 1 (2).

36 Government of Nepal, 'Survey on Adolescent and Youth', p. 42.

37 Human Rights Watch, n(42).

38 International Centre for Research on Women, Plan Asia Regional Office, 'Asia Child Marriage Initiative: Summary of Research in Bangladesh, India and Nepal', available at: <https://www.icrw.org/wp-content/uploads/2016/10/PLAN-ASIA-Child-Marriage-3-Country-Study.pdf> (accessed on 17 February 2017).

39 USAID, 'Ending Child Marriage & Meeting the Needs of Married Children: The USAID Vision For Action', available at: http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/pdacu300.pdf, (accessed on 10 February 2017).

40 *Ibid*.

41 *Constitution of Nepal*, 2072, art 31.

42 Human Rights Watch, n(42).

43 Centre for Reproductive Rights, *Ending Impunity For Child Marriage In Nepal, A Review Of Normative And Implemen-*

v) The right against trafficking and exploitation

Child marriage holds a complex relationship to human trafficking.⁴⁴ Women and children who had child marriage are likely to face child trafficking.⁴⁵ In some cases, children may become easy prey for traffickers when they attempt to flee their marital home as a result of abuse.⁴⁶ The South Asian Association for Regional Cooperation (SAARC) Convention on Preventing and Combating Trafficking in Women and Children for Prostitution⁴⁷ considers child marriage as one of the causes for the trafficking in persons. However, the Human Trafficking and Transportation (Control) Act 2007 of Nepal has not incorporated child marriage as a purpose of trafficking.⁴⁸ Furthermore, although the Act has mechanism of rehabilitation homes established under its provision,⁴⁹ there are only 25 rehabilitation centers across the country and are not in reach of every needy person.⁵⁰

vi) The right to express their view freely

The right of children to express their views is set out in Article 12 of the CRC which stipulates that they have this right in all matters affecting them, according to their age and maturity.⁵¹ General Comment no. 12 on the right of the child to be heard affirms this right in any judicial or administrative proceeding affecting his or her well-being.⁵² The comment also recognizes that violence, including the violence associated with child marriages, often goes unchallenged because children do not recognize it as a violation of their human rights. It notes the lack of child-friendly reporting mechanisms and the child's inability to report abuse in confidence and to be protected from retaliation.⁵³ A research in Nepal has shown that there is a higher incidence of disliking the earlier married girl by a boy after studying in higher classes especially in urban area which will result in the incidence of second marriage.⁵⁴

---

tation Gaps, available at: <https://www.reproductiverights.org/.../ending-impunity-for-child-marriage-in-nepal> (accessed on 5 April 2017).

44 USAID, n(63).

45 Anti-Slavery International, n(27).

46 Siddhartha Sarkar, 'Child Marriage Trafficking In India: Victims of Sexual and Gender Based Violence', available at: www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/19428200.2016.1242911?src=recsys (accessed on 17 February 2017).

47 *SAARC Convention on Preventing and Combating Trafficking in Women and Children for Prostitution* 2002, adopted on January 5, 2002 in Kathmandu.

48 *Human Trafficking and Transportation (Control) Act*, 2064, Sec. 4.

49 *Ibid*, Sec. 13.

50 Government of Nepal, Ministry of Women, Children and Social Welfare, Central Child Welfare Board, *Report relating to Service Centers and rehabilitation Homes for Victims of Human Trafficking and Domestic Violence 2073* (2016), p. 3, available at <http://www.mowcsw.gov.np/article.php?type=article&aid=98> (accessed on 17 February 2017).

51 *Convention on Rights of the Child*, n(25), art 12.

52 UN Committee on the Rights of the Child (CRC), 'General comment No. 12 (2009): The right of the child to be heard', 20 July 2009, CRC/C/GC/12.

53 *Ibid*.

54 Child Marriage Research Report, n(30).

National Provisions and Pertinent Cases

The Constitution of Nepal, 2072 has exclusively guaranteed the rights of children.⁵⁵ The right incorporates rights associated with child marriage such as birth registration of child, the rights of children to have education, health, maintenance, proper care, sports, entertainment and overall personality development from the families and the State, right to child participation, prohibition of child on hazardous work, prohibition on child marriage where the perpetrator gets punishment and the victim is provided entitlement to compensation, prohibition on the physical, mental or any other form of torture in home, school or other place and situation whatsoever, the right to juvenile friendly justice, special protection of the helpless child by the State.⁵⁶

The relevant laws of Nepal in relation to child marriage are Children's Act 2048 (1992), the Marriage Registration Act 2028 (1971), Muluki Ain 2020 and the Birth, Death and Other Personal Events (Registration) Act 2033 (1976).

Significant Issues in Laws

i) Consent in marriage

Marriage in the Universal Declaration of Human Rights is considered something “as equal rights of men and women of full age with the free consent”.⁵⁷ The Muluki Ain on the Chapter on Marriage states that parties may willingly solemnize a marriage.⁵⁸ However, it fails to recognize free and full consent of both parties in the presence of a competent authority in the laws. Further, there is no definition of ‘consent’ or ‘willingness’ in the laws. Also, the previous provision of considering forced marriage void was repealed by the 2015 Amendment to the Muluki Ain.⁵⁹ Hence, there exists gap in understanding and contemplating the ‘consent’ in marriages.

ii) Compulsory registration system for births and marriages

Birth and marriage registrations are essential components of combating child marriage as they assist in proving the age of the spouses at the time of marriage. The Convention on Consent to Marriage, Minimum Age for Marriage and Registration of Marriages states that all marriages should be registered by a competent authority.⁶⁰ Likewise, the CEDAW committee has recognized that “the persistence of the practice of early marriage may be perpetuated further by the non-registration of births.” The committee recommends State Parties to take measures to achieve free and timely registration of all births and undertake awareness-raising measures, throughout the country, particularly in rural areas.

55 *Constitution of Nepal*, 2015, art 39.

56 *Ibid.*

57 *Universal Declaration of Human Rights*, 10 December 1948, UNGA 217 A (III) adopted on 10 December 1948, art 16(2).

58 *National Code*, 1963, *Muluki Ain*, 2020, Chapter on Marriage, no. 1.

59 *An Act to Amend Some Nepal Laws to ensure Gender Equality and to End Gender Based Violence*, 2072 (2015), Sec. 8(14)(f).

60 UN General Assembly, *Convention on Consent to Marriage, Minimum Age for Marriage and Registration of Marriages*, adopted on 7 November 1962.

Marriage is one of the vital events registered in Nepal.⁶¹ Any marriage or marital relation concluded pursuant to the custom, tradition, usage or practice under any religion, ethnicity or dynasty, can be registered under this Marriage Registration Act. In addition, the notice of marriage as personal event is to be given by both the husband and wife within the 35 days of marriage. If the marriage is celebrated outside the Nepal, such marriage is to be registered within sixty days upon his/her arrival in Nepal. In case of expiry of the date for registration, the Local Registrar shall punish such person up to fifty rupees and register such event. Besides, the government may deploy officers to prepare inventory of family.⁶² The Children's Act too regulates mandatory birth registration.⁶³

The laws are flawed due to various reasons. Firstly, the Birth Registration Act lacks a provision for registering children born outside of marriage. In addition, refugee children and children orphaned or born of rape are not eligible for registration. The birth registration in between 2005 to 2012 in Nepal was 42.3% where in urban areas it was 44.2 % and in rural area it is 42.1%. Secondly, the law has not been functioning in Nepal. Girls are often unable to prove their actual age at the time of marriage. The data reveals that birth registration is higher among male (44 percent) than female (40 percent).⁶⁴

The law also prescribes the punishment on false registration to the government servant with imprisonment up to six months or fine up to one thousand rupees or the both.⁶⁵ At the ground level, the implementation of registration has not been effective owing to the lack of monitoring and accountability of officials for their inaction.⁶⁶

iii) A voidable offense: laws tailored as a trap

Child marriage is a voidable offense under the Nepalese laws. The clause in the Muluki Ain reads as, “child marriage can be made void upon receiving the complaint from the married male or female attending twenty years of age stating that was the child marriage and during the time of marriage the child was not born.”⁶⁷ In other words, child marriage that takes place in contravention with the law becomes valid. Considering Nepal's social structure and government's ineffective awareness on birth control, not having a child until 20 is practically not suited. The data reflects the same as 40% of married girls aged 15-19 have already given birth to at least one child in Nepal.⁶⁸

---

61 In Nepal we have vital registration Act. Vital registration is the legal registration, statistical recording, and reporting of the occurrence of, vital events, i.e. live births, deaths, total deaths, marriages, divorces, and adoptions. It embraces the collection, compilation, presentation, distribution and analysis of statistics on these phenomena. It also legitimates and recognizes annulments and legal separations.

62 *Birth, Death and Other Personal Events (Registration) Act*, 2033 (1976).

63 *Children's Act*, 2048, Sec. 3.

64 NDHS (n 43).

65 *Marriage Registration Act*, 2028, Sec13.

66 Centre for Reproductive Rights (n 67)

67 *National Code 1963, Muluki Ain*, 2020, chapter on Marriage, no. 2 (9).

68 NDHS (n 43), p. 79.

iv) Protection and maintenance post-annulment of child marriage

The Nepalese laws do not consider the continuity of harms of child marriage in a woman's life. There are clearly no laws on the maintenance of the girl child post annulment of marriage. Also, in cases where a marriage is annulled and declared void, a woman loses the chance of inheriting share of her husband's ancestral property. Furthermore, the custody of child in case of annulment of child marriage is not determined by the law.

In addition, according to the Constitution, the victims of child marriage are entitled to get compensation.⁶⁹ However, the amount of fine imposed on the offense of child marriage is to be paid to the girl-child, woman or man from the offender.⁷⁰ In case of failure to pay such amount, share from the guilty party's property can be confiscated to provide to the victim.⁷¹ Thereby, the amount of compensation is dependent upon the offender's financial status. The provision clearly shows the negligence of State in its duty. It is State's duty to provide the victims with the compensation. Additionally, the Constitution provides right to social rehabilitation and justice “as provided by law”⁷² whereby the Nepalese laws are silent about support mechanism for girls who abandon child marriages.

v) Criminalization of child marriage: law vs. practice

The Nepalese law has criminalized the act of child marriage. It presupposes that the bridegroom has attended the age of majority while the bride is below 20 years of age. The punishment mechanism is maintained under the Muluki Ain of the country.⁷³ The abettors such as priests, matchmakers and others are prescribed with imprisonment for a term not exceeding one month or a fine of a maximum of one thousand rupees.⁷⁴ The punishment is lenient to deter the perpetrators. Difficulty in accessing legal remedies is considered as one of the causes of child marriage.⁷⁵ Furthermore, statistics show that 13.1% of household knew of any organization working to eliminate child marriage.⁷⁶ With limited access to knowledge on crime, the eradication is far-fetched.

Supreme Court Jurisprudences

The Supreme Court of Nepal has recognized the government's constitutional obligation to protect children from physical and mental violence, as well as from any other type of violence.⁷⁷ The Supreme

69 *Constitution of Nepal*, 2072, art 21.

70 *Muluki Ain*, n(58), chapter on marriage, no. 2(8).

71 *Ibid.*

72 *Constitution of Nepal*, 2072, art 21

73 *National Code 1963, Muluki Ain*, 2020, chapter on Marriage, no. 2(1-6).

74 *Ibid.*, no. 2 (6)

75 Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, *Preventing and eliminating child, early and forced marriage*, para. 19 U.N. Doc. A/HRC/26/22 (April 2, 2014).

76 Child research report (n 30).

77 *Advocate Pun Devi Maharjan “Sujana” v. Government of Nepal & Others*, N.K.P. 2065, Decision No. 7981, Vol. 6, p. 751, para. 16 (2008).

Court has stated that the government is legally obligated to take “economic, social, administrative, legal and other appropriate measures for the effective enforcement of the rights granted to children by the CRC and other international treaties without any discrimination”⁷⁸ along with recognition of ‘best interest’ of the child.⁷⁹

In the case of *Sapana Pradhan Malla v. Prime Ministers and Others*,⁸⁰ the Supreme Court expressed concern at the continuing prevalence of child marriage and ruled in favor of the petitioners and issued directives to the government to make necessary amendments to the *Marriage Registration Act* and *Muluki Ain* to ensure consistency and uniformity. The Supreme Court affirmed the government's obligation to eradicate child marriage through effective implementation of the law, and showed concern about the low level of prosecution of those responsible for conducting such marriages.⁸¹

In the 2008 on the case of *Prakash Mani Sharma and Others v. Government of Nepal and Others*,⁸² the Supreme Court of Nepal ruled that the constitutionally recognized fundamental right to reproductive health and other reproductive rights include the obligation to take steps to prevent uterine prolapse, which is a form of maternal morbidity. In 2009, the Supreme Court of Nepal recognized in the case of *Lakshmi v. the Government of Nepal* that “a forced pregnancy is a grave conspiracy against a woman's freedom.”⁸³ In the case of *Meera Dhungana for FWLD v. Government of Nepal*, the Supreme Court stated that regardless of marital status, “sexual intercourse with use of force and without consent is regarded as the offence of rape.”

National Strategy to End Child Marriage

The National Strategy was framed in collaboration with Inter-ministerial Steering Committee on Ending Child Marriage chaired by Ministry of Women, Children, and Social Welfare, UN agencies and other NGOs. It envelopes the themes on empowerment of girls and adolescents; quality education for girls and adolescents; engaging boys, adolescents, and men; mobilizing families and communities; access to services; and strengthening and implementing laws and policies.

It aims to implement and reform the existing legal provisions on child marriage,⁸⁴ establish technical working groups at national and district levels, and develop concrete action and monitoring plans, among others. However, the plan should also involve specific responsibilities to various ministries

---

78 Ibid, para 25.

79 Ibid, para 26.

80 *Sapana Pradhan & Others v. Prime Minister & Council of Ministers & Others*, N.K.P.2063, Decision no. 7659, Vol. 3, p 289 (2006).

81 Ibid, para. 23.

82 *Prakash Mani Sharma & Others v. Government of Nepal*, N.K.P. 2065 Decision No. 8001, Vol. 8, p 956 (2008) Uterine prolapse is a debilitating pregnancy-related injury that is typically suffered by older women as a result of age, but is experienced by a disproportionate number of younger women in Nepal due to poor reproductive health care as well as early and frequent pregnancies.

83 *Lakshmi & Others v. Government of Nepal*, WOC0757, 2067 (2007), para. 27.

84 Government of Nepal, Ministry of Women, Children and Social Welfare, ‘National Strategy to End Child Marriage in Nepal 2072’ (2016), p. 13-14.

and local governments responsible in eradicating gender discrimination. Unless the officials stop accepting and registering child marriages, parents stop preferring sons over daughters, personality of women denied in everyday household, eradicating child marriage becomes difficult.

For effective implementation of any strategy, it becomes essential to address the root causes. In the case of child marriage, addressing the social and legal components fostering gender discrimination should be tackled.⁸⁵ The Strategy in this line has called for the harmonization of the laws in the areas of property rights, gender-based violence, and provisions relating to divorce, annulment, marital rape, dowry, birth registration, and citizenship in line with international human rights standards. Nonetheless, these become non-functioning without effective implementation. Still, protective factors, such as access to quality schools and health information and services, remain out of reach for many children.⁸⁶

Contemporary Challenges

i) High rates of 'love marriages'

The practice of child marriage has remained constant although the causes behind it have changed tremendously. The transformation scale has become so big that the research reports have coined it as a 'paradigm shift'. The tradition where children were forcefully married by their parents has shifted to the lovers elope to marry at an early age. Various reasons for fancying the 'love marriages' are to avoid the arranged marriage from family; to shush the rumors on their relationship before marriage; to be dependent on husband's income than to suffer from hunger or out of fear of being pregnant.⁸⁷

These changes in the practice of child marriage clearly demand for changes in its prevention strategies. The changing pattern reflects lack of education, more importantly, sex education and awareness campaigning on hazards of early marriages. Studies indicate that a girl's level of education is the strongest predictor of her age of marriage.⁸⁸ It is thereby duty of Nepal to arrange the educational measures by appropriate means.⁸⁹ The government so far has not been able to ensure an operating system to check the attendees in primary schools. Hence, many students fall out to be benefitted from the education on sex and reproductive health. Also, the government supplies on family planning fail to reach most of the young people.⁹⁰

ii) Fewer efforts from government

Despite the laws and policies, research shows that the government has not worked effectively to prevent child marriage or mitigate the harms sustained due to child marriage. The number of

85 Human Rights Watch, n(42).

86 Ibid.

87 Ibid.

88 International Center for Research on Women, 'Factsheet: Child Marriage and Education,'2006, available at: www.icrw.org/files/images/Child-Marriage-Fact-Sheet-Education.pdf (accessed on 17 February 2017).

89 *Convention on the Rights of the Child*, n(25), art 2.

90 Human Rights Watch, n(42)

programs aimed on awareness on the issue was more performed by NGOs than the government.⁹¹ The police rarely intervened child marriages, and the local government officials occasionally refused to register under-age marriages.⁹² On the other hand, the registrars too report facing immense social pressure to falsely register such marriages in violation of the law.⁹³

Further, school attendance of girls is often low. Government's efforts on attracting girl students and reducing the school drop outs seem less in this case. This way, many girl students miss out the education on the reproductive and health education. Furthermore, despite free family planning services by government health facilities, many young people are either unaware or face hurdles on accessing the help due to distance, stigma, or family pressure.⁹⁴

iii) Dowry first, bride second

Research in Nepal has shown that early marriages were held early to save money spent on a girl's dowry money. Parents have to pay more money if they organize the marriages of their children late.⁹⁵ This specifically is more in the Terai region.⁹⁶ In certain communities, a child is married prior to the puberty of the child. However, the bride goes to live with her husband and his family after a ceremony called '*gauna*' after few years. Generally, *gauna* takes place after child reaches puberty, still age far young to get married.⁹⁷ The first ceremony is considered as marriage and thereby is difficult to dissolve.

Many newspaper reports have shown extreme violence and dowry deaths in Nepal.⁹⁸ However, the government has not shown efforts on the investigation and prosecution of such deaths. Studies have shown that the parents are more likely to spend the cost and benefits in marrying off their daughters early compared to sending them to school. To combat these cost-benefit assessments of the parents, the intervention has been made by institutions to provide scholarship and education stipends to girl students to keep her continue studying.⁹⁹ Campaign such as '*Apna Beti Apna Dhan*' in Haryana State of India too was a success in minimizing child marriages.

---

91 Ibid.

92 Ibid.

93 Forum for Women, Law and Development (FWLD) and United Nations Development Fund for Women (UNI FEM), 'Child Marriage: Legal Responses 18' (2007)p. 12.

94 Human Rights Watch, 'Nepal: Child Marriage Threatens Girls' Futures Government Breaking Promises for Reform', available at: <https://www.hrw.org/news/2016/09/08/nepal-child-marriage-threatens-girls-futures> (accessed on 17 February 2017).

95 'Child Marriage Research Report', UNICEF Nepal and Population Council, Adolescent Development and Participation (ADAP) Baseline Study 28 (2014), p. 29.

96 Child Research Report n (30).

97 Human Right Watch, n (42).

98 Thakur Singh Tharu, 'Daughter-in-law beaten half to death over dowry', *The Kathmandu Post*, August 9, 2016, available at: <http://kathmandupost.ekantipur.com/news/2016-08-09/daughter-in-law-beaten-half-to-death-over-dowry.html> (accessed on 4 February 2017); 'In-laws kill Saptari woman for 'insufficient dowry', *The Himalayan Times*, April 06, 2016, available at: <https://thehimalayantimes.com/nepal/laws-kill-saptari-woman-insufficient-dowry/> (accessed on 4 February 2017).

99 Programs by Pathfinder in Bangladesh and CARE in Nepal provided scholarships as one part of a larger community-based approach to preventing child marriage, while the World Bank's program, also in Bangladesh, focused solely on education stipends and scholarships; See Jennifer L. Solotaro and Rohini Prabha Pande, 'South Asia Development Forum, Violence Against Women and Girls, Lessons from South Asia', p. 155.

Lexically, the Domestic Violence Act incorporates 'economic violence' as one of the forms of violence.¹⁰⁰ This would include any demand for dowry and the act of demanding or forcing someone to pay dowry or ill treatment relating to it. However, the issues related to child brides are often handled and settled under the mediation of the Act and hence remain remediless.¹⁰¹ On the other hand, the Social Practice (Reform) Act considers dowry up to a maximum of 10,000 rupees, pursuant to the family tradition not as an offense. Any amount above 10,000 rupees is punishable with imprisonment and fine.¹⁰²

The practice and continuity of child marriage is embedded in the ill cultural practices bolstered by ineffective implementation and monitoring of existing legal provisions and barriers in accessing legal remedies.

iv) Short-lived campaigns

The One-Stop Crisis Management Centre operated by the Ministry of Health too has some budget for preventive work such as sharing information on GBV and awareness raising on GBV through FM stations, posters, pamphlets, etc. However, awareness campaigns have not been able to reach the remote areas of the district yet. Also, the number, frequency and duration of these awareness programs have to elongate. Further, the programs so conducted have not been able to incorporate male as much as female. The general trend of awareness campaigns are focused on female only.

One of the places for awareness is schools as they include of learning about issues of women including, but not limiting to reproductive health and others. This could be the best place to learn about adolescence, changes related to it and reproductive and sexual health to avoid increasing 'love marriages' in the districts. It was found that there were no adequate mechanisms in place to compel children to attend school or any mechanism or program to provide long-term remedies such as life-skills trainings, education scholarship, and employment opportunities to the girls who are disowned by families upon disregarding marriage. Even the limited scholarship schemes for the Dalits and women do not reach the needy due to high misuse of the funds and inadequate monitoring mechanisms.

v) Lack of resources and trainings

Scarce resource is one of the serious problems as it removes the person's accessibility towards their rights and better facilities. On a positive note, the Nepal Police has developed a Guideline on handling of GBV cases. However, the stations still lack skilled human resources and other facilities across the country. At the time of recruiting, trainings on gender based cases are provided but these are not comprehensive and lack thoroughness. The other packages of trainings on GBV cases are not provided to all the officers.

100 *The Domestic Violence (Crime and Punishment) Act 2066, (2008), Sec. 2(f)*

101 Centre for Reproductive Rights (n 67).

102 *The Social Practice (Reform) Act 2033 (1976), Sec. 5(3).*

As police officers have to deal with various natures of cases, they perform various works whereby their nature of job too varies. To combat this problem, the Police Headquarters launched the 'Crime Action Plan' for the last two years. Despite this Plan, there is lack of adequate trainings to all. For example, the Women and Children Cells in the police stations lack the human resources trained in handling the women cases. Not all female officers inside the Cell are thoroughly trained on handling the gender-related cases.

Added to these, the physical infrastructure of the rehabilitation centres and service centres too are inadequate. They are poorly furnished and lack the basic requirements for the living.

vi) Lack or misuse of facilities and budget

Various institutions like One-Stop Crisis Management Centre (OCMC), Women and Children Office, Women and Children Service Centre, District Legal Aid Committee and others work from the local level to ensure the protection of the victims of violence. However, these institutions too are inadequately funded. Also, all these facilities have not been distributed evenly. However, since the OCMC is limited to certain areas,¹⁰³ the facilities have not been extended to all needy areas.

vii) Lack of robust monitoring mechanisms

Often, the victims of child marriage are also victims of domestic violence. The service centres across the country are run by the NGOs. The NGOs too have come under the attack of settling the crimes outside the court, and also for the duplication of works in the same district. For this complexity, a robust monitoring mechanism must be made in order to monitor the activities of the service and rehabilitation centres.

viii) Settlements outside the courts

The settlements generally end up in receiving certain money in exchange of the crime. The victims opt for this decision generally to escape from the 'shame' and meager punishment to the perpetrators. The statistics from the Nepal Police, CIB (below) too depict very less reporting of cases that are lodged compared to the actual cases in the districts.

As depicted in the picture, the lodging of child marriages in the police station is fewer than the actual crimes in the districts. Results like these are also result of institutional weakness within the formal justice sector.

viii) Procedural complications

Although prohibited, the child marriages are registered by the public officials, either because of the pressure from the larger mass or for some other reasons. Alternatively, in few communities,

¹⁰³ Primary Health Care Centres: Dhulikhel, Kavrepalanchok; District Hospitals: Sunsari, Panchthar, Solukhumbu, Sarlahi, Tanahun, Nawalparasi, Bardiya, Doti; Zonal Hospitals: Dhaulagiri, Baglung, Jumla, Kanchanpur, Saptari; Sub/Regional Hospitals: Makwanpur, Dang; Specialist Hospitals: Maternity Hospital, Kathmandu

the child marriages are registered late as they fear to provide property rights to daughter-in-laws too soon after the marriage.

ix) Access and availability of justice constricted

The District Legal Aid Committee provides legal aid to the needy victims. However, this gets limited as many are unaware of the aid. At the grassroots level, the old paralegal committees have been converted to vigilance groups under the Women Empowerment Programme of the Women and Children Offices (WCOs). These groups are actively involved in awareness raising and settlement of minor disputes at the VDC level. The major activities of WCOs relate to prevention of GBV through training and orientation. However, these activities provided by WCOs alone have not been enough to make the population of remote VDCs aware of GBV issues, legal remedies and available services. Thereby, lack of knowledge inhibits women's access to justice.

x) Feeble witness protection mechanism

The witnesses in the prosecution play an essential role as they are one of the evidence for corroboration. In case the witnesses are discarded and not provided with proper security and facilities, justice becomes constricted. Nepal lacks any current law on the witness protection mechanism as the bill in the Parliament still has not passed. The witnesses are always at threat and become hostile. The hostility is due to the pressure and threats from another party. The scarcity of shielding these threats has created made the witnesses hostile.

Conclusion

Nepal is furthermore committed to “achieve gender equality and empower all women and girls” under Sustainable Development Goal (5) by 2030. Similarly, various national policies and guidelines have been drafted to incorporate gender equality in the country.¹⁰⁴ More broadly, violence represents a critical tool to perpetuate the underlying wherein women and girls are identified strictly by their relationships to men and boys, as their mothers, daughters, sisters, and wives.¹⁰⁵ It is the duty of judges and lawyers to familiarize themselves with the growing international jurisprudence of human rights and particularly with the expanding material on the protection and promotion of the human rights of women. Hence, effective implementation of the laws along with strong institutions, gender friendly social and community norms put together can better respond and prevent the violence. Only then we can correspond to the United Nations set

104 Gender Equality and Social Inclusion Operational Guidelines, Ministry of Urban Development, 2013; Gender Equality and Social Inclusion Strategy, Ministry of Health, 2009; Gender and Social Inclusion Strategy, Ministry of Forest and Soil Conservation, 2013; Gender Equality and Social Inclusion Strategy, Ministry of Women and Children's Affairs, 2012; Gender Equality and Social Inclusion Toolbox, Ministry of Science, Technology and Environment, 2014; Gender and Social Inclusion Policy, Ministry of Federal Affairs and Local Government, 2013.

105 Jennifer L. Solotaro & Rohini Prabha Pande, ‘Violence against Women and Girls Lessons from South Asia’, *South Asia Development Forum*, (2014), p.3.

theme 'Women in the Changing World of Work: Planet 50-50 by 2030' for 2017.

Child marriage is a crime that generates a continuum of infringement of other rights in a girl's life. Hence, it is very essential to adopt the legal and social strategies that are effective towards ending impunity for child marriage in Nepal. The complexities related to child marriage in Nepal are multiple folded. It is indeed necessary to provide proper consideration towards the gaps and inconsistencies in the laws regarding the child marriage, the practice of registering early marriage, fascination of young girls and boys towards getting married at an early stage of life; all need equal attention and action. The strategic interventions towards ending child marriage hence should first under the complexities and adopt modern techniques like building mobile applications, creating teachers' guidelines on imparting knowledge about reproductive and sexual life, among others.

Participants of consultation meeting conducted by National Human Rights Commission on this study report:

- Dechen Gurung, Kathmandu School of Law
- Ram Tiwari, Tribhuvan University
- Rita Mainali, Advocate
- Babita Basnet, Senior Journalist

Role of Child Reform Homes for the Protection of Child Rights in Nepal

- Puspa Pokharel/Sharada Timalseña

Abstract

The modern juvenile justice system exists as a result of widespread beliefs that children are different from adults and therefore, require special legal protection and care for which the provision of child reform homes have been made separately. The ultimate aim of such treatment is to keep the children from negative effects of adult justice system and to provide a more appropriate way of dealing them. Nepal is a party to many international conventions, including Convention on Rights of Child (CRC) 1989, which obliges Nepal to respect protect and fulfill the rights of children in conflict with law. This requires an effective and separate juvenile justice system, including efficient child reform homes. Because of the inadequate reform homes in Nepal, the children in conflict with law are forced to stay in police custody and prisons. So there is need of establishment of more reform homes so that the children in trial period are not forced to stay in police custody, and also after the final court decision the children are not kept in the prison along with adults. This study is about the role of reform homes in Nepal especially in regard to the protection of children's rights.

Background

Throughout the world, children who come in conflict with the law as a result of being accused or suspected of committing a crime are at great risk of having their fundamental rights violated. Children, because of their physical and mental immaturity, are especially vulnerable in any given society, and thus they need special protection measures.¹ Children in conflict with the law are especially vulnerable within the group as a result of their exposure to state machinery and strangers who wield substantial power and influence over them. The international community has recognized the dangers to which these children are exposed to and has set up various norms and legal standards to ensure protection and promotion of their rights. These standards began to emerge before the adoption of the United Nations Convention on the Rights of the Child (CRC)² and have continued to be adopted after the

1 Rom Thapa, 'Protection of the Rights of Children in Conflict with the Law: International Legal Framework', in *Children Rights and Justice in Nepal*, edited by Rajit Bhakta Pradhananga *et al.*, Tribhuvan University, Faculty of Law, Criminal Law Subject Committee and Ministry of Women, Children and Social Welfare, Central Child Welfare Board, Kathmandu, 2012, pp. 164-181.

2 Convention on the Rights of the Child, 1989, entered into force September 2, 1990.

CRC. The CRC adopted by the UN General Assembly in 1989 is one of the most widely ratified international human rights treaties with all but two states of the world being party to it. It is a holistic instrument in that it covers civil, economic and social rights of children. Nepal is a state party to the CRC and a majority of other international and regional human rights instruments that protect the rights of the child in general, and the rights of the child in conflict with the law in particular.

The modern juvenile justice system generally includes prevention of juvenile delinquency, just and fair treatment to children in conflict with the law in justice process, and family reunion and social reintegration of the children released after child reform homes.

International Laws Related to Juvenile Justice

Over time, states have realized and accepted the importance of a separate legal regime for the protection of the child. This can be seen from the adoption of the CRC and other UN standards, and norms for juvenile justice that has led to the adoption of similar conventions at regional levels.³ In order to determine whether there is a violation of the rights of the child in conflict with the law, this section will identify the international legal framework that exists for the protection of the rights of the child in conflict with the law.

The CRC is the fundamental Convention relating to the protection of the rights of the child. Its ratification rate is a good measure of its importance. The paper will not look at all the substantive rights covered by the CRC but will focus on those rights that relate to the implementation of the juvenile justice system and the protection of the rights of the child.⁴ The CRC is premised on the principle of “best interests of the child” by providing, in Article 3, that in all actions concerning children, the best interests of the child must be the primary consideration. The actions envisaged by this provision include the actions of both public and private social welfare institutions, the judicial and legislative arms of government.

Article 40 (2) (a) embodies the principle of *nullum crimen sine lege* in accordance with other relevant provisions of international law such as Article 15(1) of the ICCPR from which no derogation is permitted.⁵

Article 40 (3) deals with the establishment and implementation of a juvenile justice system. It provides that states parties must seek to promote the establishment of laws, procedures, authorities and institutions that are specifically applicable to children alleged as, accused of, or recognized as being in conflict with the law. Such measures must establish a minimum age below which children shall be presumed not to have capacity to infringe the penal law and whenever appropriate and desirable, measures for dealing with such children without resorting to judicial proceedings, providing that human rights and legal safeguards are fully respected. It has been submitted that rather than create

3 The African Charter on the Rights and Welfare of the Child and the European Convention on the Exercise of Children are Rights, although the latter Convention grants procedural rights to children and facilitates the exercise of these rights by ensuring that children are informed and allowed to participate in proceedings affecting them before judicial authorities.

4 Paragraph 4 of the Preamble to the CRC.

5 Article 4 of the ICCPR on non-derogable rights.

a legal obligation, this paragraph points out a direction that must be followed by states in matters relating to the administration of juvenile justice.⁶ States are obliged to seek to promote child friendly child justice systems and as such, this is a mandatory provision.

Article 40(4) provides that a variety of dispositions, such as care, guidance and supervision orders; counseling; probation; foster care, education and vocational training programs and other alternatives to institutional care must be available to ensure that children are dealt with in a manner appropriate for their well-being and proportionate both to their circumstances and the offence. Article 40 also obliges states parties to provide mechanisms of dealing with children in conflict with the law without resorting to judicial measures that can sometimes have adverse effects on the child that outweigh the gravity of the offence the child is charged with. The CRC therefore advocates for alternative methods, outside the judicial system, of dealing with the child in conflict with the law.⁷ The underlying principle in Article 40 is the right of every child accused of infringing a penal law to be treated in manner that reinforces his sense of dignity and respect for the rights and fundamental freedoms of others. Article 40 therefore outlines minimum guarantees for the treatment of children in conflict with the law.

Although the CRC defines who a child is in Article 1, it does not set out what the minimum age for criminal responsibility should be nor does it state what criteria should be used to determine the minimum age of criminal responsibility. This may be viewed as a weakness in the Convention. The rationale behind setting a minimum age for criminal responsibility is to protect children who infringe penal laws but have no capacity for necessary *mens rea* or guilty intent to commit the offence. The fact that the CRC does not stipulate this minimum age leaves states with unfettered discretion to determine the minimum age for criminal responsibility. In Nepal, for example, the minimum age is ten years.⁸

The Article 37 of CRC prohibits imposition of the death penalty and life imprisonment on a child. The Article further prohibits arbitrary deprivation of liberty and states that any arrest, detention or imprisonment must be used as a measure of last resort and for the shortest period.⁹ If a child is deprived of liberty, he or she should be treated in a humane manner, respectful of the inherent dignity of human beings, which takes into account the special needs of a person of that age. From the foregoing, it is clear that effective implementation of the CRC is cardinal to the protection of the rights of the child in conflict with the law.

International Standards for the Treatment of the Juvenile Delinquents / Children in Conflict with Law

Other than the international legal instruments referred above, there is also a wealth of international “soft law” that deals with the administration of child justice systems. Although the soft laws are not

6 J. Sorensen & J. Jepsen, et al., *Juvenile Justice in Transition: Bringing the Rights of the Child to Work in Africa and Nepal*, Danish Institute of Human Rights, Denmark, 2005, p. 81.

7 CRC, Article 40(3)(b).

8 *Children's Act*, 1992, Sec 11(1).

9 CRC, Art. 37(b).

legally binding on states, they reinforce and expand the provisions contained in the CRC. International soft law is not binding, and it is not a source of law as enumerated in Article 38 of the Statute of the International Court of Justice. Various reasons have been advanced as to why states enter into non-binding agreements, which include the desire to create preliminary and flexible regimes that would provide for its development and the fact that international soft law has simpler methods of adoption.¹⁰ Of particular interest is the unchallenged extension of the legal force that the Committee on the CRC has ascribed to them in concluding observations and General Comments. Rather than seeing them as non-binding *per se*, states appear to have accepted without comment, the application of the rules to the child justice system.¹¹

i) The United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice

The United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (the Beijing Rules) are notably one of the most important non-binding norms relating to the administration of child justice systems.¹² The Rules were adopted by the General Assembly in 1985 under Resolution 40/33 following a recommendation by the Interregional Preparatory Meeting that was held at Beijing, China. The overall aim of the drafters was to have a set of Rules that would be applicable within different legal systems while at the same time setting the minimum standards for dealing with children in conflict with the law.¹³ The Rules were adopted before the CRC but some of the provisions have been incorporated into the CRC and are as such, legally binding.

The rules also recognize that children, owing to their stage of development, require particular care and assistance with regard to their physical, mental and social development and require legal protection in conditions of peace, dignity and security. The Rules invite member states of the United Nations to adapt their national legislation, policies and practices to bring them in line with the Rules.¹⁴ According to the Rules, child justice should be conceived as an integral part of the national development process.

It therefore follows that their implementation should be in the context of the economic, social and cultural conditions prevailing in each member state.¹⁵ This may be argued as to constitute a weakness in the effectiveness of the Rules, in that states have way to argue that they cannot afford to implement the Rules owing, for example, to their economic situation. However, certain provisions in the Rules do not require financial or other resources to implement, such as the non-

10 H. Hillgenberg, 'A Fresh Look at Soft Law', Vol. 10 No. 3, *EJIL*, 1999, P. 501. available at <http://ejil.oxfordjournals.org/content/10/3/499.full.pdf> (accessed on 2 May 2017).

11 G. Van Bueren, *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child: Article 40*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden (2006), p. 3

12 The United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (the Beijing Rules) UN Doc. A/RES/40/33.

13 Commentary to Rule 2.

14 Ibid, Paragraph 5 and 9.

15 Rule 1.5.

discrimination principle¹⁶ and the principle of best interests of the child.

According to the Commentary to Rule 2, the age limit whose importance cannot be overstated, is dependent on and explicitly made dependent on each respective legal system in an attempt to fully respect the economic, social, cultural and legal systems of member states. This is the root of the problem relating to the determination of the minimum age for criminal responsibility. States have excessive discretion and there are no laid down criteria for determining the minimum age for criminal responsibility.

Rule 4 deals with the age of criminal responsibility and provides that the minimum age should not be fixed too low bearing in mind the fact of emotional, mental and intellectual maturity. It can be argued that this is the criterion to be used when determining the minimum age but the question that arises pertains to who determines or assesses the emotional, moral and intellectual maturity of the child. The justification for this is that historical and cultural factors play a role in determining the minimum age of criminal responsibility.¹⁷ The two most important objectives of a child justice system is the promotion of the wellbeing of the child in conflict with the law and the principle of proportionality.¹⁸

The problem with the implementation of child justice systems lies in the failure of states to put in place measures that carry out both objectives. It is in this vein that the Rules advocate for a measure of discretion to be given to institutions and individuals that have influence within the child justice system.¹⁹ The Commentary to Rule 6 recognizes that in order to curb abuse of discretionary powers, professionalism and accountability are cardinal. This, in turn, requires special training, a challenge for most, if not all third world countries including Nepal.

It is submitted that leaving the decision of determining the minimum age for criminal responsibility entirely in the discretion of states is harmful to the child in conflict with the law. It is harmful because it exposes children to the possibility of entering the criminal justice system at a very young age. It has been suggested that the modern approach to determining the age for criminal responsibility would be to consider whether a child, by his or her individual discernment and understanding could be held responsible for an offence.²⁰ Although it has been recommended that efforts be made to agree on a reasonable lower age limit that is applicable internationally,²¹ there is still no internationally accepted minimum age for criminal responsibility, twenty-seven years after the adoption of the Rules.

ii) The United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty

The United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty where

16 Contained in Rule 2.1 of the Rules and in most, if not all international human rights instruments.
 17 Commentary to Rule 2.
 18 Rule 5.
 19 Rule 6.
 20 Commentary to Rule 4.
 21 Ibid.

adopted by the General Assembly in 1990.²² The Rules reiterate the desired aims and objects of a juvenile justice system already discussed above which include the fact that it should uphold the rights, safety and well-being of the child. The Rules set a minimum standard that should be upheld when a child is deprived of his or her liberty.

The difference between these Rules and the Beijing Rules is that the latter largely pertain to the administration of the entire child justice system and the protection of the rights of the child in conflict with the law while the former relates to the treatment of children deprived of their liberty. A juvenile is defined as any person below the age of eighteen years. This definition is a marked improvement to that contained in the Beijing Rules which is somewhat vague and unhelpful.²³ This difference in definition can perhaps be attributed to the fact that the Beijing Rules were adopted before the CRC while the United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty were adopted after the adoption of the CRC. Children deprived of their liberty are ideally supposed to be kept in environments that allow them to engage in meaningful activities, have access to education and sustain their health and self-respect.

The presumption of innocence for children under pre-trial detention is emphasized. Detention must be limited to exceptional circumstances and must only be used for the shortest possible period as provided for by the Beijing Rules. The child is more affected than an adult accused person in the sense that there are a lot of players involved in the case and it is difficult to monitor and ensure that all these players perform their functions. The Rules also require that children in pre-trial detention should be separated from those that have been found to be in breach of the penal law. The Rules recognize the right to free legal aid and the right to contact with lawyers.²⁴ Conditions for a suitable environment and accommodation for the children are set out in the Rules and they should promote the right to privacy, health and human dignity of the children. According to the Rules, the enjoyment of the right to education should not be hampered by reason of detention.

National Legal Framework on Juvenile Justice in Nepal

i) Constitutional Framework

The concept of the rule of law is fundamental to Nepal's legal system, as it establishes the principles of procedural fairness and legal certainty. Nepal ratified the UN Convention on the Rights of the Child, 1989 (CRC) on 14 September 1990 and subsequently enacted the Children's Act in 1990, which came into force in 1992. The Act has provisioned the establishment of special juvenile court, juvenile bench, child reform homes and special services for juveniles/children in conflict with laws. In 2007, the Government of Nepal enacted the Juvenile Justice (Procedures)

22 United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty, available at: <http://www.un.org/documents/ga/res/45/a45r113.htm> (accessed on 10 April, 2017)

23 The Beijing Rules define a juvenile as "a child or young person who, under respective legal system may be dealt with for an offence in a manner which is different from an adult"

24 Part III of the Beijing Rules.

Regulations to ensure the protection of juvenile justice rights, to simplify the procedures and to strengthen the administration of juvenile justice.

The current Constitution of Nepal was promulgated in the year 2072 that replaced the Interim Constitution of Nepal 2063 B.S. Under Article 39 of the Constitution, the State must safeguard the rights and interests of children, ensure that they have right to their identity and name. According to Article 39(8), every child shall have the right to juvenile-friendly justice.

Right to constitutional remedy has been set out in Article 46 of the fundamental rights (pursuant to Art. 133 or 144).²⁵ Apart from the specific rights, all the fundamental rights enshrined under part three of the constitution are also available to children. As far as juvenile justice is concerned, there is no specific provision in the Constitution. Therefore, the rights relating to justice guaranteed under Article 20 are applicable in case of juveniles.

ii) Children's Act, 1992

The Children's Act, 1992 came into force on 13th April, 1993 with a purpose of defining legal provisions to protect the rights and interests of children and to ensure their physical, mental and intellectual development.²⁶ Provisions relating to juvenile justice are provided in Part 6 of the Act.

Section 2 has defined various terms that are used in the Act. Section 2(a) defines 'child' as a minor who has not completed the age of sixteen years. Apart from the Children's Act, other prevailing laws have defined the age of majority differently.

Section 11 relates to criminal liability of children. According to the Section, children below the age of 10 are immune from criminal liability. A child between 10 and 14 years shall be admonished for and convinced against commission of similar acts in the future, and only if the offence committed by children of that age group is punishable with imprisonment, an imprisonment up to six months can be administered. Children between 14 and 16 years shall be punished with the half of the penalty that would have been imposed on an adult for the same act. Similarly, if a child commits an offence under an advice or influence of an adult, the adult shall be liable for the full punishment as per the law as if he/she had committed the offence.²⁷

Section 12 has guaranteed that a child cannot be disqualified under any law resulting from the conviction of the child for any delinquency. Similarly, the section also provides that children cannot be punished more on the grounds of recidivism, that is, in case of children recidivism is in applicable. Section 19 has further ensured right to legal representation of children; thus a child's case shall not be entertained in the absence of a legal practitioner.

Section 20 ensures the enforcement of the rights set out in part 2 of the Act. According to the section, every person has right to file a petition, on behalf of a child, to enforce the rights

25 For constitutional remedy, writ application can be filed in Supreme Court under extra-ordinary jurisdiction.

26 *Children's Act*, 1992, Preamble.

27 *Ibid*, Section 11(4).

protected in the Act in the concerned District Court. And on receipt of such petition, the concerned District Court may, upon the inquiry into the matter, enforce the rights by issuing appropriate order or direction.²⁸ The Court may also decide to order payment of a reasonable amount of compensation to aggrieved children.

The Act provides matters regarding juvenile justice under the 'Miscellaneous' heading in Chapter 6. Section 49 provides that only certain persons may attend proceedings relating to children. According to the Section, legal practitioner, father, mother, relatives or guardians of the child and any other person as permitted by the presiding officer may appear before the bench. Similarly, particulars of the case cannot be published in any paper or media without prior permission of the investigating officer or the presiding officer hearing the case.

Section 50 has made a special provision that the presiding officer may, under certain conditions, issue an order to handover the child to the custody of his father, mother, relatives or guardian or any social organization engaged in protection of rights and interests of children or Juvenile Reform Home. Likewise, the presiding officer may also suspend the sentence. However, if another sentence is imposed to the same child for the same offence or any other offence within one year of the first suspension of punishment, then the suspended punishment shall also be imposed together with the later punishment.²⁹

Section 51 has made a provision for filing a suit, complaint or defends cases on behalf of children. Father, mother or guardian may file a suit, complaint or defend cases relating to a child, in absence of parents and guardians. If the child has no such persons, the claimant of the child enjoys the right. Any punishable offence pursuant to this Act may be initiated on the complaint of any person or of the Government of Nepal.

Provisions relating to the punishment are arranged under Section 53. This Section provides punishments for various conducts defined in the Act. Section 54 defines the limitation and Section 55, procedures. The Section 55(1) provides for the establishment of juvenile court, however juvenile court has not been established so far even after several orders of the Supreme Court.³⁰ Until its establishment, the jurisdiction to hear cases is granted to juvenile bench of the concerned District Court. The juvenile bench may include social worker, child specialist or child psychologist in addition to a judge.³¹

Section 56 of the Act has made provision of appeal. Any person not satisfied with the decision of the Juvenile Court or District Court may file an appeal in the Appellate Court within thirty-five days from the date of such decision. Section 57 has made a provision to give priority in hearing cases in which a child is either a plaintiff or a defendant.

---

28 Ibid, Section 20(1) and (2).

29 Ibid, Section 50(2).

30 *Santosh Mahato v. Government of Nepal*, Constitutional Law First Part (2015-2062), Part-10(B), p. 343.

31 *Children's Act*, 1992, Section 50(3), (4) and (5).

iii) National Code, 1963 (*Muluki Ain*, 2020)

National Code, 1963 has also provided few provisions concerning to juvenile justice, although in a very scattered form. The case of a child is given priority for hearing under No. 11(2) of the Chapter on 'Court Management.' No. 24 of the same Chapter has provisioned that in obtaining a document from or causing a document to be executed by a minor, who has not attained the age of sixteen years, the appearance of his or her guardian or heir is mandatory. No. 40 has arranged extension of limitation to file suit for minor from the date of attaining the age of sixteen. No. 83 permits to the guardians to file suit obtaining permission on behalf of minor. No. 118(4) and (10) prescribes the court to take into account the age of accused person in deciding on the bail application.

Likewise, no. 26 of the Chapter on 'Punishment' prohibits confiscation of the property of a minor who has not attained the age of 12. No. 38(1) of the same chapter provisions that while determining the term of imprisonment for a minor, consideration to failure to pay a fine, the term of imprisonment should not exceed half the imprisonment that would have been imposed on adults.

iv) Children Rules, 1995

The Children Rules, 1995 comprises 8 chapters, 32 rules and 3 schedules. It does not have any provisions regarding juvenile justice. Basically, it is comprised of provisions relating to rights, duties and functions of the boards and committees constituted according to the Children's Act.

Apart from regular education, vocational education, training, sports, entertainment for children, including those who reside in reform homes are provisioned under Rules 21 to 23. Rule 30 prescribes about the modes and procedures of contact with the children by their parents in case of disagreement between the parents.

v) The Juvenile Justice (Procedures) Rules, 2006

The Juvenile Justice (Procedures) Rules, 2006 have been introduced as an important addition in the juvenile justice system of Nepal. It has 27 Rules. Rule 3 provides for the establishment of a separate police unit in every police office for the investigation of offence committed by children. Further, Rule 4 specifies following procedures to be followed during investigation: investigating officer should wear civil dress instead of police uniform, introduction should be given at the time of arrest, inform constitutional and legal rights of children, information should be given to the parents or guardians about the offence committed by the child.

Pursuant to the Rule 5, questioning must be made either by a child psychologist or a person who is able converse comfortably with the child. Questioning environment must be child-friendly. It must be conducted in the presence of father, mother, guardians, and legal representative of the child. Questioning should not be conducted at night and should not exceed for more than one hour at once.³²

32 Juvenile Justice (Procedure) Rules, 2006, Rule 5(1), (2), (3) and (4).

Rule 6 relates to the construction of Juvenile Bench in District Courts. One copy of the charge sheet made against the child and other relating documents should be given to the father, mother or guardians of the child, by the juvenile bench, pursuant to the rule 7(1). If it is not possible to contact the guardians or in case guardians refuse to receive, such notification can be made available to the lawyer of the child or the child may receive the notice during the court appearance.³³

Rule 8 prescribes the qualifications of social workers, psychologists, child specialists to be appointed as members of juvenile bench. Rule 9 mentions the procedures to be followed for the appoint of the members of juvenile bench and rule 10 mentions the bases and circumstances under which members can be discharged from juvenile bench. Rule 11 relates to the application of jurisdiction of the bench under which generally judge and other members jointly conduct the hearing but in absence of other members a judge can also hear the case alone. The judge can give decision after receiving written opinion by the social worker, psychologist or child specialist member of the juvenile bench.³⁴

In course of hearing, appropriate and understandable language should be used that correspond to the age, physical and mental development of children. Notice about the nature of offence, witnesses and evidence must be given to the child and child-friendly environment must be created by arranging separate room for questioning.³⁵

Rule 13 prescribes the procedures of testifying and verifying evidences. If social study report of the child that is the basis of charge-sheet was not submitted with the charge-sheet, the court may issue an order to the concerned service providing institution to submit the very to the court. The court may permit a child if he/she wants to produce witness on his/her own behalf.

Similarly, Rule 15 provides a basis for the settlement of the dispute relating to the age of the child. Rule 16 prescribes time limitation of 120 days to dispose case relating to children. The copy of decision should be made available free of cost to children, which is mentioned in Rule 19. Similarly investigating officer, juvenile bench or court may take help of local body, police, administration, social organizations or NGOs and it is the duty of those institutions to help court pursuant to the Rule 20.

vi) Other Relevant Laws

The concept of separate juvenile justice system is developing in Nepal. Traditionally, few legal provisions, scattered in various laws, provided for exculpation of minors below a certain age or prescribed less punishment in comparison to adults. However, it was very difficult to differentiate between traditional criminal justice system and juvenile justice system. Now, along with such provisions, the Children's Act provides various other provisions relating to juvenile justice system.

33 Ibid, Rule 7 (2) and (3).

34 Ibid, Rule 11(1), (2) and (3).

35 Ibid, Rule 12(1), (2), (3), (4), (5) and (6).

There are many weaknesses and lacunas in the existing legal structure relating to children, including the Children's Act, 1992. Therefore, on the initiation of the Juvenile Justice Coordination Board, a new draft of Children's Act has been made which is under consideration at the Legislative-Parliament. The proposed draft is very promising for the reform of existing laws relating to definition of a child, diversion scheme or program and other judicial processes.

Present Scenario of Child Reform Homes in Nepal

The government of Nepal has established three Child Reform Homes at Bhaktapur, Biratnagar and Pokhara. These homes are being operated by UCEP Nepal. There are number of juvenile delinquents living in these Child Reform Homes.

Table 1: Total number and nature of delinquency in Child Reform Home, Bhaktapur

Case	Number
Rape	91
Homicide	19
Theft	8
Kidnap	4
Drugs	13
Unnatural sex	3
Other	0
Total	144

Source: Child Reform Home, Bhaktapur

Table 2: Number and nature of delinquency in Child Reform Home, Pokhara

Case	Number
Rape	17
Homicide	17
Theft	1
Kidnap	0
Drugs	3
Unnatural sex	1
Other	5
Total	44

Source: Child Reform Home, Pokhara

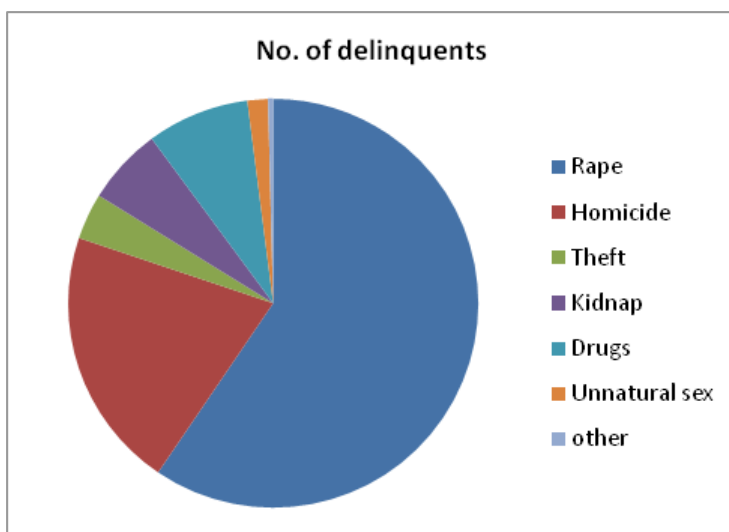
Table 3: Number and nature of delinquency in Child Reform Home, Biratnagar

Case	Number
Rape	39
Homicide	15
Theft	7
Kidnap	1
Drugs	4
Unnatural sex	0
Other	1
Total	67

Source: Child Reform Home, Biratnagar

Table 4: Total number and nature of delinquency in Child Reform Home

Case	Number
Rape	147
Homicide	51
Theft	9
Kidnap	15
Drugs	20
Unnatural sex	4
Other	1
Total	225

Figure 1 Pie chart showing total number of delinquents and nature of delinquency

Role played by Child Reform homes

The three Child Reform Homes present within Nepal have been playing a strong and an important role in development of juveniles living in the reform homes. They have a huge part in the protection of juveniles in light of fundamental rights and child rights. Not only do they play a major role in protecting juvenile interest while they live in their shelter, but also the homes are responsible for rehabilitation and help for restoration of juvenile delinquents in the society after they complete their term to be placed on Child Reform Homes. Some of the institutional facilities that Child Reform Homes are providing to these juvenile delinquents are as follows:

i) Formal education: Each of three Child Reform Homes has system of providing formal education from class 5 to class 10. This initiation was started by the Child Reform Homes themselves acknowledging the importance of formal education and considering it as the duty of Child Reform Homes to provide them with their right of education.

ii) Vocational training: Different kinds of vocational trainings are timely given to the juvenile delinquents living in Child Reform Homes. However, in comparison to the children of Child Reform Homes of Bhaktapur, children of Child Reform Homes of Kaski and Morang were found to have fewer opportunities to get involved in vocational trainings.

Table 5: Training provided to children

S.N.	Activities	Participants
1	Welding	15
2	Wiring	5
3	Mobile repairing	1
4	Driving	1
5	Stitching	1
6	Plumbing	1
7	Painting	1
	Total	25

iii) Counseling facility: UCEP has been regularly providing counseling facilities to juveniles in Child Reform Homes of Bhaktapur and Morang through one counselor each. However, in the Child Reform Home of Kaski, the counseling facility was found at minimal level.

iv) Legal facility: The law has always recognized the procedural difference that should be adopted while dealing with the cases involving a juvenile than that of cases where an accused is a major. Considering this they should be made available with the legal counseling and facility. In Bhaktapur Child Reform Home, one legal practitioner is regularly available whereas this kind of facility is not available in Child Reform Homes of Kaski and Morang.

v) **Social facility:** Juvenile Justice Procedure (Guidelines) has prescribed the provision of compulsory presence of a social worker in a juvenile bench and such social worker should provide the social study report of that child before the bench which must be considered while making a verdict. However, the law is silent regarding the presence of social worker in Child Reform Homes but the Child Reform Homes may take advice or invite the social worker in Child Reform Home if necessary.

Problems related to Juvenile Justice System

The juvenile justice system in Nepal faces a number of problems. Juvenile justice system in Nepal has mainly focused upon rehabilitative justice, and restorative justice has been mostly neglected. The importance that must have been given for restoration of juvenile delinquents in society is unrecognized.

There is not enough monitoring by the authorized body for the supervision of the different subsystems in juvenile justice system as to know whether they are following the guidelines and procedures that are formed to be taken care in dealing child cases. Police personnel and government attorneys have inadequate specific training on issues relating to juvenile justice. Although some police, judges and government attorneys are involved in training related to juvenile justice, the number is too small. There is a need to comprehensively train public officials on issues related to the juvenile justice.

Another important part of judicial subsystem is that the juvenile bench does not look over the case where the case is associated with adults. The children in such cases are unable to get justice and the case is deal over by criminal justice system. So the children in conflict with law whose case is associated with adults are unable to be favored by the provisions.

The inadequate Child Reform Home forced the children to stay in police custody and prison. Inadequacy of Reform Homes is also a major problem, after positive intervention of the Supreme Court, the Government has created a Reform Home at Kathmandu, Pokhara and Biratnagar. Child Reform Homes in Nepal still lack some essential services that needs to be provided to children in conflict with law such as proper psychological counseling, legal counseling and legal services. The problem of displacement even after when minors reach 16 years of age and become adult, they are at many times kept in the Child Reform Homes.

Some Leading Judicial Decisions on Protection of the Rights of the Children in Conflict with the Law

In the issue of juvenile justice, the Supreme Court of Nepal has expressed its serious concern in the establishment and strengthening of the institutions involved in the juvenile justice such as incorporation of children-friendly behavior in the justice process, retention of children in Child Reform Homes or in supervision of family, keeping separately from other adult prisoners or detainees in custody. Some of such cases are given below:

i) *Advocate Ashish Adhikari on behalf of Bablu Godia v. Banke District Court et al.*: In a case at Banke district, a child accused of robbery was detained from the order of Banke District Court with the reason that he is entitled to be detained pursuant to No. 118-2 of Chapter of Court Management of National Code, 1963 (*Muluki Ain*, 2020). This issue got importance and publicity when the Supreme Court issued an order of *habeas corpus* in the Writ No. 3390 of the Year 2001 on favor of the child.³⁶ The Supreme Court interpreted clause 2(a) of section 42 of Children Act, 1992 and made free to the child from detention by issuing the order of *habeas corpus* with mentioning that the detention of child in the prison was unlawful because there is clear legal provision to keep the children in reform homes for the purpose of investigation and proceeding of the case.

Similarly, an order of *mandamus* was also issued in the name of Banke District Court and Ministry of Home Affairs with mentioning that the government has the responsibility to establish Child Reform Homes as per the pursuant to Section 42(1) of the Act and by mentioning Sub-section 3 that in case the Child Reform Homes are not established, any Child Reform Homes, Orphan Homes or Centers operated by other persons or institutions could be used as Child Reform Homes with prior permission of such institutions. Thus, Banke District Court and Ministry of Home were ordered to keep the petitioner child in reform homes through necessary arrangements if the petitioner child has to be kept in the detention. This is active judicial role of the Supreme Court which is taken as a good example on development of juvenile justice.

ii. *Advocate Ashish Adhikari on behalf of Keshav Khadka v. Dhankuta District Court et al.*

In the Writ No. 3685 of the Year 2000, the order of *habeas corpus* was issued where a child was imprisoned in Prison Section, Dhankuta through the record of imprisonment issued from the judgment of Dhankuta District Court, sentencing imprisonment of 22 days and fine, and even with the imprisonment, in case of unable to pay the fine.³⁷ With the reference of the principle laid down in the case of Bablu Godia, in this case, the order of *mandamus* was also issued in the name of Ministry of Home Affairs to retain child in Child Reform Home pursuant to section 42(1) of Children Act or to keep in Child Reform Home or Orphan Home pursuant to section 42(3), if such Homes are not established, on the basis of article 10(3) of International Covenant on Civil and Political Rights, 1966, Article 37 (a) and (c) of Convention on the Rights of Child, 1989 and Section 15 of Children Act, 1992.

iii. *Advocate Ashish Adhikari on behalf of Pode Tamang v. Sindhupalchowk District Court et al.*

In the Writ No. 4022 of the Year 2001, Supreme Court issued the order of *habeas corpus* where the Sindhupalchowk District Court had ordered to keep a 15-year old child accused of homicide in the detention for the proceeding of the case.³⁸ Moreover, the order of *mandamus* was also issued in the name of Ministry of Home Affairs to establish and keep the petitioner child in the Child Reform Home pursuant to Section 42(1) of Children's Act, 1992, and to inform the same to the Supreme Court.

³⁶ *Advocate Ashish Adhikari on behalf of Bablu Godia v. Banke District Court et al.*, WN. 3390, 2057(2001).

³⁷ *Advocate Ashish Adhikari on behalf of Keshav Khadka v. Dhankuta District Court et al.* WN. 3685, 2000.

³⁸ *Advocate Ashish Adhikari on behalf of Pode Tamang v. Sindhupalchowk District Court et al.* WN. 4022, 2001.

iv. *Advocate Tara Devi Khanal on behalf of Raj Kumar Rai v. Ministry of Home et al.*

In the case of *habeas corpus* of Writ No. 25 of the Year 2001, where a child accused of the offence of No. 17(2) of the Chapter of Homicide was detained from the order of Kathmandu District Court asking the bail amount of NRs. 15,000 or the assets equivalent to that, and if failing to submit the amount or asset, is entitled to detention. In this case, the Supreme Court invalidated the order of the District Court through an order of *certiorari* and issued the order of *habeas corpus* mentioning that the order of the District Court was against Section 11(2) and 42(2)(a) of Children's Act, 1992.³⁹ The order of this kind, where the bail order of the District Court was invalidated through the order of *certiorari* in the petition filed of the *habeas corpus*, could be regarded as the best practice in juvenile justice in Nepal.

v. *Advocate Santosh Kumar Mahato v. Office of the Prime Minister and Council of Ministers et al.*

Juvenile bench was established only with the provision of District Judge through the notification in Nepal Gazettee dated 10-04-2000 although such Juvenile bench had to be constituted along with Juvenile expert, child psychologist, social worker in addition to the judge; a special petition of Writ No. 60 of the Year 2004, was filed with the plea that the establishment of the juvenile bench only with the District Judge was against the international norms and the existing Act, and Juvenile Court has to be established pursuant to the provision of the Act. Some passiveness was shown by the Supreme Court through hands off with the order mentioning that including social worker, juvenile expert and child psychologist in juvenile bench is discretionary provision and those persons could be included as far as such human resources were available.⁴⁰ However, in the same decision, mentioning the responsibility of establishing Juvenile Bench is within the government, the directive order was issued in the name of Office of the Prime Minister and Council of Ministers to initiate the process of establishment of Juvenile Court immediately, and to inform such to the Supreme Court; and in the name of Judgment Enforcement Section of Supreme Court, to monitor such order, which should be regarded as an example of judicial activism.

vi. *Tara Devi Khanal on behalf of Sarita Tamang v. Illam District Court et al.*

In the *habeas corpus* petition of Writ No. 21 of the Year 2001, which was lodged with the request of acquittal challenging the detention in the prison similar to that of adult, the “Following” section of the judgment, which had ordered to send the child to the prison for 10 years of imprisonment with conviction, was annulled through the order of *certiorari* along with the order of *mandamus* to send the child to the Reform Home by acquitting him from the detention, stating that such child has to be kept in Child Reform Home or in any Child Welfare Home or Orphan Home operated by any other organization in case such homes are not established.⁴¹ The role of court in the protection of child right is remarkable where the order of *certiorari* and *mandamus* were issued through the petition of *habeas corpus*.

39 *Advocate Tara Devi Khanal on behalf of Raj Kumar Rai v. Ministry of Home et al.* WN 25, 2001.

40 *Advocate Santosh Kumar Mahato v. Office of the Prime Minister and Council of Ministers et al.*, WN 60, Date of Decision: 24-11-2005)

41 *Tara Devi Khanal on behalf of Sarita Tamang v. Illam District Court et al.* WN 21, 2001.

vii. *Saubhagya Shah on behalf of Chayangwa Sangtang v. District Administration Office Kathmandu*

In the case of *habeas corpus* of the Writ No. 0007 of the Year 2008, where the action of sending a child to the Child Reform Home due to the inability to submit bail amount asked by the District Administration Office in an offence pursuant to Some Public (Offences and Punishment) Act, 1970 was challenged as illegal, the Supreme Court issued an order of *habeas corpus*, gave the judgment to send the child in charge of the family members. It is the responsibility of all authorities of the state to ensure the best interest of children and any child could not be sent to Child Reform Home as an alternative to the bail asked.⁴²

viii. *Advocate Sapana Pradhan Malla v. Government of Nepal, Office of the Prime Minister and Council of Ministers et al.*

In the petition of Writ No. 3561 of the Year 2006, directive order has been issued to enact laws for maintaining privacy of the identity of the children in the cases where children are defendant or victim or where such cases are to be heard for maintaining privacy of the identity of the children, in the cases where children are defendant or victim or where such cases are to be heard by Juvenile Court or Bench; and Supreme Court itself had issued Directives to conduct the hearing in such proceedings until such laws are not enacted.⁴³

ix. *Advocate Kalyan K.C. on behalf of Saroj Rai v. District Administration Office et al.*

The Supreme Court, through the petition of *habeas corpus* of Writ No. WH-0025 of the year 2009, with prospective overruling, declared *ultra vires* the power of Chief District Officer to hear the case where only the children are party or opponent including the case of Section 5 of Some Public (Offences and Punishment) Act, 1970 in the cases where only children are involved.⁴⁴ Similarly, the directives have also been issued in the name of Ministry of Home for circulating to subordinate offices to transfer the cases where only the children are involved, to respective District Court, if any such cases are *sub judice* before Chief District Officer. This order has also been already enforced.

Conclusions and Recommendations

The lack of adequate child reform homes is forcing children to stay in police custody and prison. So there is need of establishment of more reform homes so that the children in trail period are not forced to stay in police custody, and also after the final decision of the bench, the children are not kept in the prison along with adults. The age of criminal responsibility of children in conflict with law seems too low as recommended by international legal framework and other standards. There is lack of comprehensive and exclusive laws that governs the theoretical and procedural aspects of juvenile justice.

42 *Saubhagya Shah on behalf of Chayangwa Sangtang vs. District Administration Office Kathmandu*, WN 0007, 2008.

43 *Advocate Sapana Pradhan Malla v. Government of Nepal, Office of the Prime Minister and Council of Ministers et al.* NKP 2008, Dec. No. 7880, 1208

44 *Advocate Kalyan K.C. on behalf of Saroj Rai v. District Administration Office et al.* WN 0025 2065(2009).

Nepal has obligations under international law which she has largely failed to discharge her obligations towards the child in conflict with the law. The children in conflict with the law are not guaranteed the special protection that their cases are still hearing in general court. The juvenile cases are investigated by general police and attorney. Nepal's domestic law does not comply with international standards such as the requirement that children who are jointly charged with adults must be tried in an adult court and that their status can only be taken into account at the time of sentencing. This is a breach of its obligations as it is contrary to the requirements under the CRC.

The police subsystem is not able to deal children in a proper child-friendly environment. The police unit is also not able to follow the standards, procedures and rules set out to deal children in conflict with law effectively which shows ineffective children justice. The positive consequences of the role played by the court in the development of juvenile justice have been gradually seen in activities of other different government offices as well. However, the court itself is also lacking physical resources, which is needed for the capacity building of the human resources involved in the court.

The juvenile bench does not look over the case where the case is associated with adults. The children in such cases are unable to get justice. Therefore, the case is dealt with by criminal justice system. Because of this inadequate sensitivity with the respective authorities of Government of Nepal, there have not been any substantial initiatives to establish the Juvenile Court enshrined in Children's Act despite lapse of several years of issuance of order from the court in the name of government.

The separation of children from adults and away from custody is given primary importance in juvenile justice system but still many children are kept in custody along with adults. However, some children are released in parental custody. Detention in Nepalese context is not used as a measure of last resort as recommended by the international standards.

Violations of the rights of the child in conflict with the law continue to take place in Nepal. Despite the implementation of the Juvenile Justice (Procedure) Rules, 2006, the obligations that Nepal has undertaken by ratifying or acceding to various international human rights treaties are not treated as a priority and this is evidenced by the fact that the provisions of treaties have not been implemented properly. The CRC has extensive rights for the child in conflict with the law but it does not have an individual complaints mechanism. The problem of implementation of the rights of the child in conflict with the law has led to the lack of domestic and international jurisprudence on the matter.

Despite this situation, it would be appropriate to say that the contribution of judiciary have had positive effect towards the existing situation of case hearing. Due to positive initiatives taken by the court, there is change in law and practices such as the juvenile benches comprising child expert in child-friendly environment, maintaining the secrecy of the child's identity, having positive initiatives from the court for maintaining the best interest of child, establishment and operation of Child Reform Homes, having initiatives for the amendment of existing laws, development of Juvenile Justice (Procedure) Rules, Children's Policy, 2012, etc.

The judiciary of Nepal has developed remarkable jurisprudence of best practices in the field of juvenile justice at recent years. The behavior of stakeholders involved in the juvenile justice shows that they all are aware with adequate awareness about juvenile justice. It could be said from the analysis of the judgments rendered by the Supreme Court that courts have internalized the welfare model of justice. While pronouncing the verdicts in these writs, the Supreme Court has considered the background of juvenile delinquents, social behavior, family condition, financial condition, psychological aspect of children, state's responsibility and best interest of child.

Recommendations

- Separate Juvenile Justice Statute is to be introduced which is comprehensive and exclusive enough to set standards of juvenile justice to judicial dispositions specifying roles and responsibility of the principal actors and governing modality of juvenile justice operation as a whole.
- A set of standards must be established that are to be enforced and accustomed by the law enforcement agencies and service providers while treating the children in conflict with law decently, creating child-friendly environments in course of seeking resolutions.
- Inadequacy of reform homes is also a major problem. Child reform homes should be expanded in five development regions.
- Presence of psychologist, lawyer and social worker must be made compulsory in each Child Reform Home.
- It must be ensured that juvenile in homes are supervised by reform professionals rather than police person.
- Educational facility in child reform home must be managed by Ministry of Education and Department of Education.
- The purpose of child reform home must be focused more upon restorative justice along with the purpose of rehabilitation.
- The practice of restoring juvenile delinquents with supervision in society before the completion of their discharge period by evaluation of their performance should be established.
- Timely supervision of child reform home must be made compulsion by Ministry of Women, Children and Social Welfare, Central Child Welfare Board and Juvenile Justice Coordination Committee.
- It must be practiced that all the cases on issue of children in conflict with law must be heard in juvenile bench. Ensure through legislation that only juvenile court/bench exercises juvenile jurisdiction. Similarly, child bench should be also introduced in High Courts and the Supreme Court.
- Nepal needs not only domesticate the international human rights treaties that she is a party to, but also make the protected rights justifiable as she has undertaken to fully implement all the obligations contained therein. This is necessary for the full implementation of the rights

Sambahak

of the child in conflict with the law. It may be achieved by intensive lobbying on the part of all institutions and organizations involved in the administration of juvenile justice.

- There is need for the training of judges and magistrates on issues such as human rights protection and promotion and judicial activism.
- The judiciary, which is the protector of human rights, should not allow human rights to be violated on the basis that international human rights standards are not directly applicable under domestic law.
- Training for all officials involved in the administration of juvenile justice along with management committee of child reform homes on the importance of non-custodial measures and other international standards must be undertaken and measures sought to reduce the high staff turnover in these institutions and organizations.
- Resource should be used for trained personnel to represent children in conflict with the law as opposed to the strict requirement for them to be professionally trained lawyers. The emphasis should not be on the qualifications that the representatives have but on the quality of representation. This is especially important in countries like Nepal where the legal aid system is over-stretched and lacks human and financial resources.
- Amending laws for example, in order to update them so that they can be more responsive to protect the rights of the child which does not require huge amounts of resources. Amending the law in this case would be a positive step forward to begin with. Other alternatives aimed at reducing the occurrence of detention among children could be explored.
- Separate guidelines and regulations must be made in order to enhance role of child reform homes in protection of interests of children in conflict with law and in entire juvenile justice system.

Name of assistants of this study to the researchers are :

- Ajaya Budathoki • Sapana Lamichhane • Prachanda Mahat • Mahima Timalsona • Bhimsen K.C.
- Bhim Bhadur Phadera • Dikshya Raut • Puspa Pokharel

Participants of consultation meeting conducted by National Human Rights Commission on this study report:

- Durga Singh, SP, Nepal Police • Gyanendra Itani, Juvenile Justice Coordination Committee
- Namuna Bhusal, CCWB • Bharat Adhikari, CWIN Nepal • Purnima Upadhyaya, MoWCSW
- Rajan Burlakoti, UNICEF • Ram Krishna Timalsona, Principal, National Law College • Ram Tiwari, Tribhuvan University • Rameshwar Neupane, Child Reform Home • Uddav Raj Poudyal, Child Rights Worker

Legal Regime in Nepal to End Corporal or Other Cruel or Inhumane or Degrading Treatment or Punishment to Children

- Shiva Prasad Paudel

Abstract

This article provides summary of primary and secondary data disclosing prevalence of corporal or other cruel or inhumane or degrading treatment or punishment in Nepal. It also briefly presents national and international legal frameworks regulating corporal or other cruel or inhumane or degrading treatment or punishment.

It is very important to note in the beginning that 'punishment' or making a person accountable to his/her wrongdoings is not prohibited by international and national legislation but only 'corporal or other cruel or inhumane or degrading treatment or punishment' is prohibited by international legal norms and by national legislations in many countries.¹ The idea is that any 'punishment' even if permitted by law should not be corporal or cruel or inhumane or degrading. Any human being including a child is entitled to get benefitted by this legal protection.

Prevalence of Corporal or Other Cruel or Inhumane or Degrading Treatment or Punishment in Nepal

Slapping or beating or pulling the ear or hair or shouting on a child for doing a minor mistake or asking too many questions out of curiosity to parents, or staring at something in order to learn, or walking slowly along with the parents in the street if parents are in hurry are some common examples that one comes across on a daily basis in Nepal.

Out of media monitoring of 17 newspapers, the State of Children, 2016 reports that 421 news items were related to children in the year of 2015 (2072 BS). Five percent of reported news was about corporal punishment.² Primarily male teachers from private schools were responsible for meting out corporal punishment to children. Out of 17 who were severely beaten by teachers, two children lost their hearing ability and one child lost his/her eye-sight.³ The following table (Table 1) summarizes the published incidents of corporal punishment reported in last five years:

---

1 Mapping of legal regime regulating corporal punishment is available at: <http://www.endcorporalpunishment.org>.

2 Ibid. at p. 21.

3 Report available at: <http://www.ccwb.gov.np/uploads/Resource/CCWB%20Publication/report/state%20report%202073%20.pdf> (accessed on April 19, 2017).

Table 1: Summary of reported incidents of corporal punishment against children

Year	No. of reported incidents on corporal punishment
2016	28
2015	19
2014	20
2013	84
2012	194

Source: *The State of Children Reports by CCWB and The Human Rights Year Books by INSEC*

The number of incidents of corporal punishment in year 2012 is in more than two digits whereas the reported incidents in 2013 to 2016 seem low. In year 2012, CCWB collected information of corporal punishment from the district offices. Hence, it got more accurate information. In other years, the incidents were compiled from national newspapers. It is obvious that in a society where corporal punishment is widely accepted as a social practice most of the incidents are remained unreported in the National newspaper. Furthermore, it is important that most of the incidents reported are against the school teachers. It does not mean that the incidents do not take place at home but the society is not yet ready to take complaint against parents.

A survey was carried out during 2015 August in three VDCs (Sitapur, Mahadevpur and Bageshwori) of Banke district of Western Nepal, and two VDCs (Hatiya and Basamadi) of Makwanpur district of central Nepal to find out the prevalence of corporal punishment primarily in the rural communities.⁴ Altogether 601 individuals of the communities were asked about the prevalence and reasons behind acceptability of corporal punishment. Majority of the respondents (88%) were girls and women for the reason that the information was collected through the beneficiaries of gender empowerment project. Table 2 provides further details of the participants.

Table 2: Classification of respondents

Age groups of respondents	Total respondents	
	Female	Male
Children 12-15 years	113	0
Adolescent 16-19 years	207	4
Adult 20-26 years	208	22
Adult 27 and above	24	23
Total	528	49

⁴ The credit for empirical data goes to the Government of the Netherlands and its development partners implementing Girl Power Project. I was a member of the project evaluation team.

Four questions were asked to know the prevalence of corporal punishment and to explore the reasons behind it. First two questions were asked only to children and adolescents (between 12 to 19) whereas the third question was asked to all the respondents. For children and youth, they were given piece of paper and pen to respond the question whereas for adults focus group discussion (FGD) was organized. Following is the detailed analysis of each question asked to the respondents.

i. How often do you or other children/youth you know experience physical violence?

The working definition of 'physical violence' for the study was 'any kind of act that has inflicted pain or injury on physical body'. A separate question was asked to know the prevalence of sexual and economic violence, which was not been covered in the study. A total of 81.7 percent of children and youth, whom the question was asked, responded that they or other children and youth they know suffered some kind of physical violence. 15.3 percent of them shared that neither them nor any other children and youth they knew had ever faced physical violence.

Table 3: Frequency of physical violence

	No. of respondents	Percentage
Never	81	15.3
Sometimes	300	56.8
Often	108	20.4
Very often	24	4.5
Don't know	15	2.8
Total	528	100

Beating, hitting, slapping, caning and pushing were the main kinds of physical violence carried out by parents and teachers and at times by male friends for both girls and boys.

ii. How often do you or other children/youth you know experience emotional violence?

The working definition for 'emotional violence' was 'having a feeling of hurt, stress, worry and disturbed' due to an act or threat carried out by others. 83.7 percent of responded stated that they had suffered some kind of emotional violence by their family members, teachers and their friends. 13.2 percent of respondent had no experience of emotional violence. It is interesting to note here that most of the girls mentioned incidents of 'discrimination' and 'discouragement' as a source of emotional violence. Whenever parents and teachers preferred boys over them, they had a depressing feeling of being devalued.

Table 4: Frequency of emotional violence

	No. of respondent	Percentage
Never	70	13.2
Sometimes	236	44.6
Often	150	28.4
Very often	57	10.7
Don't know	15	2.8
Total	528	100

The frequent types of emotional abuse mentioned by the girls were:

- verbal abuses by boys in the communities calling them ‘old unmarried women’ even if they are 21
- ‘uneasy look’ of teacher and older men in the communities
- unequal (compared to boys) treatment to girls by the community and families
- Disapproval to girls' work or campaigns in public arena
- Discourage girls to participate in public participation

iii. Do you think is it okay that adults beat children?

This question was asked to children and community members separately and their responses have been analyzed separately as follows:

a. Children's perception towards acceptance of beating

A direct question was asked to girls, boys and community members whether beating a child was acceptable or not. The intention was to check their value systems rather than find out frequency. Out of 320 children and youths below 19, who were asked the questions, 93.4 percent responded that they it is not okay to beat children whereas 6.6 percent of children and youth believed that they can be beaten by teachers and parents. It is very clear that approximately 94 percent of children do not like to be beaten by their parents or teachers in any conditions.

Table 5: Children's and youth's response on acceptance of beating

	No. of respondents	Percentage
No	299	93.4
Yes	21	6.6
Total	320	100

Among the children who said ‘yes’ to beating, only 15 percent children below the age of 15 approved it whereas 85 percent disapproved it. Among the children between 16 to 19, only 2 percent of them approved it whereas 98 percent of them denied it. It can be stated that mature children do not take beating as a rightful method of disciplining.

b. Community response to child beating

The study also examined the perception of community on beating children. 25 percent of community members believed that children should be beaten by the teachers and parents.

Table 6: Community response on acceptance of beating

	No. of respondents	Percentage
Yes (strongly agree and agree)	70	25
No (strongly disagree and agree)	211	75
Don't know	0	0
Total	281	100

Among those who believed on beating children, majority of them (94.4) were male community members above 26 years old. Only 27.7 percent of women community member above 26 years expressed that beating to children is acceptable. Out of 230 youths between 20 to 26, 80.4 percent accepted that children could be beaten by their parents and teachers. This is quite disturbing to learn that many of youths believe in violent methods of disciplining.

iv. *If yes, what are the reasons?*

The study also documented the reasons provided by those who believe that children should be beaten. All of the respondents clarified that their understanding of beating is only meant to include ‘minor beating’ such as slapping and caning. All of them were opposed to severe beating. Their definition of ‘severe beating’ was injuring a person so that s/he requires medical intervention, which means to have injury in body. Those who thought the minor beating was good believed that it is helpful for their correction. They, however, expressed no knowledge of adverse emotional impacts of beating in children.⁵

International Arena: Protection against Corporal or Other Cruel or Inhumane or Degrading Treatment or Punishment

While looking at the definition of several legal terms mentioned above, two sets of laws in international arena are of great relevance. The first one contains the conventions, protocols promoting human rights, and the second one contains conventions relating to control of crimes and reinforcing accountability.

⁵ A boy from Makwanpur said, “We should be beaten by our parents to improve our behavior.” Another boy from Banke stated, “When we make mistakes, we get beaten by our parents and it is okay that our parents beat us.”

2.1. Foundational texts in protecting children from corporal or other cruel or inhumane or degrading treatment or punishment

A specific right of children and other human beings to enjoy protection from all kinds of corporal and other cruel or degrading forms of treatment or punishment is derived from the inherent dignity of a human person, which is one of the founding principles expressed in the United Nations Charter. The preamble of the UN Charter has reaffirmed faith in fundamental human rights, in the dignity and worth of the human person. Article 55 asserts states' obligations to promote universal respect for, and observance of, human rights and fundamental freedoms. The idea of human rights, human dignity and human worth have been elaborated in the Universal Declaration of Human Rights, 1948 and nine core human rights treaties, their protocols and its interpretation issued by the treaty bodies.

Article 5 of UDHR and Article 7 of the International Covenant on Civil and Political Rights, 1966 (ICCPR) states that '(n)o one shall be subjected to torture or to cruel, inhuman or degrading treatment or punishment'. The term 'no one' should have been adequate to protect children from all kinds of inhuman or degrading treatment or punishment. The Convention against Torture and other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, 1984 (CAT) has categorically ruled out use of torture or any other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment as a legitimate means by states. Article 2 of the Convention requires all the ratifying states to adopt appropriate legislative, administrative and judicial measures to remove such practices from their state functions. The state is also under obligation to criminalize the use of torture or any other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment by state officials as well.⁶ The CAT has a Protocol to establish a system of regular visits by independent international and national bodies to places in States where people are deprived of their liberty kept 'in order to prevent torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment.'⁷

2.2. Specific protection of children from corporal or other cruel or inhumane or degrading treatment or punishment

2.2.1 Definitions and scope of relevant terms

Definition of 'corporal treatment or punishment': The root of the term 'corporal' has its root in the Latin term 'corporeal' which means physical - something against of spiritual and which can be experienced through senses. The word 'punishment' means an action taken in response of a wrong work. In a legal sense, the word 'punishment' is used as a rightful means to make

6 CAT, Art. 2. Prior to CAT, UN General Assembly Resolution on Code of Conduct for Law Enforcement Officials 1979 had also stated '(n)o law enforcement official may inflict, instigate or tolerate any act of torture or other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment...'.⁶

7 Optional Protocol to the Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, 2002, Art. 1.

a guilty accountable for his/her past wrong actions. Punishment against children or adult has been accepted as a legal means to make a wrongdoer accountable in national and international criminal law. However, 'corporal punishment' to adult and children as a legal means has been prohibited by international legal regime as it is clearly against human dignity. Unfortunately, it has not yet been fully prohibited by national legislations. The following sections briefly discuss Nepal's legal regime related to this.

Corporal punishment against children is understood as a rightful means to treat them whenever they commit some mistakes. Corporal treatment or punishment is used against children even if they do not make any mistakes. When children ask questions or when they demonstrate any other kind of age appropriate behavior, they are punished or treated badly with cruel, degrading and inhuman treatment. So it is not necessarily true that corporal punishment is meted out to children when they make some mistakes. Corporal and other cruel or degrading forms of treatment is meted out to children without understanding their development need, and on the other hand due to adult's attitude of handling their anger.

Corporal punishment has also been taken as a right way to discipline children. 'Discipline' means a method of training mind or body or controlling behavior.⁸ When school or any other educational or training institutes or parents want children to learn prescribed behavior, they use corporal or other cruel or inhumane or degrading treatment or punishment against children.

The lexical meaning of 'corporal punishment' is the physical punishment of people especially by hitting them.⁹ The phrase 'corporal punishment' tends to be considered to signify only physical aspect of punishment. This confusion has been removed by the CRC Committee by adopting General Comment No. 8 which deals with the right of the child to protection from corporal punishment and other cruel or degrading forms of punishment in 2006.¹⁰ Paragraph 11 of the General Comment defines 'corporal' or 'physical' punishment as:

any punishment in which physical force is used and intended to cause some degree of pain or discomfort, however light. Most involves hitting ("smacking", "slapping", "spanking") children, with the hand or with an implement - a whip, stick, belt, shoe, wooden spoon, etc. But it can also involve, for example, kicking, shaking or throwing children, scratching, pinching, biting, pulling hair or boxing ears, forcing children to stay in uncomfortable positions, burning, scalding or forced ingestion (for example, washing children's mouths out with soap or forcing them to swallow hot spices). In the view of the Committee, corporal punishment is invariably degrading.

The above definition adequately clarifies that a child does not need to sustain injury in body to prove corporal punishment. As long as a child has been subject to an act to cause physical

8 Margaret Deuter (eds.), Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English, Ninth Edition, Oxford University Press, 2007, p. 435.

9 Ibid. at p. 342.

10 The General Comments issued by the UN Treaty Bodies can be accessed from http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?TreatyID=5&DocTypeID=11 (accessed on April 19, 2017).

discomfort to him/her, corporal punishment is proven. The committee has carefully chosen the phrase 'however light' to rule out any kind of physical punishment to children.

Definition of 'other cruel or inhumane or degrading treatment or punishment': The strict definition of corporal punishment does not include any other punishment than the physical one given to children. Hence, it is important to protect children from other forms of punishment. Paragraph 11 of the Committee provided protection of children with other cruel or degrading forms of punishment. It states thus:

In addition, there are other non-physical forms of punishment that are also cruel and degrading and thus incompatible with the Convention. These include, for example, punishment which belittles, humiliates, denigrates, scapegoats, threatens, scares or ridicules the child.

Hence, the Committee adequately clarifies that any kind of humiliation or threat to children as punishment is prohibited.

Definition of 'torture': Torture is surely a physical form of treatment or punishment. However, it is considered as a severe form of physical punishment and carried out only by state officials in the course of investigation or inquiry.¹¹ Article 1 of the CAT defines 'torture' as:

any act by which severe pain or suffering, whether physical or mental, is intentionally inflicted on a person for such purposes as obtaining from him or a third person information or a confession, punishing him for an act he or a third person has committed or is suspected of having committed, or intimidating or coercing him or a third person, or for any reason based on discrimination of any kind, when such pain or suffering is inflicted by or at the instigation of or with the consent or acquiescence of a public official or other person acting in an official capacity. It does not include pain or suffering arising only from, inherent in or incidental to lawful sanctions.

From the terminologies used in the above paragraph, and from the overall study of the Convention and its Optional Protocol, it is fairly clear that the CAT controls behavior of State officials.

2.2.2 Protection of children against corporal punishment

The Convention on the Rights of the Child, 1989 (CRC) provides comprehensive protection to children from all kinds of violence. It has dealt with the issues of corporal or other cruel or inhumane or degrading treatment or punishment in several articles. Article 19 requires States to take 'all appropriate legislative, administrative, social and educational measures to protect the child from all forms of physical or mental violence, injury or abuse, neglect or negligent treatment, maltreatment or exploitation, including sexual abuse, while in the care

---

11 Art. 2.

of parent(s), legal guardian(s) or any other person who has the care of the child.¹² Article 29, which deals with a child right to education, further requires States to ‘take all appropriate measures to ensure that school discipline is administered in a manner consistent with the child's human dignity and in conformity with the present Convention.’¹³ Art. 37, which deals with administration of justice, guarantees that ‘(n)o child shall be subjected to torture or other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment’ by state.¹⁴ From the above mentioned three provisions, it is very clear that CRC does not allow physical, mental violence, which includes corporal or other cruel or inhumane or degrading treatment or punishment.

The United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty, 1990 (the JDL Rules), which applies for children whose have committed crimes and sentenced for living in reform homes for prescribed period, state that ‘(a)ll disciplinary measures constituting cruel, inhuman or degrading treatment shall be strictly prohibited, including corporal punishment, placement in a dark cell, closed or solitary confinement or any other punishment that may compromise the physical or mental health of the juvenile concerned.’¹⁵ The United Nations Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency (the Riyadh Guidelines), 1990 has mentioned that ‘(n)o child or young person should be subjected to harsh or degrading correction or punishment measures at home, in schools or in any other institutions.’

The Guidelines on the Role of Prosecutors, 1990¹⁶ states thus: ‘(w)hen prosecutors come into possession of evidence against suspects that they know or believe on reasonable grounds was obtained through recourse to unlawful methods, which constitute a grave violation of the suspect's human rights, especially involving torture or cruel, inhuman or degrading treatment or punishment, or other abuses of human rights, they shall refuse to use such evidence against anyone other than those who used such methods, or inform the Court accordingly, and shall take all necessary steps to ensure that those responsible for using such methods are brought to justice.’¹⁷

Similarly, the Guidelines for Action on Children in the Criminal Justice System, 1997 has very clearly stated that ‘...(c)orporal punishment in the child justice and welfare systems should be prohibited.’¹⁸ It also directed the States to provide victims with an access to compensation for victim of violence including those of corporal punishment.¹⁹

---

12 Art. 19 (1).

13 Art. 28 (2).

14 Art. 37 (a).

15 Standard 67.

16 Adopted by the Eighth United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders, Havana, Cuba, 27 August to 7 September 1990.

17 Rule 16.

18 Clause 18.

19 Clause 48.

The General Comment No. 13 issued by the Committee on Economic, Social and Cultural Rights on 'the right to education' states that corporal punishment is inconsistent with the principle of human dignity. It also underlines that public humiliation at school premises is also against the dignity of individual. According to the Committee, all disciplining measures should go along with human dignity.²⁰ Likewise, the Committee on the Rights of the Child has issued General Comment No. 8 on 'the right of the child to protection from corporal punishment and other cruel or degrading forms of punishment' in 2006. The General Comment No. 8 has emphasized the following:²¹

- a practice of corporal punishment conflicts with the child's right to human dignity, physical integrity and equal protection under the law; (UDHR, ICCPR and CRC)
- a practice of corporal punishment conflicts with the child's rights to be protected against all forms of physical or mental violence, injury or abuse, neglect or negligent treatment, maltreatment or exploitation; (Art. 19)
- a practice of corporal punishment conflicts with the child's right to special care and assistance; (UDHR and CRC)
- a practice of corporal punishment conflicts with the child's right not to be subjected to torture, or other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment; (Art. 37)
- the recognition of family and its role in child upbringing in the CRC doesn't provide family's right to use corporal punishment against children;
- the recognition of rights and duties of parents to provide their children with 'appropriate direction and guidance' doesn't allow parents to use corporal punishment against children;
- the freedom of religion as guaranteed by Art. 18 of ICCPR does not allow corporal punishment as the religious practices should be in consistent with respect for others' human dignity and physical integrity.

In this connection, the committee has highlighted the obligation of states to: a) move quickly to prohibit all corporal punishment and to all other cruel or degrading forms of punishment of children by legislative measure;²² b) carry out awareness raising and educational measures; and c) have provisions of physical and psychological recovery and social reintegration of a child victim of corporal punishment.²³ As title of the general comment suggests, it addresses the widespread acceptance or tolerance of corporal punishment of children and eliminating it, in the family, schools and other settings. The other settings also include places where children are employed.²⁴ The committee takes

20 Paragraph 41.

21 See Part IV of the General Comment No. 8.

22 In para 35, the committee makes an important note that such legislative measures should be introduced in family, education, alternative care, justice system and employment law in the backdrop of its widespread practices in these sectors.

23 Paragraphs 2 and 37.

24 Paragraph 36.

reference to Art. 19 to reemphasize the fact that the protection applies against parents and legal guardians.²⁵ It has also taken ending corporal punishment as a key strategy for reducing and preventing all forms of violence in societies.²⁶

National Arena: Protection against Corporal or Other Cruel or Inhumane or Degrading Treatment or Punishment

The following provisions specifically address the protection of children against corporal or other cruel, inhumane or degrading forms of treatment or punishment in Nepal. The Nepalese legislation has used the word 'torture' (*yatana*) quite comprehensively to denote all forms of cruel treatment or punishment.

3.1 The Constitutional protection

The Constitution of Nepal 2015 has three sets of provisions which are relevant for protecting children from corporal or other cruel or inhumane or degrading treatment or punishment. The first provision is relating to right to live with dignity. Article 15 guarantees that every person shall have the right to live with dignity,²⁷ and the term 'person' undoubtedly includes children within its ambit. The other provision is right against torture. Article 22 guarantees that 'no person who is arrested or detained shall be subjected to physical or mental torture or to cruel, inhuman or degrading treatment.' This Article also provides for compensation for the victim of physical or mental torture or to cruel, inhuman or degrading treatment.²⁸ The third provision is in Article 39 which guarantees that '(n)o child shall be subjected to physical, mental or any other form of torture in home, school or other place and situation whatsoever.'²⁹

From the comparative study between Article 22 and 39, it can be stated that the term 'torture' has not been used to denote the same meaning. Article 22 has used the term in line with CAT whereas Article 39 has used the term for wider application. Article 39(7) guarantees protection to children against torture in 'home, school or other place and situation'. The internationally accepted meaning of 'torture' is limited to the protection against state officials in their role in administration of justice but not against parents or teachers. Article 39(7) seems to use the word 'torture' to mean 'treatment or punishment'. It is because the practice of corporal punishment is widespread in family and in schools. It is yet to see how the legislature will enact the statutes and how the Courts are going to interpret Article 39 but it is very certain that it has much wider application than Article 22 which only protects children from violation of their rights in administration of justice. In view of the term 'torture' used in the Domestic Violence (Offence and Punishment) Act, 2009 to denote 'harm', the constitutional provisions may also mean the same.

25 Paragraph 18.

26 Paragraph 3.

27 Art. 16 (1).

28 Art. 16 (2).

29 Art. 39 (7).

3.2 Statutory Protection

Protection of children against torture in detention by the Torture Compensation Act, 1996

The Act intends to prevent torturous act on behalf of the state machinery and also provide compensation to the persons who face torture in detention.³⁰ The Act defines 'torture' as physical or mental torture and other cruel or inhumane or degrading treatment.³¹ The Act also provides for departmental action to the government official who is responsible for carrying out torture to the person in detention.³² This Act has been enacted to implement Article 22 of the Constitution. It only provides protection to all persons including children against the state officials primarily in criminal proceedings. This Act does not deal with use of corporal punishment or other forms of cruel or inhumane or degrading treatment during maintenance of law and order and during imprisonment of a convict.

Right against assault (physical violence) by the National Code, 1963

The careful examination of the Chapter on Assault in the National Code, 1963 provides protection to each and every person from any kind of assault. Section 1 of the Chapter on Assault states that 'if a person causes bleeding (*ragatpachhe*), wound, injury, grievous hurt (*angabhanga*) or causes any pain or harm to the body of another person, the person shall be deemed to have committed the offence of assault.'

This section makes it clear that if an act carried out by a person causes any pain or harm in any other person's body than it amounts to an offence of assault. In this background, any injury given by a parent to his/her child for not complying his orders amounts to an offence of assault. However, the abovementioned section is further qualified by a common law defense that is found in section 4 of the Chapter on Assault. It states the following:

[I]f a person, who has a duty to protect or give education to somebody else, causes injury to the victim upon using a reasonable minimum amount of force, the act of causing injury shall not be deemed to be the offence of hurt in all these situations.

This provision adequately provides a legal defense to teachers, parents and legal guardians from their criminal liability. The legislators may have provided the defense for 'an act of punishment' but its wordings provide defense in 'all kind of assaults'. The legal defense can only be contested if a person with a duty to protect and educate using excessive force, i.e. more than 'reasonable minimum amount'. It is not clear from the text of the legislation the scope of 'reasonable minimum amount'.

Prohibition of torture or cruelty by the Children's Act, 1992

Such defense to parents and teachers was in the Children's Act 1992 before its removal by the Supreme Court. The original provision of section 7 of the Children's Act, was as follows:

30 Preamble, Sections 3 and 4 of the Torture Compensation Act, 1996.

31 Ibid. at Section 2.

32 Ibid. at Section 6.

7. Prohibition on torture or cruel treatment: No child shall be subjected to torture or cruel treatment. Provided that, the act of scolding *or minor beating* to child by father, mother, member of the family, guardian or teacher for the benefit (*heet*) of the child himself/herself shall not be deemed to be violation of this section.

The Supreme Court in the case of *Devendra Ale et al. vs. Government of Nepal, Office of Prime Minister et al. (Devendra Ale case)* declared 'or minor beating' (as underlined in the above section) part of the section ultra vires. It is important to note that the intention of legislature was to exclude the 'minor beating' from an act of torture or cruel treatment by providing legal defense. The court, however, concluded that 'minor beating' to children also amount to an act of cruelty. After the judgment of this case, whoever beats children 'how light or minor it is' can be tried in the court of law. To comply with the order of the Supreme Court, 'or minor beating' has been removed from section 7 of the Children Act 1992 by Some Nepal Laws Amendment and Repeal Act 2072.³³

The *Devendra Ale case* is not only important for its final verdict. It is important for its reasoning as well. Firstly, the court summarized constitutional scheme of child rights and concluded that the objective of the constitution is to protect children from exploitation and provide safeguard to their rights and welfare. Secondly, it highlights the purpose of the Children's Act as to promote physical, mental and intellectual development. Thirdly, it refers to the fundamentals rights of every person against physical or mental torture, or to cruel, inhuman or degrading treatment in criminal cases. After stating the above mentioned three reasons, the court states that it cannot even be imagined that the constitution allows physical or mental torture, or to cruel, inhuman or degrading treatment to person who has not been accused of criminal offences or who are not in detention. The court, then, extends the protection against physical or mental torture, or to cruel, inhuman or degrading treatment to every person (including children). Fourthly, the court refers to Article 5 of UDHR; Article 7 of ICCPR, Article 19, 28 (2) and 37 of CRC; and Article 1 and 4 of CAT, and concludes that any form of torture, inhuman and degrading treatment or punishment is prohibited. The court further states that Nepal being a party to such conventions which has fully prohibited all forms of torture, inhumane and degrading treatment, it is not appropriate to make any laws in adversity. Fifthly, having taken into account the evidence produced by the petitioner which shows the negative impact of torture and punishment given by parents and teachers in the name of disciplining the child, the court states that it is not reasonable and lawful to carry out such torturous treatment. Sixthly, the court, having referred to several countries' status to prohibit corporal punishment, opines that there is no reason that Nepal should not take part in the movement against corporal punishment or torture. Having stated above-mentioned six main reasons, the court declared 'or minor beating' of section 7 of the Children Act, 1992 ultra vires and also issued a directive order in the name of Office of the Prime Minister and Council of Ministers to take appropriate and effective measures to stop

33 Promulgated on 2015/10/01 (2072 Asoj 14 BS).

corporal punishment or other cruel, inhumane or degrading treatment or punishment or abuse that is taking place or may take place against children.

Special protection to children in conflict with law by the Children Act, 1992

The right against cruelty and torture guaranteed by Section 7 of the Children's Act, 1992 undoubtedly extends to children in conflict with law as well. However, there are other provisions in the Children's Act, 1992 which guarantee special protection to children in conflict with law.³⁴ Section 15 guarantees that no child should be kept in solitary confinement, be handcuffed, be fettered, or be kept together with adult inmates in prison.³⁵ Section 42 further makes a provision of child correction center where, among others, children in conflict with law should be kept. Interpreting Section 42 together with other protection related provisions of the Children Act, 1992, the Supreme Court has made several observations that a convict or an accused child should only be kept in child reform centers. The court has also stated that the legal provisions of Children Act, 1992 cannot be interpreted to allow children to be kept in prison or together with adult inmates.³⁶ Though child correction center is mandated to keep several kinds of children, the Government of Nepal has placed only child convicts and accused in three centers being operated under the support of the Government of Nepal.³⁷

It is important to mention here that the Prison Act, 1963 prohibits general practice of handcuffs or chains to prisoners inside the prison³⁸ but allows it to control violent inmate's behavior.³⁹ The use of fetter or chains (*janjir*) in prison surely amounts to cruel treatment to inmates. Fortunately, the Children's Act, 1992 does not allow children to be kept in prison, and we can say that the children are protected from such 'cruel' behavior. The supersede clause – notwithstanding anything – used in section also provide a wider protection to children not to be subjected to cruel, inhuman and degrading treatment in any case.

Provisions of disciplining by the Children's Act, 1992

The title of Section 39 of the Children Act, 1992 is 'minor punishment to ensure disciplining'. Section 39 prescribes the power to the chief of child care institution for disciplining a child living in such institution if s/he does not comply with the terms and conditions prescribed by the institution or violates the disciplines of the institution. Clause (a) of Sub-section (1) states that 'child can be deprived of the services and facilities available in the institution for maximum of three days at a time.' Clause (b) mentions 'partial or full recovery of the cost

---

34 For the purpose of this article, I have only mentioned special protection related to corporal or other cruel, inhumane and degrading treatment or punishment. For other rights, please look at Sections 11, 12, 19, 52 and 55.

35 Section 15: Prohibition on imposing rigorous punishment: Notwithstanding anything contained in the existing laws, no child shall be subjected to handcuffs or fetters, be kept in solitary confinement or be placed together in prison with adult prisoners when convicted.

36 Santosh Tamang et al. v. Prime Minister and Council of Ministers, Writ no. 0035/2065, decision date: 2065/11/25.

37 The State of Children, 2072, Central Child Welfare Board, Pulchowk, p. 55.

38 Prison Act, 1963, Section 7.

39 Ibid. at Section 22.

from the child for intentionally breaking or damaging of the goods or things.' Sub-section (2) further clarifies that the chief of the institutions is prohibited from imprisoning the child in solitude, to beat the child and to deprive the child from eating or drinking while exercising the power authorized by the Sub-section (1). The CRC does not prohibit 'disciplining measures' as such. Article 29 (2) has made sure that the disciplining measures taken by educational institutions should not contravene with any provisions of CRC. This essentially means that the disciplining measures should not violate any of the children's rights including their individual dignity. Secondly, it is important to note that the international human rights framework prohibits punishment. For example, Article 37 of the CRC clearly prohibits 'no child shall be subjected to ... punishment'. Hence, it is not appropriate to use the word 'punishment' in section 39 of the Children's Act, 1992. In relation to the content of Section 39, it has provisions allowing chief of the institution of depriving the wrong-doer child from certain facilities. This may amount to emotional violence to such child, and it may therefore be against the explicit protection offered by Article 19 of the CRC. This Section can be framed to provide any other methods of 'positive disciplining'. This Section has been interpreted by the Global Initiative to End Corporal Punishment of Children as an explicit permission for corporal punishment.⁴⁰

Prohibition of several forms of violence by the Domestic Violence Act, 2009

The Domestic Violence (Offence and Punishment) Act, 2009 prohibits domestic violence.⁴¹ The definition of 'domestic violence' includes physical, mental, sexual and economic torture perpetrated by a person on another person with whom he/she has a family relationship. The act of scolding and implicating emotional hurt also amounts to domestic violence.⁴² The Act has comprehensively defined physical, mental, sexual and economic violence. This protection is adequate enough to prohibit corporal or other cruel or inhumane or degrading treatment or punishment in the family settings.

Prohibition of degrading punishment by law enforcers while taking them in custody or control

The Abrogation of Some Criminal Cases and Remission of Punishment Act, 1963 explicitly prohibited eleven forms of cruel and degrading punishments, including shaving the head of the offender, impaling/piercing the body, branding the body and forcing the offender to eat forbidden/inedible foods.⁴³

Conclusion and Recommendations

The secondary and primary data presented in the beginning of this article clearly show the prevalence of corporal punishment in Nepal. Civil society organizations were implementing 'non-violent

40 Available at: <http://www.endcorporalpunishment.org/progress/country-reports/nepal.html> (accessed on April 19, 2017).

41 Section 3.

42 Section 2 (a).

43 Section 5 (2).

education' program for more than four years in the VDCs discussed above, from where the empirical data was collected. It is very logical to assume that the prevalence of corporal punishment and other incidents of physical and emotional violence would be much higher where no awareness program had been launched.

In view of Article 22, 39 (7) and the verdict of the Supreme Court of Nepal in the *Devendra Ale case*, it can be stated that the legal regime has adequate intentions to eliminate corporal or other cruel, inhumane, degrading treatment or punishment. The word 'torture' used in Article 37 must be different than the word 'torture' used in Article 22. The former means to signify all forms of cruel, inhumane, degrading treatment or punishment by anyone in all settings whether at home or at school or in any other places whereas the latter is meant to denote 'torture' as defined by CAT and the Compensation Relating to Torture Act, 1996.

The Parliament of Nepal has recently amended the Children's Act 1992 to comply with the Supreme Court's decisions in the *Devendra Ale case*. For the true compliance of the case, Section 4 of the Chapter of Assault in the National Code, 1963 has also to be removed and Section 39 of the Children's Act, 1992 has to be amended. Though it can be argued that Section 7 of the Children's Act, 1992 supersedes the provisions of assault of the National Code owing to the legal scheme that the Children's Act is a special Act promulgated for the welfare of children,⁴⁴ it is better to remove Section 4 of the Chapter on Assault for clarity. Until Section 4 is removed by the legislature or judiciary, it still remains a valid law.

Section 39 of the Children's Act, 1992 is also clearly against the punishment as prescribed by Article 37 and 19 of CRC and against the norms of positive disciplining being evolved in international arena. The reasoning provided in the *Devendra Ale case* also clearly prohibits use of degrading treatment to any person. Hence, the use of word 'punishment' and measures suggested in Sub-section 1 should be replaced by the measures in line with the principles of positive disciplining. It is also recommended to insert a clear prohibition of 'corporal or other cruel, inhumane, degrading treatment or punishment' in laws regulating training and education matters, family affairs, crime, alternative care, penal laws, child labor and other laws promoting child rights and child welfare in line with the recommendation of the General Comment No. 8.

---

44 The National Code, 1963, Chapter 1, Section 4.

Inclusive Electoral System for Strengthening Democratic Institutions and Human Rights in Nepal

- Dr. Chandra Kanta Gyawali

Abstract

The First Constituent Assembly (CA) in Nepal was dissolved without promulgating the new constitution in 2012, but the second CA successfully promulgated the Constitution of Nepal on 20th September, 2015. With this constitution in effect, Nepal, for the first time, as a federation is divided into seven states and several local units. There has been vertical division of power through three-tier governments, namely in the federal, state and local levels. The Constitution has formulated their structural framework and has defined their sources of power. With this in place, it is not an easy task to incorporate and roll out the horizontal separation of powers at each level of government and concepts of shared-rule and self-rule. Federal legislature is bicameral; the House of Representatives shall consist of 275 members, out of which 165 election constituencies will be filled through the first-past-the-post (FPTP) method, and 110 through proportional representation. Likewise, National Assembly shall consist of 59 (56 by an electoral college including at least 3 women, 1 Dalit, 1 person with disabilities or minorities from each state and 3 members consisting of at least one woman). It can be surmised that the mixed electoral system (FPTP in 60% and PR 40%) at federal and state level legislature, but inclusive FPTP Electoral System at either executive or Village Assembly or Municipal Assembly without threshold may result in coalition government.

Introduction:

a. Electoral System: Electoral system is an important aspect of a democratic state. Institutional development of a state can only be established by elections and electoral system. It is through electoral system that the sovereign and political power of people is transmitted to their representatives. It is through elections that a link could be established between state people and justification of its constitutional and political legitimacy.

When we talk about the democracy, it generally refers to representative democracy. Such representative democracies give political legitimacy to the people, and that is expressed by means of elections. Most often, democracies are characterized by political majority and minority. When we talk about minorities, electoral system assures their proportional representation. Election should be free and fair and reliable in any level of government.

b. Free, Fair and Reliable Elections: Election is democratic method of choosing representatives by people. Electoral process can be either direct or indirect. The process of electing representatives directly by elections is called direct democracy, and that by representatives of people are called indirect democracy. Electoral process fulfills the needs of voting by periodic elections and adult franchise, and with it the people's rights to elect representatives and to participate in governing the state and to be part of public service can be ensured. The electoral process is important because the sovereign people have chance to be governed by themselves.

c. Right to Vote and Elections for Government: This right is one of human rights. Everyone has right to participate in the government of his/her country, directly or through their representatives. Moreover, everyone has right to equal access to public service in his/her country. The will of people shall be the basis of the authority of government; this shall be expressed in periodic and genuine periodic elections which shall be by universal and equal suffrage and shall be held by secret vote or by equivalent free voting procedures.¹ This is also expressed in Universal Declaration of Human Rights (UDHR) and International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR), 1966. Nepal is party to both UDHR and ICCPR.

d. Development of Electoral System: It is believed since the sixth century, elections have been in practice as essential components in democracy. The word “democracy” was brought in use for the first time in Athens in Greece. The first inscription used the word “plurality vote system”. It was during the French Revolution that the process of polling became a topic of study. It was in 1770 that Jean Charles de Borda had submitted a proposal about polling in an election for French Election System. It was in the 18th century that an electoral system was developed on the basis of population in the lower house of the American Congress.

Another system was discovered by Karl Andre of Denmark which was first used in England in 1857. Elections using this principle were held in Denmark in 1856 and in Tasmania in 1896. The system of proportional representation was used in the 20th century in the European Parliament. Belgium used it for elections in 1900. It was in the 19th century that one seat per constituency system was developed. William Robert Ware proposed single seat per constituency system in practice.

Nansen electoral system was later developed. Charles Dungsom published a pamphlet on this system which preferred Condorcet Electoral System. It was used in America in the beginning of the 20th century. Several municipalities used “block voting”. Proportional electoral system was used for full representation. Such a system is used more for elections for constituent assembly

---

¹ Genuine Periodic Elections: Every citizen shall have the right and the opportunity, without any of the distinctions and without unreasonable restrictions:

- a) To take part in the conduct of public affairs, directly or through freely chosen representatives;
- b) To vote and to be elected in genuine periodic elections which shall be by universal and equal suffrage and shall be held by secret ballot, guaranteeing the free expression of the will of the elections;
- c) To have access, on general terms of equality, to public service in his or her country (ICCPR 1966), (Art. 21 of Universal Declaration of Human Rights, 1948)

than for parliament as it means proportional representation and does not lead to wastage of votes cast. Parties can get seats on the basis of votes cast for them. There is a closed list and open list system. This system is used against “Plurality Voting System”. There are different kinds of Proportional Voting Systems, i.e., “closed list” and “open list”.

Elections and electoral system are the bases of a democratic polity. The doctrine that a democratic constitution based on constitutionalism was linked to the electoral system. According to constitutionalism, state should run according to laws and rules, which should include rights, justice, freedom, equality and fraternity. There should be rule of law in constitutionalism which includes multiparty system respecting all aspirations which lead to achievement of international peace, security and justice.

e. Linkages between State, Government and Constitution: Electoral system represents an important aspect of democratic state and government. The relationship between state, government and constitution and its institutional development can be established only through electoral system. Electoral system also determines the way for development of political system based on representation. It is only by means of electoral system and elections that sovereign power of the people is transferred to their representatives. The doctrine of democratic constitution based on constitutionalism is linked with electoral system. According to constitutionalism, state should run according to laws and rules, which include rights, justice, freedom, equality and fraternity. There should be a rule of law in constitutionalism which includes multiparty system respecting all aspirations which leads to achievement of international peace, security and justice.

In socialist states, a constitution is not an end in itself. It is rather a means to safeguard people's security and freedom. It is only a means for implementation of scientific socialism. It leads to a creation of classless society. It does not limit power of government. All power is concentrated in the hands of communist party. However, it is now believed that social justice and a just distribution system should form part of a socialist system. There are struggles taking place for an egalitarian society.

Hindu jurisprudence is based on Hindu religion and philosophy. According to Hindu philosophy, law is the king of kings, and is very powerful and strict. The Hindu kings did not make laws themselves, but only implemented them. However, they were not above the law, although there were no executive and judiciary in accordance with the theory of separation of powers. On the other hand, power was exercised arbitrarily on the basis of *Dharmashastra*.

Government runs according to constitution. The exercise of power of government is done by means of elections. Having elections is directly related to modern constitution and also with limited government. It is against despotic government. Despotic actions of government are limited by separation and balance of power. It also controls arbitrary government. The efficiency of government is guaranteed by political constitutionalism. This is assured by

making government transparent and responsible, and by electoral system and by possibility of impeachment. Political institutionalism leads to a responsible government. When it is responsible to the parliament, it guarantees good governance. It leads to formation of a responsible government by means of motion of confidence or no-confidence in the parliament, popular elections, and possibility of impeachment. In this regard, the Election Commission gives legitimacy to state and government by means of registration of parties, making voter list, helping parliament to form laws regarding elections and to conduct elections according to constitution.

Proportional Representation System is considered to be a system of full representation. Representation is assured in this system in a proportional manner. As there is no wastage of votes cast, many countries use it in elections for constituent assembly than for parliament. Parties gain seats on the basis of total percentage of votes cast and the percentage of seats. This system is used against Plurality Voting System.

In the world, several kinds of Proportional Representation System are used in different countries: i) there is closed and open system in the list presented by political parties; and ii) there is also transitional voting system which is not dependent upon parties. Some of the proportional systems are less dependable but definitely lead to representation of minorities.

Proportional Representation System was discovered in the final decade of the 19th century by Victor de Hondit of Belgium. He wrote a book on this topic in 1892. Belgium tried this system of representation for the first time in 1900. In real terms, members of European Parliament from Britain are being elected by this system. It is being used in many countries.

Elections using proportional system are being used in the Upper House of Scottish, Welch Parliament. It is getting popular in Canadian provinces such as Ontario, British Columbia, New Brunswick and Prince Edward Island. Proportional representation has also been tried in the United States. Some cities like New York City used it in the city assembly. Its main objective was to end monopoly of certain parties. The city of Cincinnati in the state of Ohio accepted proportional representation system in 1925. Proportional representation was used in many countries of Europe including Germany. It was used in elections to the European Parliament and in some eastern European countries. It was used once in the parliamentary elections in France in 1986.

Electoral Systems under Constitutional, Legal and Institutional Framework in Nepal

The constitutional and legal provisions in this regard in the past years are as follows:

a) The Government of Nepal Act, 2004 (1947)

The Rana Prime Minister Padma Shamsheer promulgated the first constitution in 1947 although it was never implemented. There was a provision to have 20 to 30 members in the Upper

House called *Bhardari Sabha*. The Lower House called *Rastra Sabha* was envisaged to have 42 elected members and 28 nominated by the Rana Prime Minister. The cabinet was to contain members including those elected. There was also a provision for Village Panchayat including 10 to 15 elected members and Town Panchayat having 10 to 20 elected members and District Panchayat (Article 3, 16-21). Although there was no provision for an electoral system, the Rana Prime Minister was given the right to remove any difficulties in this regard. However, it was said that elections would be held using adult franchise.

b) Interim Administration Act of Nepal, 2007 (1951)

This is the second written constitution of Nepal and the first written one to be implemented. It was promulgated by King Tribhuvan after the end of the Rana regime in 1951. It was also the constitution in which the monarch enjoyed considerable powers. It made a provision for an Election Commission for the first time. It envisaged one voter list for each constituency, right to become a candidate irrespective of religion, caste or gender on the basis of adult franchise and all above the age of 21 entitled to vote and no discrimination on the grounds of religion, race, caste and sex. The Article 21 secured the children below the age of fourteen years shall be employed to work in any factory or mine or engaged in any other hazardous employment.

c) The Constitution of the Kingdom of Nepal, 2015 (1958)

It was prepared under advice of Sir Ivor Jennings from England. It envisaged 109 constituencies in the country which would elect one representative each by Secret Ballot (Article 22). Due attention was paid to geographic area, population and administrative accessibility in delineating constituencies. Provisions were also made for adult franchise for all above the age of 21. The. Any dispute regarding elections was to be decided by a Special Court appointed by the Chief Justice.

d) The Constitution of Nepal, 2019 (1962)

There was a provision for indirect election of 112 members in National Panchayat, the supreme legislature and a quarter of membership nominated by the King. Each district was considered a constituency and the members were elected for five years on the basis of adult franchise (Article 34). Sovereignty under this constitution was with the monarch who was most powerful under this system. Political parties were banned in this system, and it was called “Partyless democracy”. The Election Commission was also stipulated in the under this constitution and a Special Court on the basis of recommendation of Election Commission.

e) The Constitution of the Kingdom of Nepal, 2047 (1990)

This constitution was promulgated after the first *Jana Andolan* (Popular Movement) of April 1990 which resulted in restoration of multiparty system. Through this constitution, the sovereignty vested in the people. There was a provision for two Houses, namely the House

of Representatives (*Pratinidhi Sabha*) and National Assembly (*Rastriya Sabha*). Different processes were used for the election for the membership in these two Houses. The entire country was divided into 205 constituencies for elections to the lower House and voting was on the basis of adult franchise for all above 18 years of age under first past the post system (Article 45). In the upper house, 35 members were elected from the electoral college of the lower house, a total of 15 members (3 from each of development regions) elected from single transferable vote by electoral college of village, town and district level (Article 46) and ten to be nominated by the King. There was a provision for an Election Commission for holding fair and impartial elections and electoral disputes to be decided by a court as designated by law.

f) The Interim Constitution of Nepal, 2063 (2007)

The Interim Constitution was promulgated as a result of second *Jana Andolan*, and it marked the beginning of peace process after the end of Maoist insurgency. It is a constitution for only a limited period of time applicable the new constitution drafted by the Constituent Assembly (CA) is approved. It envisaged completing the task of restructuring of the state after elections to the Constituent Assembly. The Interim Constitution had provisions of electing President on the basis of political consensus. The following provision was made for the election to the members of Constituent Assembly.

First Past the Post System (FPTP) and Proportional Representational System (PR)

In Nepal, out of the total 601 seats in the Constituent Assembly, 240 members were elected under First Past the Post system and 335 seats were filled under proportional representation while 26 members were appointed through nomination (Art., 63). A mixed system of FPTP and PR was used in electing the members. Population was made the main criteria along with inclusion before that.

Nepal did not have a history of elections under a proportional system. During elections under constitutions promulgated in 1958, 1962 and 1990, FPTP system was used. It was initially envisaged to elect 409 members and nominate 16 members for a total of 425 members. This included 205 members under FPTP and 204 under PR system taking the entire country as a single constituency. There was a provision for making the system inclusive for proportional seats when lists were being prepared by political parties for women, Dalits, indigenous people, Madhesis, the marginalized and backward areas. Regarding women, it was decided to select on the basis of methods by ensuring their one third representation through PR System. However, the first amendment to the Interim Constitution made changes in the total number of seats.

Interim Constitution (First Amendment), 2063 (2007)

It was mentioned in the First Amendment that the following changes will be made in constituencies on the basis of similar population and geographic accessibility and how many seats will there be on the basis of plurality system and proportionate system. It was also

mentioned that size of constituency would be increased in view of increase of population.

Third Amendment of Interim Constitution, 2064 (2008)

The Third Amendment of Interim Constitution decided to have 601 seats in the Constituent Assembly including 240 seats from FPTP system, 335 seats through PR system and 26 nominated by the cabinet.² *The Constituent Assembly Act, 2064 (2008)* was enacted for the purpose of election of CA which was first in practice in Nepal. The following was the percentage representation of different groups as per the amendment: Janajatis 37.8%, Dalits 13%, backward areas 4 %, and others 31 %.

The First Constituent Assembly Election, 2008

Despite various challenges and postponement for two times, CA election was held on April 10, 2008. The CA election was an integral part of the peace process, and it played a crucial role in concluding the country's decade-long conflict. For the CA election, a parallel mixed electoral system was used consisting of FPTP and Proportional Representation System.

Constitutionally, the CA had 601 members, of whom 240 were elected from single member constituencies based on the FPTP system, 335 through PR system with the country being a single constituency, and 26 nominated by the cabinet. To make the CA inclusive as well as representative of all communities and groups, the following quotas were set for the closed list of the candidates in the PR System:

Groups	Representation (%)	
Madhesi	31.2	
Janjati	37.8	Groups had made the total more than 100%
Dalit	13.0	
Backward areas	4.0	
Others	30.2	

Source: Election Commission of Nepal, 2008. Note: Every group must include 50% women.

Of the 54 political parties who contested the election, only 25 political parties secured seats in the CA. Nine parties succeeded in securing seats from both the FPTP and PR race and 16 parties won seats in the PR race only. The following table summarizes the election results:

Party	335 PR seats	% of seats	240 FPTP	% of seats	Total of 575	% of seats
CPN (Maoist)	100	29.9	120	50	220	38.3
Nepali Congress	73	21.8	37	15.4	110	19.1

² The number of seats in other countries included 687 in Korea, 659 in Britain, 630 in Italy. So, 601 in Nepal indicated that Nepal is included as one of the countries having more than 600 members. There are 435 (USA), 450 (Russia), 460 (Poland), 400 (South Africa) and India (538). A small country like Nepal had to spend billions of rupees for CA.

Sambahak

CPN (UML)	70	20.9	33	13.8	103	17.9
Madhesi People's Rights Forum	22	6.6	30	12.5	52	9
Others 21 winning parties and independent candidates	70	20.8	20	8.3	90	15.7

Source: Election Commission of Nepal, 2008

Representation of minorities

Minorities	Seats	%	Total Seats
Janjatis	192	33	92
Dalits	47	8	47
Backwards areas	22	4	22
Women	197	33	91
Madhesis	196	34	96

Source: Election Commission of Nepal, 2008

It is estimated that out of the current 575 elected seats 34% or 196 candidates were Madhesis, 33% or 192 were Janjatis, 8% or 47 were Dalits, 4% or 22 were from backwards areas and, was the most impressive figure of all, 33% or 191 were women, making Nepal one of the countries in the world with the highest percentage of women in Parliament or Constituent Assembly. The Cabinet had appointed the remaining 26 Constituent Assembly members, out of which six were women.

Second Constituent Assembly Election, 2013

a. FPTP System

Party	Seats
Nepali Congress	105
CPN UML)	91
UCPN (Maoist)	26
Madhesi People's Rights Forum	4
Others	14
Total	240

Source: Election Commission of Nepal

b. PR System

Party	Secured PR Votes	Allocated Seats
Nepali Congress	24,21,252	91
CPN (UML)	22,43,477	84
UCPN (Maoist)	14,38,666	54
RPPN	6,24,281	23
MPRFN (D)	2,51,238	10
RPP	2,59,238	10
MPRFN	2,12,733	8
TMLP	1,80,435	7
SP	1,33,521	5
CPN (ML)	1,30,261	5
Others	...	38
Total		335

Note: Women must be included 50 percent in each group.

The Constitution of Nepal, 2015

The Constitution of Nepal was promulgated by the Constituent Assembly on 20 September 2015. The sovereignty and state authority of Nepal are vested in the Nepalese people. It has laid out the provision that all citizens shall be equal before law. No person shall be denied the equal protection of law. There shall be no discrimination in the application of general laws on the grounds of origin, religion, race, caste, tribe, sex, physical conditions, disability, health condition, matrimonial status, pregnancy, economic condition, language or geographical region, ideology or any such grounds, provided that nothing shall be deemed to prevent the making of special provisions by law for the protection, empowerment or advancement of the women lagging behind socially and culturally, Dalits, Adibasis, Madhesis, Tharus, Muslims, oppressed class, backward communities, minorities, marginalized groups, peasants, laborers, youths, children, senior citizens, sexual minorities, persons with disability, incapacitated and the helpless persons, and of the citizens (Art. 18). This constitution has endorsed Federal Democratic Republican State and has envisaged that Nepal is an independent, indivisible, sovereign, secular, inclusive, democratic, socialism oriented, federal democratic republican state. A commoner can be a head of state of Nepal. Before 2007, the king was the head of the state of Nepal.

a. Election of President, Electoral College and Majority Vote System

The voting members of the federal parliament and the members of provincial assembly shall elect the President. It shall be done as provided in the law with the difference of weightage in voting of the members of the federal parliament and the members of provincial assembly.

The person who receives majority votes of the total number of existing members of the Electoral College shall be elected as the President. If any candidate fails to receive majority votes, there shall be a second round of voting between the two candidates who receive the highest votes, and the person getting more than fifty percent of votes in this round shall be elected as the President (Art., 62). If none of the two candidates obtain more than fifty percent of the votes in the voting, then there shall be re-voting. Any person getting the majority of votes cast in this re-voting shall be elected as the President.

b. Formation of the Council of Ministers

Clear Majority:

It is clearly said that the President shall appoint the parliamentary party leader of the political party with the majority in the House of Representatives as a Prime Minister, and a Council of Ministers shall be formed in his/her chairmanship (Art. 76).

Coalition:

If there is not a clear majority of any party, the President shall appoint as Prime Minister the member of the House of Representatives who can have the majority with the support of two or more political parties represented in the House of Representatives.

Highest Number of Members:

If there is a situation wherein it is not possible to make the appointment of the prime minister as provided for in clause within 30 days of the final result of the election of the House of Representatives, or if the appointed prime minister, as provided for, fails to receive a vote of confidence, the President shall appoint the leader of the party with the highest number of members in the House of Representatives as the prime minister.

Federal Legislature:

It consists of two houses known as the House of Representative and National Assembly. It is called federal parliament and it is highest parliament among three tiers of parliament of Nepal.

c. Composition of House of Representatives

This constitution has managed two types of electoral system for the House of Representatives. It shall consist of 275 members as follows:

First-Past-the-Post Electoral System

165 members will be elected through the first-past-the-post electoral system consisting of one member from each of the 165 electoral constituencies, formed by dividing Nepal into 165 constituencies based on population and geography.

Proportional Representation Electoral System

110 members shall be elected from proportional representation electoral system where voters vote for parties, while treating the whole country as a single electoral constituency. Provision shall be made according to federal law for the representation of political parties to file candidacy for the election of the House of Representatives for proportional representation system through closed list as follows: women, Dalit, Adibasi, Janajati, Khas Arya, Madhesi, Tharu, Muslim, and backward areas. Such candidacy shall also consider balance in geography and province (Art. 84). For the purpose of this provision, 'Khas Arya' means Chhetri, Brahmin, Thakuri and Sannyasi (Dasnami) community. While filing candidacy by political parties, representation of persons with disability shall also be made. Every Nepali citizen who has attained the age of eighteen years, as provided in law, shall be entitled to vote in any constituency.

d. Composition of National Assembly

Electoral College

National Assembly shall be a permanent house. There shall be fifty-nine members in the National Assembly as follows: fifty six members elected from an Electoral College comprising of members of Provincial Assembly and chairpersons and vice-chairpersons of Village Councils and Mayors and Deputy Mayors of Municipal Councils, with different weights of votes for each, with eight members from each province, including at least three women, one Dalit, one person with disability or minority, three members, including at least one woman, to be nominated by the President on the recommendation of Government of Nepal. It is a real sense the use of people's sovereignty.

Speaker and Deputy Speaker of the House of Representatives

In the election of Speaker and Deputy Speaker, there will be a gender balance. While electing Speaker and Deputy Speaker, either Speaker or Deputy Speaker shall be a woman and belong to different parties (Art. 91). Art. 91 mentions further: "provided that, no more than one party is elected to the House of Representatives or does not seek to file its candidacy even when elected, nothing in this article shall bar from having Speaker and Deputy Speaker of the same party." Nepal has already exercised this in the election of Speaker and Deputy Speaker even during transitional period.

The Provincial Head

This is the first time Nepal will exercise the provision of Provincial Head. The Constitution has clearly said that in every province shall have a Provincial Head as the representative of the Federal government. The President shall appoint a Provincial Head for every province.

Provincial Council of Ministers

This is second tier of government of Nepal; it is called Provincial Council of Ministers. Its composition is as follows:

Majority: The Provincial Head shall appoint the leader of the parliamentary party with majority in the Provincial Assembly as the Chief Minister, and the Provincial Council of Ministers shall be formed under the chairpersonship of the Chief Minister.

Coalition: If no party carries a clear majority in the Provincial Assembly, the Provincial Head shall appoint as Chief Minister the member of the Provincial Assembly who can attain majority of two or more than two parties represented in the Provincial Assembly.

Highest Number of Members: If the Chief Minister so appointed is unable to win a vote of confidence, the Provincial Head shall appoint as Chief Minister the leader of the parliamentary party with the highest number of members in the Provincial Assembly.

e. State Legislature

The Constitution of Nepal has laid out provisions to form a State Legislature which is exercised first time in Nepal. The Constitution clearly says that there shall be a unicameral legislature in a province which shall be called the State Assembly. The Constitution of Nepal has managed two types of electoral system in State Legislature for State Assembly, which are as follows:

First-Past-the-Post

Every State Assembly shall consist of the following number of members: Members equal to double the number of members to be elected through the first-past-the-post (FPTP) election system to the House of Representatives from the concerned province (Art. 176).

The number of members to be elected through the Proportional Representation (PR) election system equal to the number equivalent to the remaining forty percent when the number of members maintained is regarded as sixty percent. Electoral constituencies shall be maintained pursuant to federal law on the basis of population and geography for the election of the members. Sixty percent of the members of the Provincial Assembly shall be elected through first-past-the-post election system.

Proportional Representation Election System

Forty percent shall be elected through proportional representation election system. The election of members of the Provincial Assembly to be conducted shall be held on the basis of adult franchise through secret ballot as provided in the law. Every Nepali citizen having domicile in a province and having attained the age of 18 years shall have the right to vote in any election constituency as provided for by law. The representation of women, Dalit, indigenous groups, nationalities, Khas Arya, Madhesi, Muslim, backward region and minorities community on the basis of population and geography in the nominations filed by the political parties for the election to be held for the Provincial Assembly through the proportional representation (PR) election system shall be provided on the basis of closed list in accordance with provincial law.

At least one third of the total number of members to be elected from each political party to the Provincial Assembly shall have to be women. In case at least one third of the candidates elected from a political party are not women, the political party shall have to make provision of electing at least one third women while electing members.

Speaker and Deputy Speaker of the Provincial Assembly:

While electing Speaker and Deputy Speaker, either the Speaker or Deputy Speaker shall be woman, and they shall belong to different parties.

f. Local Level Government

This is the third tier of governance as envisaged by the Constitution of Nepal, 2015. The Constitution has provisioned FPTP system in local level government, which shall be as below:

Head and Deputy Head of Village Executive

There shall be a Head of Village Executive in every Village Council. The Village Executive shall be formed under her/his chairpersonship. The Village Executive shall have a Deputy Head and Ward chairpersons elected from each Ward and members. The election of the Head and Deputy Head shall be held through secret ballot based on one person one vote according to the FPTP electoral system by the voters of the concerned village council area (Art. 215). Four women members that are elected by the Village Assembly members from among themselves and two persons elected from the Dalit or minority community shall also be members of the Village Executive, and this election shall be held within 15 days following the final result of the election of Village Assembly.

There shall be a Village Assembly in each Village Council. The Village Assembly shall comprise a Village Executive Head, a Deputy Head and four members elected from every Ward of the Village Council and member of the Village Executive elected from the Dalits or minority sections (Art. 222).

The Village Assembly to be constituted shall have the representation of at least two women from every Ward of the Village Council. One Ward committee comprising of one Ward Chairperson and four members shall be formed in each Ward of the Village council as provided for in federal law. The election of the Ward Chairperson and members shall be held on the basis of the first- past-the-post system. Every person who has attained the age of eighteen years and included in the voters list of the Village Council shall be entitled to vote as provided for in the federal law.

Composition of Municipal Assembly

There shall be one Municipal Assembly in each Municipality. The Municipal Assembly shall comprise the Mayor and Deputy Mayor, Ward Chairperson and four members elected

from every Ward of the Municipal Council and member of the Municipal. The Municipal Assembly to be constituted shall have the representation of at least two women from every Ward of the Municipality. One Ward committee comprising of one Ward Chairperson and four members shall be formed in each Ward of the Municipality as provided for in federal law (Art.,4, 223).

The election of the Ward Chairperson and members shall be held on the basis of the first-past-the-post system. Every person who has attained the age of eighteen years and is included in the voters list of the Municipality shall be entitled to vote, as provided for in the federal law. The Head and Deputy Head of the Village Executive and the Mayor and Deputy Mayor of the Municipal Executive shall carry out the transaction of business as Chairperson and Vice-Chairperson of the Village Assembly and Municipal Assembly respectively.

The New Constitution and Some Dynamics

With the promulgation of the new constitution, the country is expected hold fresh elections within a year. In this situation, two parallel constitutions, including the repealed Interim Constitution, operate at the same time for more than two years which is against the basic principle of the constitutionalism.

With the commencement of this constitution, the Constituent Assembly has been transformed into a Legislature-Parliament, and the term of the Legislature-Parliament shall be up to the term of the Constituent Assembly as prescribed in Interim Constitution, 2007 (Art. 296).

a. Elections for the House of Representatives

Election for the House of Representatives must be held within 7 Magh, 2074 by any transitional government. If the elections for the House of Representatives are to happen pursuant to this Constitution, the term of the transformed Legislature-Parliament shall be until one day before the nominations are filed for the elections of House of Representatives. Legislature-Parliament as per shall conduct all the activities under the prerogative of the Federal Legislature until the elections for House of Representatives are conducted. Until the time the elections for Provincial Assembly are not conducted after this constitution comes into effect, the responsibility to formulate laws according to under the prerogative of the Legislature-Parliament.

b. Election for the Local Bodies

The local bodies existing at the time of the commencement of this Constitution shall exist until the number and constituency is determined, in accordance with this Constitution. The election of the local bodies existing shall be as determined by law. The officials of the local bodies elected shall remain in their office until the election of local level is held according to this Constitution (Art. 303).

Conclusion

There is a history of exclusion and marginalization, and the socio-economic differences among various national groups are stark. The debate about ensuring a just and inclusive electoral system for strengthening democratic institutions that people's rights also include more participation, self-governance, empowerment in all possible segments of society. The debate is how the constitution should best execute and what mechanism can be ensured for effective implementation, while preserving a balance with interests of the whole population at large, with general standards of human rights and democracy, and with the goals of establishing an integrated, and prosperous Nepal. According to the principles of constitutionalism, the State should function on the basis of its laws and regulations. There is also the opinion that laws should be just, equal, and inclusive. The constitution by itself is not an end but a means to protect peace, security, development and freedom of the people. There should be rule of law according to constitutionalism, and society should be based on pluralism where wishes of everyone are given due respect. Democratic electoral system and process should be made a key to provide legitimacy to people's aspirations.

मानव अधिकार चिन्तक तथा लेखक समूहमा अहिलेसम्म आवद्ध संवाहकका लेखकहरू :

अङ्क १

१. राजुप्रसाद चापागाईं
२. विष्णुप्रसाद तिमिल्सेना
३. विनोद कुमार वि.क.
४. डा. शंकर कुमार श्रेष्ठ
५. ओमप्रकाश अर्याल
६. डा. हरिहर वस्ती
७. डा. रजीत भक्त प्रधानाङ्ग
८. डा. श्री प्रकाश उप्रेती
९. डा. लोक नाथ भुषाल
१०. विशाल खनाल
११. माधव रेग्मी
१२. पुष्पा पोखरेल
१३. जायश्वर चापागाईं
१४. मोहना अन्सारी

अङ्क २

१५. ललितबहादुर बस्नेत
१६. तेजमान श्रेष्ठ
१७. माधव कुमार बस्नेत
१८. सूर्यबहादुर देउजा
१९. महेश शर्मा पौडेल
२०. डा. गोविन्द सुवेदी
२१. टेकनारायण कुँबर
२२. सलिना काफ्ले
२३. उदयन रेग्मी
२४. डा. चन्द्रकान्त ज्ञवाली
२५. सोम लुइटेल
२६. लोकेन्द्र पनेरू

अङ्क ३

२७. मोहन बन्जाडे
२८. संजीवराज रेग्मी
२९. गोविन्द शर्मा 'बन्दी'
३०. कृष्णजीवी घिमिरे
३१. श्रीराम अधिकारी
३२. डा. टीकाराम पोखरेल
३३. महेश शर्मा पौडेल
३४. डा. अश्वस्थामाभक्त खरेल
३५. शोभाकर बुढाथोकी
३६. माधव रेग्मी
३७. रेवतिराज त्रिपाठी
३८. नवराज थपलिया
३९. करुणा पराजुली
४०. रामकान्त तिवारी

Justice as a Development Priority for the Protection of Human Rights in Nepal

- Neetu Pokharel/Som Niroula

Abstract

This paper looks into the linkage of justice and development in contemporary Nepal where the newly adopted sustainable development goals (SDGs) are going to be implemented. The goals aim to promote peaceful society where justice prevails for all. The development discourse is shifting towards understanding social dimensions of the issues. In the context of Nepal, the development process has not really improved the livelihood of the poor, marginalized and vulnerable communities. Women, Dalits, people with disability, and people affected by conflict are still seeking justice and participation in development processes, particularly in decision-making. The economic growth need to incorporate the aspirations of these communities. The SDGs should devise a mechanism to meet the needs of the people, and in this regard, collaboration of government and civil society is essential to realize fair and just development.

Introduction

The Sustainable Development Goals (SDGs), officially known as “Transforming our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development”, was adopted by the United Nations in 2015 as a successor of global development plan of Millennium Development Goals (MDGs). The SDGs, which has 17 goals and 169 indicators, has set the timeline from January 2016 to 2030, initiated by UN with a plan to set a better future for all in the world. The Goal 16 of SDGs focuses on peace, security, access to justice of all. One of the unique features of Goal 16 of SDGs is that it was not considered earlier as a development priority in MDGs despite its high importance and crucial needs. Integrating justice, peace and security as a development priority through SDG goals has created aspirations to promote justice, peace and security in the world, and it has created a moral obligation for the UN member states to implement Goal 16 at the country level.

Without peace, stability, human rights and effective governance, based on the rule of law, we cannot hope for sustainable development. We are living in a world that is increasingly divided. Some regions enjoy sustained levels of peace, security and prosperity, while others fall into seemingly endless cycles of conflict and violence. This is, by no means, inevitable and must be addressed. A high level of armed violence and insecurity has a destructive and adverse impact on a country's development, affecting economic growth and often resulting in long standing grievances that can last for generations. Sexual

violence, crime, exploitation and torture are also prevalent where there is conflict or no rule of law, and countries must take measures to protect those who are most at risk. The SDGs aim to significantly reduce all forms of violence, and work with governments and communities to find lasting solutions to conflict and insecurity. Strengthening rule of law and promoting human rights are key to this process, as is reducing the flow of illicit arms and strengthening participation of developing countries in the institutions of global governance.¹

The National Planning Commission of Nepal has formulated 14th periodic development with some planning on justice sector, and it has recently come up with National Development Approach Paper. Furthermore, the government of Nepal is in the process for reforming the legal aid policy. The recently promulgated Constitution of Nepal, 2015 has provided a strong base for inclusive justice and access to justice for everyone in Nepal. Based on the constitution, the government has ample of opportunities to review and amend the laws to ensure access to justice for all. The role of CSOs in Nepal has been proactive from the beginning of SDG campaign to the present. As one of the key actors of development, the CSOs in Nepal have played different roles for Goal 16 such as policy advocates, experts, agents of change, community empowerment leaders/facilitators, researchers, etc. Recently, the CSOs in Nepal have formed a “SDGs Forum” – a common civil society platform in presence of high-level government officials and representatives of international development partners. The CSOs have provided their recommendations to the government on implementing Goal 16 in Nepal. The role of civil society organizations (CSOs) in advocating for SDG Goal 16 at the national and global level is highly imperative.

As one of the least developed countries in South Asia, Nepal has played a proactive role in adoption of the Sustainable Development Goals (SDGs). The development efforts of Nepal suffered from the decade-long internal armed conflict. Destruction of the physical infrastructures, displacement of large number of people and down-trodden economy increased the labor migration rapidly in gulf countries and in South East Asia. Despite these challenges, Nepal made some progress in achieving some goals of MDG while the overall target of the MDGs remains unmet. Although positive development was seen in education and health sectors, no much progress was observed in the lives of the marginalized groups, particularly Dalits and women in accessing quality education. Although Gender Equality and Empowerment of Women was one of the eight goals of the MDGs, it was only limited to indicators in the educational sector. This only contributed in slightly decreasing the gender disparity in education but did not address the structural barriers to gender equality such as the persistent violence against women. The access to justice of marginalized population mostly women, Dalits and people with disabilities was largely ignored in the MDGs. The MDG Report, 2013 clearly states that the marginalized community, Dalits and women have not experienced justice neither do they have access to information.

The UN adopted SDGs from January 2016 as a successor of the global development agenda of MDGs. Nepal is one of the signatories of the SDGs, and it has also started to mainstream SDGs in

1 Available at: <http://www.undp.org/content/undp/en/home/sustainable-development-goals/goal-16-peace-justice-and-strong-institutions.html> (accessed on May 1, 2017).

its development agenda. Achieving equitable, inclusive and sustainable development also requires empowerment, for which justice is an essential attribute. The need for justice is especially found among the poor, women, Dalits, children, prisoners, migrant workers, refugees, and people displaced by the conflict and development projects.

SDG indicators should be disaggregated, where relevant, by income, sex, age, race, ethnicity, migratory status, disability and geographic location, or other characteristics, in accordance with the Fundamental Principles of Official Statistics.² The MDG data did not cover the disaggregated figures. Thus, it was difficult to measure the actual progress of the people who are really left out in enjoying the fruits of development.

This paper aims to explore the key challenges and opportunities of implementation of goal 16 of SDGs in Nepal. Nepal has been moving forward after the two disasters, namely the decade-long and the devastating earthquake of 2015. The paper argues that the comprehensive and integrated development package is essential for the betterment of the livelihood of the people. The paper has mainly focused on the Goal 16 of SDGs which is also considered as the backbone of the SDGs. It also discusses its relevance in Nepal. This paper is based on secondary sources of information.

Accessing Justice: Institutions and Mechanisms

There are numerous institutions to ensure access to justice in Nepal. Besides, , different court structures such as the Supreme Court, High Court and District Courts, there are also constitutional bodies such as National Human Rights Commission (NHRC), National Human Rights Institutions (NHRIs) and quasi-judicial bodies. In addition, there are a number of alternative dispute resolution mechanisms and community paralegals. The Supreme Court also formed an Access to Justice Commission in 2015, the mandate of which is to conduct research on contemporary issues of justice. The Supreme Court also developed a strategic plan in 2004.

Different ministries related to law ministry, local development, women, children and social welfare have made attempts to address the issues of access to justice through different policies. Besides these, there are informal and traditional mechanisms, NGOs and paralegals who are working in this sector for access to justice.

Through the Access to Justice Commission, the access to justice of women, helpless and poor people will be enhanced. The main mandate of the Commission is to conduct awareness campaign to the women, helpless and poor people in their rights and opportunities on one hand, and on the other hand the development of the support system to access to justice. They have started social and legal aid program in 15 districts. The access to justice commission tries to address the problems of supply side as well as the demand side through capacity building and empowering the community.

---

2 Report of the Inter-Agency and Expert Group on Sustainable Development Goal Indicators (E/CN.3/2017/2).

The court is also trying to simplifying the process through introduction of the sample/format of the forms or applications nearly 40 in the court so that the service seekers shouldn't rush to the lawyer for those documents to get written which provide the service seeker little relief and ease for access to justice. The court also introduced the *dobhashe* (multilingual interpreters) to translate and also in sign-language. Despite the efforts of the courts, large number of people are still having limited awareness level about the formal procedure or mechanism of access to justice and free legal aid provisions. Several challenges have been identified by the courts and access to justice in terms of procedural hurdles for access to justice such as, poverty, social, cultural and economic difficulties. Due to poverty, many people are in prison because of inability to pay the pledge (*dharauti*).

Only about 14 per cent of the recommendations of NHRC have been implemented. It shows that a large number of recommendations have not been implemented and need extra effort to make the government accountable towards the constitutional bodies. Similarly, the decisions of National Women Commission and National Dalit Commission have not been implemented. In this context, civil society needs to demand accountability of government and commissions. There are also vague decisions/recommendations of the commissions, no proper record-keeping and follow up on the recommendations. Laws also need to be taken into account before giving recommendations.

Development Planning and Access to Justice

The National Planning Commission of Nepal (NPC) has also incorporated the justice issues in its planning processes. The NPC incorporated issues of access to justice, formulation of periodic developments plan, estimated the resources for the implementation of the plan, and basically carried out monitoring and evaluation and developed current 14 interim periodic development plans. The development plans mostly focus on reducing poverty. It has been considered that poverty can be reduced by increasing income level of individuals. It has been realized that the income only will not be the parameter for the reduction of poverty. There are multiple causes of poverty such as the vulnerability, lack of freedom, lack of access to justice, exclusion, and distribution of goods and services. Recently, the NPC also embedded access to justice into the national development plan focusing on social justice. The 14 interim development plans developed by NPC have considered justice as the foundation of democratic governance so that the government will implement and respect the foundation. Merely mentioning the provisions of human rights in the constitution doesn't ensure justice to the people. So there must be guarantee for effective implementation of justice or judicial provisions. The justice service also requires restructuring as the state is undergoing into the federalization process. This will help further to meet the justice needs of the poor, marginalized communities and persons with disabilities.

The Goal 16 of SDG is determined to end poverty and hunger in all their forms and dimensions and to ensure that all human beings can fulfill their potentials in dignity and equality. The Goal 16 also mentions the need to provide access to justice for all and accountable and inclusive institutions

at all levels. Similarly, the target no. 16.3 approach further aims to promote rule of law in national and international level and ensure access to justice for all. Taking into consideration, NPC needs to incorporate SDGs goal into the national development plan by improving the justice system and making our society free from corruption and discrimination. Nepal's score on corruption index is 3 where the maximum is 6. The government has plan to improve the target to reach to 3.4 in 2017, 3.8 in 2020, 4 in 2022, 4.4 in 2025, 4.8 in 2028 and 5 in 2030 which is nearly to 6 that is maximum. The current state of the birth registration is 58.1 percentage and need to increase to 100 percent by 2030. There is also a need to eliminate all forms of violence against children and women by 2030.³

SDG 16 calls for promoting peaceful and inclusive societies for sustainable development, providing access to justice for all and building effective, accountable and inclusive governance. Nepal stands at the score of three (out of 6) against transparency, accountability and corruption in public. The specific targets for 2030 include ending death from violent conflict, violence against women, ending violence against children, and improving transparency and accountability score from a scale of three at present to five, and good governance scale from -0.83 to 2.0 in a scale of 2.5 to 2.5.

State of Justice: Women, Dalits, Persons with Disability and Transitional Justice

The vision of the SDGs is to make more peaceful and inclusive society. The development discourse is highly concentrated on economic growth that is not solving the problems of marginalized and vulnerable people. The economic growth also needs to be made inclusive in terms of providing opportunities for marginalized people and provide remedies and help to overcome from the cycle of violence.

a. Women and access to justice

Women face different psychological and physical violence in society such as domestic violence, sexual violence, and socioeconomic violence. According to Nepal Demographic and Health Survey (2011), twenty-two percent of women of age 15-49 have experienced physical violence at least once since age 15, and 9 percent experienced physical violence within the 12 months prior to the survey. Similarly, 12 percent of women age 15-49 report having experienced sexual violence at least once in their lifetime. Overall, one-third of ever-married women age 15-49 report ever having experienced emotional, physical, or sexual violence from their spouse, and 17 percent report having experienced once or more of these forms of violence in the past 12 months. Moreover, among ever-married women who had experienced spousal violence (physical or sexual) in the past 12 months, more than two in five reported experiencing physical injuries. It is not common for women in Nepal to seek assistance from any source for violence they have experienced. Nearly two in three women have never told anyone about the violence they have experienced.⁴

³ Sustainable Development Goals for Nepal, 2016-2030 (draft report submitted to NPC)

⁴ Nepal Demographic Health Survey 2011, available at: <http://dhsprogram.com/pubs/pdf/fr257/fr257%5B13april2012%5D.pdf> (accessed on April 5, 2017).

Among several ill/harmful traditional practices such as, child marriage, dowry, son preference, *chhaupadi*, *badi*, *deuki*, *jhuma*, *kamlari*, witchcraft and polygamy are some examples. These practices undermine the fundamental rights of individual and groups by imposing the cultural values, since by such imposition, the violation of rights cannot be justified. In 2005, the Supreme Court of Nepal declared these practices as discriminatory, yet they are still prevalent due to deep-rooted patriarchal societal value systems.⁵ Every year, a large number of young women lose life due to such harmful practices. These practices also created dependency of women on their husband and family. UNICEF indicates that there is economic loss of 3.87 percent due to early and forced marriage in Nepal, and it also shows the prevalence of 47 percent of child marriage.⁶ Similarly, child marriage exposes a girl to a series of violations of her human rights, particularly due to the devastating impact on her reproductive health and the increased risk of sexual violence within marriage. It mostly affects vulnerable girls, who often live in poor, rural, or conflict- or disaster-affected areas with limited access to health care and education.⁷

Violence against women is becoming challenging as the perpetrators are not brought to justice in majority of the cases, due to various types of intimidations to victims by perpetrators. Moreover, the ongoing situation of impunity has posed direct challenges in access to justice for the victims of gender-based violence. Despite, several measures being applied by the government and non-government actors at policy, institutional and programme levels to prevent VAW, the reported and unreported cases are increasing in Nepal and access to justice remain problematic. In the upcoming development plan, SDGs have advised necessary measures to put an end to these harmful practices, take appropriate actions to prohibit all forms of harmful traditional practices in domestic law, and ensure their effective implementation in practice.

b. Dalits and access to justice

Statistics show a high level of exclusion in terms of economic, social and political status of the Dalits. The percentage of poor among Dalits is 42 percent compared to 23 percent for the Non-Dalits.⁸ Even though National Living Standard Survey (NLSS) III placed the hill and Tarai Dalits under separate categories in 2011, these groups were still the poorest with 43.63% of poor amongst the hill Dalit population, and 38.16% poor amongst the Tarai Dalit population. Following the Tarai Dalit group, at 28.69% in 2011, poverty incidences were highest in Tarai.⁹

5 Available at: http://www.amnesty.org/en/library/asset/ASA31/003/2014/en/6ca3e6e6-951a-4483-9200-e186efecdc26/_Toc381363548 (accessed on April 5, 2017).

6 A study done by Plan Nepal, Save the Children and World Vision entitled, *Child Marriage in Nepal, 2012 in 15 districts of Nepal*.

7 Anita Raj and Ulrike Boehmer, *Girl Child Marriage and Its Association with National Rates of HIV, Maternal Health, and Infant Mortality across 97 Countries, Violence against Women*, 2013.

8 Nepal Living Standard Survey 2011, available at: http://cbs.gov.np/nada/index.php/catalog/37/related_materials (accessed on May 1, 2017).

9 World Bank's Poverty Analysis report, available at: <https://www.adb.org/sites/default/files/linked-documents/cps-nep-2013-2017-pa-detailed.pdf> (accessed on May 1, 2017).

The Dalits and marginalized community are deprived from justice mainly due to legal, social and economic reasons. Although the Constitution of Nepal, 2072 guarantees the right to equality, social discrimination and violence against Dalits are still prevalent. Discriminatory practices such as social expulsion of couples of inter-caste marriage, barring entry to temples and public places still exist. Traditional systems of Dalits not having fixed land, difficulties in obtaining citizenship, practices of *Haliya* and *Balighare* are still maintained. Complex issues such as lack of support in registering incidents of violence towards Dalit women due to lack of social and political access, and discrimination and untouchability practices are still prevalent. Although Caste Discrimination and Untouchability (Crime and Punishment) Act, 2068 has already been passed, the Dalit and the concerned stakeholders lack information about this Act. The cases presented by the Dalits are not registered on time and as far as possible they are pushed aside or concluded through mediation. In terms of participation of the Dalits in decision making is low and negligible in both executive as well as judiciary.

The Dalits have to face challenges of in terms of getting justice and remedies through the courts and national level human rights institutions. Despite having laws prohibiting caste-based discrimination, there are very few cases filed in the court. Most of the cases have been mediated in the community level. The study of OHCHR noted that the caste-based discrimination is deep-rooted and requires effective justice mechanism to provide remedies. Most of the caste based discrimination cases mediated within the community to be settled by negotiation. The police have often stated that to register such cases as criminal offences would affect the “social harmony” that has allowed Dalit and non-Dalit communities to live together for centuries.¹⁰

The Millennium Development Goals (MDGs) tried to address some of the disparities in terms of reducing level of poverty, increasing access to education and health services of the poor and marginalized people. However, it did not get the disaggregated data particularly of the highly marginalized community among the Dalits and women. Thus, the upcoming development agenda, SDGs, should address the grievances, guarantee of fundamental rights and providing legislative and normative framework for accessing justice.

c. Disability and Access to Justice

The Constitution of Nepal 2015 ensures justice, dignified life, equality, freedom, justice and inclusion of persons with disabilities (PWDs). The laws and policies need to be amended or formulated to translate the constitutional rights in practice. The Convention on the Rights of Persons with Disabilities (2006) defines PWDs as “Persons with disabilities include those who have long term physical, mental, intellectual or sensory impairments which in interaction with various barriers may hinder their full and effective participation in society on an equal basis with others.”

---

¹⁰ Opening the Door to Equality: Access to Justice for Dalits in Nepal, available at: http://nepal.ohchr.org/en/resources/Documents/English/reports/HCR/2011_12_07_Opening_the_Door_to_Equality_E.pdf (accessed on May 1, 2017)

The issue of disabilities was highly musicalized in the past, however, the UN definition has open the broader spectrum of social dimension of the disability. According to the census of 2011, there are 1.94 percent of the PWDs in Nepal where male disable are 2.18 and female disable are 1.71. Among the 1.94 percent, most of the people are residing in the rural areas.¹¹ In the meantime, the NLSS III shows about 3% people are disabled in Nepal.¹² The rights activists have claimed that the census data does not really represent the total number of people with disability in Nepal.

The PWDs frequently receive derogative treatment in public spheres while receiving public service. They face multiple challenges such as physical access and social barriers in accessing justice services at the community as well as national level. Most of the time the family members deny in providing the supporting documents required for accessing services such as birth registration, citizenships and disability related cards. They also face challenges in getting voter registration card due to lack of citizenship documents and the polling centers also are not accessible for the persons with disabilities. Another challenge is the mobility of persons with disability, the public transports are not accessible as well as not welcome the people to board into the vehicle.¹³ The police rarely register the complaint lodge by the people about rights violations. The government officials also are not fully aware about the issues, including sensitivity and complexity of disability.

The inclusive development plan envisioned by SDGs is essential to meet the need and aspiration of the PWDs in Nepal. The government, international community and national civil society organizations should prioritize the issues of disability in term of developing disaggregated indicators and allocating sufficient resources to realize the development of PWDs.

e. Enduring Impunity

Nepal's peace process was formally concluded after adoption of the new constitution on August 20, 2015. However, transitional justice and its mechanisms remain an unaddressed agenda. Different peace accords clearly stipulated the provision to address the cases of gross human rights violations occurred during the internal armed conflict between 1996 and 2006. About 13,000 people lost their lives and 1,300 people have still being disappeared and thousands of people have been tortured and displaced due to threat. The unwillingness and failure of state to provide justice and accountability has posed a serious obstacle to post conflict rule of law and the respect for human rights in Nepal.

After a long movement and advocacy of conflict victims and the civil society organizations, the government formed two commissions on Truth and Reconciliation Commission (TRC) and Commission of Investigation on Enforced Disappeared Persons (CIEDP) on 10 February 2015 and the TRC Act was promulgated in 2014. The purpose of the Commissions is to investigate

11 Population Monograph of Nepal (2014) Volume -II

12 NLSS, available at: http://cbs.gov.np/nada/index.php/catalog/37/related_materials (accessed on May 11, 2017).

13 Available at: https://www.usaid.gov/sites/default/files/documents/1861/Page_9.pdf (accessed on May 11, 2017).

the cases of the grave violation of human rights committed during the course of the armed conflict between the state and the then Communist Party of Nepal (Maoist). The Commissions are further mandated to provide reparation to the victims, recommend for the legal action and guarantee of non-occurrence of the internal conflict in future. Similarly, CIEDP is mandated to investigate into the matters relating to the enforced disappearances. Recently, the district court of Kavrepalanchowk gave a landmark decision in the case of Maina Sunar to imprison three former army officers for 20 years.¹⁴ The proactive decision of the court also gives hopes in ending culture of impunity. However, the decision needs to be enforced to realize the justice.

The victims and civil society members are not satisfied with the appointment of the Commissioners of both the commissions particularly on the process of appointment which was not transparent and consultative, rather it was highly politically influenced. Those provisions are related to the forced mediation between the victims and perpetrators, foreclosing of investigation and prosecution in cases where mediation is sought, the statutory limitation has been increased for reporting from 35 to 180 days in the cases of sexual violence and forced disappearances and some others.

Historically, the culture of impunity has been deeply rooted in the politics of Nepal. The governments have formed 38 inquiry commissions to investigate the cases of human rights violation occurred between 1990 and 2010. Most of the reports of commission of inquiry have not been brought to the public nor have those been implemented. The commissions investigated and recommended prosecution in a number of cases, but such cases were never implemented. Rather, the government withdrew most of the criminal cases.

A large number of cases of human rights violations during the armed conflict have been recorded by many human rights organizations working in Nepal, but still not investigated by the government. The National Human Rights Commission has investigated some cases of armed conflict. According to the TRC Act, the NHRC requires to hand over those cases to the TRC and CIEDP. Some of the cases are already filed in the court by the victims. The cases filed in the courts are also pending or not moving forward. Some of the decisions of the court in the charges of criminal action also have not been implemented. The parties of the conflict are protecting the cadres from criminal liability. The major challenge is to make the government accountable to honor the verdicts of the courts and to follow the recommendations of national human rights institutions.¹⁵

The shadowed transitional justice process has pushed the morale of victims back to struggle for justice, and the delayed justice process has made many adverse impact on their lives. To break the chain of impunity in Nepal, it is essential to draw attention of the national and international community on the issues of transitional justice process. The civil society organizations are holding the evidences generated in a very difficult situation of armed conflict. There is

14 Press release of Advocacy Forum (AF), 2017, available at: <http://advocacyforum.org/.../publications/maina-english.pdf> (accessed on May 11, 2017).

15 Nepal's Culture of Impunity is Derailing its Human Rights Investigations, available at: <https://www.opensocietyfoundations.org/voices/nepal-s-culture-impunity-derailing-its-human-rights-investigations> (accessed on May 11, 2017).

a responsibility of both national and international community to protect those evidence and witnesses to bring the perpetrators under the law. The deferred transitional justice processes need to be revived as an utmost priority to overcome the transition and establish the rule of law.

Realizing Sustainable Development Goals

The SDG terminology is not a new in the field development. However, it has been always a challenge in realizing the sustainable development in terms of improving the livelihood of the most vulnerable and marginalized community. There has been always a challenging in establishing baseline and indicators for the measurement of the progress of the development work.

a. SDGs Indicators and Data

Most of the SDGs have multiple targets for this the localized and national level indicators are essential to capture the real changes in the lives of the poor and marginalized communities. The UN and government at international level are trying to forge consensus on globally accepted indicators. The government of Nepal has prepared a preliminary report on SDGs having set some of the baseline. However, most of the goals and target still need to set the baseline data.

The government has recently formed High Level Committees and nine Thematic Working Groups to roll out and implement the SDGs by 2030. The apex body for guiding the pursuit of SDGs will be the National Steering Committee, chaired by the Right Hon. Prime Minister and Chairman of the National Planning Commission (NPC), it has also formed nine thematic groups.¹⁶ The High Level Committee is going to focus more on the implementation and monitoring work. The second committee also formed under the vice-chairmanship of NPC and its task is to the initiation and consolidation of policies and programs, resource mobilization, coordination with all stakeholders, periodic reporting, monitoring and evaluation. The committee also included the people from the private sectors. The government needs to develop specific indicators to measure the progress monitoring and evaluation by recognizing the role of CSOs as well as the private sectors.

The data disaggregation is fundamental for full implementation of indicator framework and to fully reflect principles of 2030 Agenda to ensure that no one is left behind and stressed that efforts should be made to strengthen national capacities in this area and to develop the necessary statistical standards and tools, including by establishing a working group¹⁷. The attention is required mostly to the people who are marginalized by caste, class, gender and vulnerability.

b. Collaboration between Government and Civil Society

In the case of Nepal, there are more than 45,000 CSOs registered formally to work on different issues such as education, health, human rights, justice, etc. These organizations have great

¹⁶ Press release of the government of Nepal, available at: http://www.npc.gov.np/images/category/pressrelease_pmsdg.pdf (accessed on May 1, 2017).

¹⁷ Available at: <https://unstats.un.org/sdgs/files/meetings/iaeg-sdgs-meeting-03/3rd-IAEG-SDGs-presentation-UNSD-UN47SC-Outcome.pdf> (accessed on May 1, 2017).

contribution in raising awareness and also are active partners in development initiative at the community level. These organizations have reached in every corner of Nepal, sometimes where the state also does not have very effective presence. The organizations have developed very good understanding about the needs of the people and can articulate it in an effective way along with the generated data and evidences of real times. The recognition of their work and acknowledgement is essential for the realization of SDG goals.

The government needs to allocate resources and mobilize the local level paralegal committees as well as CSOs to empower the community people particularly in sensitization on laws and policies and their effective use. This is an opportunity to overcome from the grievances of the community and making the government accountable in terms of monitoring and delivery of the development efforts.

Conclusion

The Constitution of Nepal 2015 guarantees fundamental rights that include equality, justice, liberty as well as freedom. Realization of the constitutional rights requires fundamental transformation through institutions and policies. It requires a deeper understanding of democratic process of recognizing diversity and acceptance of all. In addition, Nepal is also a state party to many human rights conventions. These conventions also generate the obligation of the state to translate these conventions to improve the livelihood of poor, marginalized and vulnerable people. In this transition, the globally recognized SDGs have been adopted in 2015 for another 15 years. The recently adopted development goals further expanded the notion of development and amplified the importance of inclusion of peace, justice, and responsible institutions. In this context, attention needs to be paid towards ending discrimination against women, Dalits, poor and vulnerable people including the people affected by conflict. The recently adopted World Development Report 2017 stresses three roles of law in strengthening policy: in shaping behavior, in ordering power, and in providing a tool for contestation. It further argues that the law and justice institutions can help mitigate, and even overcome, power asymmetries to promote sustainable improvements in security, growth, and equity.

The government should make effective plan considering the needs of the people. The plan of action should be able to mobilize the resources to meet the desired outcome. The external support also is inherent to meet the demand of resources through the bilateral as well as philanthropic contributions. But the government needs to win the confidence of the donors and partners through commitment towards improving the living standard of most needy and vulnerable people. Moreover, the capacity of government as well as the CSOs needs to enhance effective implementation of the SDGs at the national and sub-national levels. The SDGs envision the effective good governance at all levels which ensures access to justice and security. The local and federal level governments need to formulate effective policies and plans. In addition, the functional and stable governance is perquisite to meet the set development goals.

यस अंकका योगदानकर्ताहरू

१. शैक्षिक योग्यता २. हाल कार्यरत संस्था/सेवा/क्षेत्र ३. विशेष अनुभव ४. ई-मेल ५. फोन नं.:-

सुदर्शन सुवेदी

१. स्नातक कानून
२. केन्द्रीय अध्यक्ष, राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ नेपाल ।
३. लेखन, अध्ययन, अनुसन्धान, २५ वर्षदेखि अपाङ्गता क्षेत्रमा कार्यरत
४. shudarsons@gmail.com
५. ९८५१०५९३६०

बिनोद वि.क.विमल

१. स्नातकोत्तर/पीएचडी स्कलर
२. प्राध्यापक त्रि.वि.वि.किर्तिपुर काठमाडौं ।
३. दलित अधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत/अध्ययनकर्ता
४. bishwokarmab@yahoo.com
५. ९८४१५६३५३९

मनिस प्रसाईं

१. स्नातकोत्तर व्यवस्थापन
२. प्रशासकीय व्यवस्थापक राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ
३. अपाङ्गता सम्बन्धी नीति, नियम, कानून निर्माणमा योगदान ।
४. prasai.manish2012@gmail.com
५. ९८५१२४९३८०

राजु चापागाईं

१. स्नातकोत्तर (संवैधानिक कानून)
२. संस्थापक अध्यक्ष, न्याय तथा अधिकार संस्था (जुरी-नेपाल),
३. सल्लाहकार, संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार उच्च आयुक्तको नेपाल कार्यालय ।
४. rajuforjustice@gmail.com
५. ९८५११०२१६०

कैलाशकुमार सिवाकोटी

१. स्नातकोत्तर (राजनीति शास्त्र)
२. समसामयिक विषयमा लेखन/मानव अधिकार एवं साहित्यसम्बन्धी पुस्तक/प्रतिवेदन लेखन/सम्पादन
३. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, ललितपुर पुल्चोक, नेपाल ।
४. Kailash.siwakoti@gmail.com
५. ९८४१६८४४४३

महेन्द्रजंग शाह

- १.
२. नेपाली सेना, प्राड विवाक, सैनिक मुख्यालय ।
- ३.
४. mahendrajungshah@gmail.com
- ५.

Contributors of this Volume

1. Academic Qualification 2. Present Organization/Profession/ Service 3. Special Experties 4. Email 5. Phone

Salina Kafle

1. LL.M in Criminal law and Justice
2. Former experience on Policy and Legal Research center, Kathmandu School of Law.
3. Research work
4. salina.kafle1@gmail.com
5. 9841752527

Puspa Pokharel

1. LL.M(USA)
2. Director, National Law Collage
3. Study/ Researcher
4. puspa.pokharel@nalc.edu.np
5. 5010768/69

sharada Timilsina

1. LL.M(ongoing)
2. National Law Collage
3. Child Rights/ Women's Rights
4. sharada.timalsena@nalc.edu.np
5. 5010768/69

Shiva Prasad Paudel

1. M.C.L. (University of Delhi, India)
2. Ast. Prof., KU of Law.
3. Formerly associated with CCWB/ Save the Children International, Nepal
4. shiva.paudel@ku.edu.np
5. 9851073644

Dr. Chandrakant Gawali

1. Phd in Contitutional Law
2. Advocate
3. Contitutional Expert, Book Writer
4. nepalckg@yahoo.com
5. 9851001860

Neetu Pokharel

1. Masters in CPDS, Ruhuna University, Sri Lanka
2. Alliance for Social Dialogue (ASD)
3. Women Rights and Legal empowerment
4. neetupokh14@gmail.com
5. +977 985101877

Som Niroula

1. Masters in Peace Education from UPEACE, Costa Rica
2. Alliance for Social Dialogue (ASD)
3. Human Rights and Legal empowerment
4. somniroula@gmail.com
5. +977 9841519000

अध्ययन कार्यको लागि करारनामाको नमूना

ललितपुर, पुल्चोकस्थित राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (यसपछि प्रथम पक्ष भनिने) र ..... बस्ने (यसपछि दोस्रो पक्ष भनिने) का बीच प्रथम पक्षको नीति अनुसन्धानअन्तर्गत अनुसूचीमा उल्लिखित विषयमा अध्ययन/अनुसन्धान गराउनु पर्ने भएबाट तपसीलबमोजिमका शर्तहरूका परिपालन गर्ने गरी मनोमानी खुशिराजीका साथ यो करार सम्झौता सम्पन्न भएको छ ।

तपसील

- (१) प्रथम पक्षको संवाहक नामक जर्नलमा लेख प्रकाशित भई सूचीकृत भएका लेखक/मानव अधिकारका क्षेत्रमा कार्यरत राष्ट्रव्यापी सञ्जाल भएका अनुसन्धानमूलक संस्था /राष्ट्रियस्तरका शैक्षिक संस्थाका नाताले अनुसूचीमा उल्लिखित विषयमा यस करारका शर्त र अनुसूचीमा उल्लिखित व्यवस्था अनुसार प्रथम पक्षका लागि अनुसन्धान गरी लिखित प्रतिवेदन तथा सोको सफ्ट कपी दिन प्रथम पक्षले गरेको अनुरोध दोस्रो पक्ष मञ्जूर गर्दछ । लिखित प्रतिवेदन भाषा सम्पादन गरिएको हुनुपर्नेछ र प्रथम पक्षलाई अध्ययनकर्ताले अध्ययनको कार्य प्रगति कम्तिमा मासिक रूपमा जानकारी गराउनु पर्नेछ ।
- (२) प्राप्त हुने प्रतिवेदन सामान्यतया संवाहकमा प्रकाशित गरिनेछ । प्रकाशनको प्रयोजनका लागि आवश्यक सम्पादन गर्न प्रथम पक्षले सक्नेछ । अनुसन्धानबापत अनुसूचीमा उल्लेख भएबमोजिमको पारिश्रमिक दोस्रो पक्षले प्राप्त गर्ने हुँदा प्रथम पक्षको जर्नल वा अन्य प्रकाशनमा प्रकाशित भए बापत दोस्रो पक्षलाई अतिरिक्त पारिश्रमिक उपलब्ध हुनेछैन ।
- (३) दोस्रो पक्षले आफूले गरेको अध्ययन अनुसन्धान प्रथम पक्षले प्रकाशित गर्नुपूर्व अन्यत्र प्रकाशित गर्न पाइने छैन ।
- (४) दोस्रो पक्षले प्रस्तुत गरेको प्रतिवेदनका आधारमा प्रथम पक्षले उचित सम्झैमा नेपाल सरकार समेतलाई आवश्यक सिफारिश गर्न सक्नेछ ।
- (५) प्रतिवेदनमा अनुसन्धानकर्ता /लेखकले आफ्नै शब्दमा मौलिक रूपमा लेखेको हुनुपर्नेछ । कुनै कानूनको धारा/दफा/नियमको उतारलाई शब्दमा गणना गरिने छैन ।
- (६) प्रथम पक्षले दोस्रो पक्षलाई अनुसन्धानका लागि अनुरोध गर्ने विषय निम्नानुसार तीन वर्गमा विभाजित हुनेछन् :-

(क) वर्ग

- (क) प्रतिवेदन कम्तीमा २० (बीस) हजार शब्द हुनुपर्नेछ ।
- (ख) प्रतिवेदन तैयार गर्दा कम्तीमा दश ठाउँमा स्थलगत सर्वेक्षण गरिएको हुनुपर्नेछ ।
- (ग) दोस्रो पक्षले अध्ययन /अनुसन्धानका क्रममा कम्तीमा दश जना संलग्न गराएको हुनुपर्नेछ ।
- (घ) अनुसूचीमा तोकिएको विषयमा सैद्धान्तिक र नेपालको परिप्रेक्ष्यमा व्यावहारिक पक्षको समीक्षात्मक विश्लेषण हुनुपर्नेछ ।
- (ङ) मानव अधिकारसम्बन्धी सन्धि/महासन्धि/अभिलेख र नेपालको कानूनी सन्दर्भमा समस्याको खोजी र समाधानको उपाय सुझाइएको हुनुपर्नेछ ।
- (च) कम्तीमा चालीसवटा पादटिप्पणी रहेको तथा अनुसन्धान पद्धतिको अनुशरण गरिएको नेपाली वा अंग्रेजी भाषामा लेखका ढाँचामा प्रतिवेदन हुनु पर्नेछ ।
- (छ) विषयवस्तुको प्रकृतिअनुसार हाम्रो आफ्नो सन्दर्भका अतिरिक्त वाह्य राष्ट्रका अनुभव तथा विद्वानहरूका सारगर्भित कथनहरूका आधारमा र हाम्रा समस्या र सुझाउ समाविष्ट विश्लेषण हुनु पर्नेछ ।

(ख) वर्ग

- (क) प्रतिवेदन कम्तीमा १५(पन्ध्र) हजार शब्द हुनु पर्नेछ ।
- (ख) प्रतिवेदन तैयार गर्दा कम्तीमा पाँच ठाउँमा स्थलगत सर्वेक्षण गरिएको हुनु पर्नेछ ।
- (ग) अनुसूचीमा तोकिएको विषयमा सैद्धान्तिक र नेपालको परिप्रेक्ष्यमा व्यावहारिक पक्षको समीक्षात्मक विश्लेषण हुनुपर्नेछ ।
- (घ) मानव अधिकारसम्बन्धी सन्धि/महासन्धि/अभिलेख र नेपालको कानूनी सन्दर्भमा समस्याको खोजी र समाधानको उपाय सुझाइएको हुनुपर्नेछ ।
- (ङ) कम्तीमा तीसवटा पादटिप्पणी रहेको, हाम्रो आफ्नो सन्दर्भका अतिरिक्त वाह्य राष्ट्रको अनुभव तुलनात्मक रूपमा उल्लेख भएको, अनुसन्धान पद्धतिको अनुशरण गरिएको र हाम्रा समस्या तथा सुझाउ समाविष्ट नेपाली वा अंग्रेजी

भाषामा लेखका ढाँचामा प्रथम पक्षसमक्ष प्रतिवेदन पेश हुनु पर्नेछ ।

(ग) वर्ग

- (क) प्रतिवेदनमा कम्तीमा १० (दश) हजार शब्द हुनु पर्नेछ ।
- (ख) अनुसूचीमा तोकिएको विषयमा मानव अधिकारसँग सम्बन्धित सन्धि/महासन्धि/अभिलेख वाट्य राष्ट्रको अनुभव, विद्वानहरूका अभिकथन तथा हाप्पो कानून तथा व्यावहारिकताको समीक्षात्मक विश्लेषण प्रतिवेदनमा समावेश हुनुपर्नेछ ।
- (ग) कम्तीमा बीसवटा पादटिप्पणी रहेको, अनुसन्धान पद्धतिको अनुशरण गरिएको, समस्याको खोजी र तिनका समाधानका उपाय प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको हुनु पर्नेछ ।
- (७) दफा (६) बमोजिम प्राप्त अनुसन्धान प्रतिवेदन प्रकाशित गर्दा आरम्भमा, “राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको नीति अनुसन्धान कार्यक्रम अन्तर्गत भएको अध्ययन” भनी जनाइनेछ । मूल अनुसन्धानकर्ताको नाम आरम्भमा र सहयोगीहरूको नाम अन्त्यमा प्रकाशित गरिनेछ ।
- (८) अनुसन्धान / अध्ययन प्रयोजनका लागि संवाहकका लेखकहरूले चाहेमा बाहेक अनुसन्धान प्रस्ताव पेश गर्नु पर्ने छैन । अन्य संघसंस्थाहरूले आफूले गर्न चाहेका अनुसन्धान के कसरी गर्ने भन्ने समेत विषयमा सरदर १००० (एक हजार) शब्दको प्रस्ताव पेश गर्नु पर्नेछ ।
- (९) वर्ग (क) तथा (ख) को अनुसन्धान/अध्ययनकर्ताले चाहेमा प्रथम पक्षको आर्थिक नियमअनुसार बढीमा ४० (चालीस) प्रतिशतसम्म अग्रिम पेशकी दिन सकिनेछ ।
- (१०) दफा (९) बमोजिम पेशकी नियमानुसार फछ्योर्ट नभएमा प्रचलित कानूनबमोजिम असूलउपर गरिनेछ।
- (११) यस करारको कार्यान्वयन तथा परिपालन तथा प्राप्त प्रतिवेदन स्वीकार वा अस्वीकार गर्ने वा थप परिमार्जन गराउने अधिकार प्रथम पक्षको संवाहक सम्पादन समितिमा रहने छ ।
- (१२) यस करारसँग सम्बन्धित अनुसूची पनि यसै करारको अभिन्न अंग मानिनेछ ।

प्रथम पक्षको तर्फबाट अख्तियार प्राप्त

दोस्रो पक्ष

साक्षी

१)

इति सम्वत् .....

अनुसूची

करारको दफा (१) र (६) समेतको प्रयोजनका लागि

१. अनुसन्धान / अध्ययनका लागि निर्धारित विषय .....
२. अनुसन्धान / अध्ययनमा न्यूनतम रूपमा समावेश गर्नुपर्ने विषय / प्रथम पक्षका अपेक्षा
(क) .....
(ख) .....
(ग) .....
३. अनुसन्धान/अध्ययनकर्तालाई उपलब्ध गराइने पारिश्रमिक रू. .... (अक्षरेपी रू. ....मात्र)
(यसमा कानूनबमोजिम कर काटिने छ)
४. अनुसन्धान / अध्ययनको प्रारम्भिक प्रतिवेदन छलफलका लागि प्रथम पक्षसमक्ष बुझाउनु पर्ने अन्तिम अवधि .....सम्म ।
५. अनुसन्धान / अध्ययन प्रथम पक्ष समक्ष बुझाउनु पर्ने अन्तिम अवधि .....सम्म ।

प्रथम पक्ष

दोस्रो पक्ष

केन्द्रीय कार्यालय

हरिहर भवन, ललितपुर

इमेल : nhrc@nhrcnepal.org

फोन: ०१-५०१००१५/१६/१७/१८

वेबसाइट: www.nhrcnepal.org

फ्याक्स: ०१-५५४७९७३, ५५४७९७५

हटलाइन: ५०१००००

क्षेत्रीय कार्यालयहरू

विराटनगर, बरगाछी चोक

फोन: ०२१-४६१९३१, ४६१०९३

फ्याक्स: ०२१-४६११००

जनकपुर, देवीचोक

फोन: ०४१-५२७८११, ५२७८१२

फ्याक्स: ०४१-५२७२५०

पोखरा, जनप्रिय मार्ग

फोन: ०६१-४६२८११, ४६३८२२

फ्याक्स: ०६१-४६५०४२

नेपालगञ्ज, शान्तिनगर

फोन: ०८१-५२६७०७, ५२६७०८

फ्याक्स: ०८१-५२६७०६

धनगढी, उत्तर बेहेडी

फोन: ०९१-५२५६२१, ५२५६२२

फ्याक्स: ०९१-५२५६२३

उपक्षेत्रीय कार्यालयहरू

खोटाङ्ग, दिक्तेल, फोन: ०३६-४२०२८४

रुपन्देही, बुटवल, फोन: ०७१-५४६९११

जुम्ला, खलङ्गा, फोन: ०८७-५२०२२२

Central Office

Harihar Bhawan, Lalitpur

P.O. Box No.: 9182, Kathmandu

E-mail: nhrc@nhrcnepal.org

Phone No.: 01 5010015/16/17/18

Website: www.nhrcnepal.org

Fax: 01-5547973, 5547975

Hotline: 5010000

Regional Offices

Biratnagar, Baragachhi Chowk

Phone No.: 021- 461931, 461093

Fax: 021-461100

Janakpur, Debichowk

Phone No.: 041-527811, 527812

Fax: 041-527250

Pokhara, Janapriya Marg

Phone No.: 061-462811, 463822

Fax: 061-465042

Nepalgunj, Shantinagar

Phone No.: 081-526707, 526708

Fax: 081-526706

Dhangadhi, Uttar Behedi

Phone No.: 091-525621, 525622

Fax: 091-525623

Sub-regional Offices

Khotang, Diktel, phone: 036-420284

Rupandehi, Butwal, Phone: 071-546911

Jumla, Khalanga, Phone: 087-520222